

Філософська думка

4 1987

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

У цьому номері на допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу, теоретичні проблеми вдосконалення соціалізму, радимо прочитати: В. О. Правоторов. Проблеми формування професійних інтересів соціалістичної особи; В. С. Бакиров. Духовні цінності як об'єкт соціологічного аналізу; А. О. Горшков. Практична організація контрпропаганди у великому місті.

На допомогу керівникам філософсько-методологічних семінарів пропонуємо: Ю. Ф. Бухалов. Про специфіку філософських категорій і законів; Б. Я. Пугач. Проблема єдності спостережуваності і неспостережуваності у науковому пізнанні; В. І. Штанько. Теоретико-інформаційний підхід і діалектична природа мислення; В. В. Шкода. Три аспекти пізнання; В. О. Звіглянич. Діалектика науки і культури.

Більшість матеріалів цього номера підготували науковці і викладачі Харкова

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований 1927 року ● Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 4 Липень — серпень 1987

Київ Наукова думка

З М І С Т

Соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу

Правоторов В. О. (Харків). Проблеми формування професійних інтересів соціалістичної особи	3
---	---

Наукові повідомлення

Сухіна В. Ф. (Харків). До питання про предмет інформатики	11
---	----

Теоретичні проблеми вдосконалення соціалізму

Бакиров В. С. (Харків). Духовні цінності як об'єкт соціологічного аналізу . . .	17
---	----

Колонка головного редактора

Кому вичитати бюрократизм?	25
--------------------------------------	----

Філософське розуміння людини

Крутова О. Н. (Москва). Марксистське соціально-філософське людознавство: теоретична постановка і практичне значення проблеми (закінчення)	27
---	----

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Бухалов Ю. Ф. (Харків). Про специфіку філософських категорій і законів . . .	34
Пугач Б. Я. (Харків). Проблема єдності спостережуваності і неспостережуваності в науковому пізнанні	40

Методологія наукового пізнання

Штанько В. І. (Харків). Теоретико-інформаційний підхід і діалектична природа мислення	47
Синицин М. Т. (Харків), Цехмістро І. З. (Харків). Діалектика типів детермінізму і управління в системах	53
Шкода В. В. (Харків). Три аспекти пізнання	61

На допомогу учасникам методологічних семінарів

Горшков А. О. (Харків). Практична організація контрпропаганди у великому місті Савчук В. Р. (Харків). Підвищувати ефективність ідейно-політичного загартовування наукової інтелігенції. (З досвіду роботи системи методологічних семінарів Південно-Східного наукового центру АН УРСР)	70
	74

З історії вітчизняної філософії

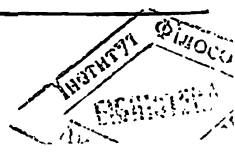
Скринник М. А. (Львів). Філософський зміст світу «малої» людини в творчості В. Стефаника	76
--	----

Наукові повідомлення

Бойко Л. П. (Боярка, Київська обл.) Природознавча і математична термінологія у філософських творах Г. С. Сковороди	86
--	----

З досвіду роботи кафедр філософії і наукового комунізму

Ковальова В. О. (Харків), Тарасова О. П. (Харків). Формування моральної активності студентів у первинному вузівському колективі	92
Іванищенко А. О. (Харків). Деякі питання формування світоглядних знань студентів	95

Роздуми над книгою

Наукове життя

СОДЕРЖАНИЕ

СОЦИАЛЬНЫЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ УСКОРЕНИЯ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА. Правоторов В. А. (Харьков). Проблемы формирования профессиональных интересов социалистической личности, с. 3. Научные сообщения. Сухина В. Ф. (Харьков). К вопросу о предмете информатики, с. 11. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СОЦИАЛИЗМА. Бакиров В. С. (Харьков). Духовные ценности как объект социологического анализа, с. 17. КОЛОНКА ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА. Кому изучать бюрократизм? с. 25. ФИЛОСОФСКОЕ ПОНИМАНИЕ ЧЕЛОВЕКА. Крутова О. Н. (Москва). Марксистское социально-философское человековедение: теоретическая постановка и практическое значение проблемы (окончание), с. 27. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. Бухалов Ю. Ф. (Харьков). О специфике философских категорий и законов, с. 34. Пути. Б. Я. (Харьков). Проблема единства наблюдаемости и ненаблюдаемости в научном познании, с. 40. МЕТОДОЛОГИЯ НАУЧНОГО ПОЗНАНИЯ. Штанько В. И. (Харьков). Теоретико-информационный подход и диалектическая природа мышления, с. 47. Синицын Н. Т. (Харьков), Цехмистро И. З. (Харьков). Диалектика типов детерминизма и управления в системах, с. 53. Шкода В. В. (Харьков). Три аспекта познания, с. 61. В ПОМОЩЬ УЧАСТНИКАМ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ СЕМИНАРОВ. Горшков А. А. (Харьков). Практическая организация контрпропаганды в большом городе, с. 70. Савчук В. Р. (Харьков). Повышать эффективность идейно-политической закалки научной интеллигенции. (Из опыта работы системы методологических семинаров Южно-Восточного научного центра АН УССР), с. 74. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. Скрынник М. А. (Львов). Философское содержание мира «малого» человека в творчестве В. Стефанника, с. 76. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. Бойко Л. П. (Боярка, Киевская обл.). Естественно-научная и математическая терминология в философских произведениях Г. С. Сковороды, с. 86. ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ КАФЕДР ФИЛОСОФИИ И НАУЧНОГО КОММУНИЗМА. Ковалева В. А. (Харьков), Тарасова О. П. (Харьков). Формирование моральной активности студентов в первичном вузовском коллективе, с. 92. Иванищенко А. О. (Харьков). Некоторые вопросы формирования мировоззренческих знаний студентов, с. 95. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. Добрускін М. Е. (Харьков). Доктрина «нового класса» на службе антикоммунизма, с. 97. РАЗМЫШЛЕНИЯ НАД КНИГОЙ. Звиглянич В. А. Диалектика науки и культуры, с. 107. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. IX Всесоюзное совещание по логике, методологии и философии науки. Парахонський Б. А., Васильев С. А. На секціях «Філософсько-методологічні проблеми семіотичних досліджень» і «Логічний аналіз природної мови», с. 114, 117. Грабовський С. І. Науковий прогноз і художнє завбачення майбутнього, с. 120. Кирилюк С. А. (Одесса). Обсуждение проблемы бытия человека в современном мире, с. 121. Хроніка наукової життя, с. 25, 46, 85. РЕЦЕНЗІЙ, с. 124. Книжкова полиця, с. 106. РЕЗЮМЕ НА АНГЛІЙСЬКОМУ МОВІ, с. 134.

Соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу

В. О. Правоторов

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНИХ ІНТЕРЕСІВ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ ОСОБИ

ПРАВТОРОВ Валерій Олександрович — кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології Харківського держуніверситету. Галузь наукових інтересів — формування професійних інтересів особи за соціалізмом. Співатор монографії «Коммунистические идеалы и становление личности студента» (Харьков, 1977); «Социальная активность специалиста: истоки и механизм формирования» (Харьков, 1983). Автор нашого журналу.

Піднесення ролі людського фактора в прискоренні соціально-економічного розвитку країни потребує глибокого вивчення і цілеспрямованого регулювання мотивів і стимулів трудової діяльності радянських людей. «Ефективно ввести в дію людський фактор,— підкреслює журнал «Коммунист»,—означає насамперед зрозуміти людину, увійти в світ її інтересів, потреб, очікувань, збагнути мотивацію її дій»¹.

Соціалізм уперше в історії створив умови для висунення на перший план потреби трудівників у самовираженні, самоздійсненні в професійно-трудоваї діяльності. З утвердженням справжнього колективізму в соціалістичній праці дедалі більшого значення набувають його ідейно-моральнісні мотиви, власне колективістські установки, пов'язані з відносинами взаємної відповідальності, вимогливості, взаємодопомоги та ін. Нові спонуки соціалістичної праці дістають яскравий вияв у широкому розмаху трудової активності радянських людей.

Водночас неправильно вважати, що цей процес відбувається автоматично. Важлива передумова трудової творчості має — наполеглива організаторська, виховна робота нашої партії і держави. В умовах перебудови вона набуває особливого смислу і значення, стимулюючи науковий пошук і застосування дедалі досконаліших методів і форм піднесення виробничої активності трудящих.

У радянській науковій літературі проблема ставлення особи до праці посідає одне з важливих місць і розглядається в найрізноманітніших аспектах. Ключове питання: як прискорити процес перетворення праці на першу життєву потребу радянської людини? У вивченні цього питання досягнуто значних результатів², які відображено в низ-

¹ Коммунист. — 1986. — № 5. — С. 10.

² Див.: Косолапов Р. И. Коммунистический труд: природа и стимулы. — М., 1968; Чангли Н. И. Труд. — М., 1973; Труд как основная форма жизнедеятельности социалистического общества. — Киев, 1981; НТР и формирование духовного облика советского человека. — Киев, 1982; Врублевский В. К. Развитой социализм: труд и НТР. — М., 1984; Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности. — М., 1986, и др.

ці фундаментальних праць. Загалом у наявній літературі дістали висвітлення різні сторони механізму формування мотиваційно-спонукальної сфери нового ставлення до праці. А проте, на наш погляд, багато з них потребують глибокого дослідження в світлі актуальних завдань, поставлених XXVII з'їздом КПРС щодо активізації людського фактора. Зокрема, з'їзд намітив грандіозну програму глибоких перетворень у змісті праці. «Уже в поточній п'ятирічці намічається різко зменшити частку ручної праці, а на 2000 рік знизити її у виробничій сфері до 15—20 процентів, вивільнити від ручних операцій мільйони людей»³. Прискорення науково-технічного прогресу сприятиме вдосконаленню змісту праці всіх категорій працівників у сфері матеріального і духовного виробництва. Якісні зміни змісту праці належать до числа факторів, які роблять надзвичайно благотворний вплив на ставлення соціалістичної особи до праці, на її духовний світ, на формування соціальної зрілості загалом⁴. Однак це не знімає з порядку денного питання про ефективніше використання даного фактора в стимулюванні праці самою працею в умовах інтенсивного її вдосконалення. Суть проблеми полягає в тому, що якісно зміпований зміст праці для багатьох людей може виявитись стимулом, який лише частково зачепить мотиваційні глибини їхнього ставлення до неї. Пов'язано це з вельми складною природою інтересу особи до змісту праці, котра (природа) ще слабко вивчена.

У науковій літературі (особливо соціологічній) посідає чимале місце аналіз якісних характеристик праці як факторів, які роблять позитивний вплив на ставлення до неї самої. З'ясовано, зокрема, що змістовність праці належить до числа провідних чинників. Але фіксується це як тенденція, закономірність, котра, як відомо, пробиває собі шлях через масу випадковостей. Випадковості (відхилення) ці не завжди беруть до уваги. Проте вони наявні і потребують свого пояснення. Наприклад, наші дослідження соціальної активності молодих спеціалістів показали, що приблизно одна третина їх не виявляє інтересу до змісту праці. До цього числа належать і ті, хто дає високу оцінку її змістовності. У дослідженнях ставлення до праці працівників Харківської ТЕЦ-5 зафіксовано ще несподіваніший факт: понад 20% опитаних відзначили інтерес до роботи, яка не відповідає критеріям змістовності, — монотонної, одноманітної, тобто такої, що не потребує творчого підходу. Ці факти саме і свідчать про суперечливу природу змістового інтересу.

Коли йдеться про природу інтересу особи до змісту праці, не можна, як ми гадаємо, обмежуватись лише об'єктивними властивостями змісту саме як стимулу ставлення до праці. Ці властивості винятково різноманітні і приводять у дію багатий арсенал зовнішніх спонукальних сил діяльності особи. Але вся проблема полягає в тому, що ці властивості не завжди «пробуджують» внутрішні спонукальні сили людини. Ф. Енгельс підкреслював: для того, щоб окрема людина «стала діяти, всі спонукальні сили, які викликають її дії, неминуче повинні пройти через її голову, повинні перетворитися у спонуки її волі...»⁵. Двоїста природа людських спонук очевидна. Це дістає вияв, наприклад, у вибіркового ставленні людини до зовнішніх стимулів як засобів, способів задоволення її потреб (як вважав Г. В. Плеханов, без потреб людина взагалі не мала б стимулів до дії⁶). Зовнішні стимули постають перед людиною як вибіркове «поле можливостей» задовольнити потреби. Кожна з цих можливостей не-

³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 57.

⁴ На прикладі радянських робітників механізм цього процесу досліджено авторами книжки «НТР и формирование духовного облика советского рабочего» (К., 1982).

⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 21. — С. 296.

⁶ Плеханов Г. В. Избр. филос. произведения. — М., 1956. — С. 103.

мовби «нав'язує» вибір, але здійснюється він з урахуванням й іншої сторони — особливостей внутрішнього світу особи (її досвіду, знань, ціннісних орієнтацій, ієрархії потреб та ін.). За певних умов ці сторони, стигнувшись, «знаходять» одна одну, перетворюючись на стимул уже у формі спонування волі. Позитивний результат задоволення потреби не тільки закріплює вибірковий інтерес-стимул, але й збільшує його спонукальну силу. Так, соціальна необхідність і реальна можливість революційного перетворення капіталістичного суспільства стали надзвичайно великим стимулом активності народних мас, у вибіркового характеру його дістали відображення якості і риси принципово нового типу особи.

Отже, якісну визначеність спонукальної властивості стимулу потрібно шукати на стику об'єктивного і суб'єктивного. Адже вона характеризується не тільки тим, що спонукає особу з боку об'єкта (хоча цей об'єктивний зміст, безперечно, важливий), але й тим, що внутрішньо опосередковує спонуку. Якщо не зважати на двосторонню природу стимулу, то це може призвести до її хибного розуміння. У конкретно-соціологічних дослідженнях, наприклад, матеріальні стимули іноді інтерпретуються як спонуки, рангом нижчі в структурі соціально значущих (частіше як меркантильні устремління). В дійсності вони можуть бути вельми відмінні за шкалою соціальних цінностей: від меркантильних у повному розумінні слова до органічно пов'язаних із суспільними інтересами (не можна не розрізняти, наприклад, потяг до наживи і прагнення створити необхідні матеріальні умови для свого всебічного розвитку, духовного збагачення, виховання дітей та ін.).

Інтерес до змісту праці також має неоднозначну якісну визначеність, що зумовлено його об'єктивно-суб'єктивною природою. Нам видається за потрібне розрізняти такі поняття, як «інтерес до змісту праці» і «професійний інтерес». У літературі ці поняття часто-густо ототожнюються, хоча вони не завжди збігаються за своїм змістом. Спільним у них є те, що вони виражають вибіркове ставлення особи до змісту праці. Однак у першому випадку (інтерес до змісту праці) вибірківість виявляється до *змістовності* праці як такої, ззагалі, а в другому (професійний інтерес) — до *специфіки* змісту праці, в тому числі й змістовної.

Розмежування цих понять дає ключ до пояснення багатьох суперечностей, пов'язаних зі стимулюванням праці її власним змістом. Зокрема, в сучасних умовах фіксується посилений інтерес радянських трудівників (особливо молоді) до змістовної праці. З одного боку, це спричинено об'єктивними потребами суспільства в такій праці, з другого — зростанням освітнього, духовного рівня людей, піднесенням їхнього матеріального добробуту та ін. У принципі це — позитивне явище, але воно має й тіньові сторони. Справа в тім, що сама змістовність праці часто-густо набирає значення «блага» (скажімо, значення особистого комфорту: мати роботу «до душі», займатись «захоплюючою» справою). Інтерес до змісту праці в даному разі немовби замикається на самому собі і переходить у споживацький інтерес (робота для себе, а не для інших). Підтвердженням цього можуть слугувати дані про суперечливі орієнтації студентської молоді у сфері професійної діяльності. Так, наприклад, понад 60% опитаних орієнтуються на змістовну (цікаву, різноманітну) працю, водночас лише 38,1% мотивували свій вибір професії тим, що вона дасть змогу приносити найбільшу користь суспільству, людям. Не випадково вельми стримано оцінюються багатьма студентами такі можливості професії, як можливість «удосконалюватись», «застосувати організаторські здібності», «зробити професійну кар'єру» (звичайно, тут ідеться зовсім не про кар'єризм) та ін., тобто все те, що порушує особистий комфорт і потребує активного, неспокоїного життя, руху і борінь.

Саме на рівні отаких уявлень інтерес до змісту праці виступає не інакше як у ролі «рядового» чинника задоволеності працею, спонукаючи трудову активність особи лише опосередковано. Але в певній ситуації цей інтерес взагалі може виявитись негативним фактором. Річ у тім, що з цілого ряду соціально-психологічних причин змістовність праці може породжувати у багатьох людей ілюзорну привабливість. К. Маркс писав з цього приводу: «...як це вельми наївно, зовсім у дусі гризеток, розуміє Фур'є. Справді вільна праця, наприклад праця композитора, разом з тим є надзвичайно серйозною справою, найінтенсивнішим напруженням»⁷. Мабуть, не випадково так часто захопленість молоді складними професіями обертається розчаруванням, тільки-но вона стикнеться з їх справжнім змістом. За нашими дослідженнями, наприклад, понад третина випускників вузів не задоволені тим, як склалась їхня професійна доля (8% опитаних взагалі мають намір змінити професію).

Отже, інтерес до змісту праці, актуалізуючись у ряду інших стимулів праці, виступає головним чином фактором задоволеності нею, але це ще не означає, що сама вона стає задоволенням. «Задоволення в праці,— пише Р. Штольберг,— можна зазнати лише працюючи, тимчасом як задоволеність працею можлива і без сильної мотивації»⁸. Остання, на його думку, завжди пов'язана з мотивом задоволення.

Роль каталізатора «сильної мотивації» виконує професійний інтерес, природа якого пов'язана з тривалим історичним розвитком сутнісних сил людини. Праця — основа людського існування, вона становить «вічну природну умову людського життя». Від самого початку людина опинилась перед необхідністю вдосконалювати працю насамперед як спосіб здобування засобів, потрібних для задоволення матеріальних нужд. Однак, удосконалюючи процес праці, вдосконалювалась і сама людина. Багатогранні сутнісні сили людини, її фізичні й інтелектуальні здатності з необхідністю потребували свого виходу назовні, в об'єктивність. «Це поняття (людина) є прагнення реалізувати себе... і здійснити (виконати) себе»⁹. Багатоманітні здібності, нахили і задатки, розвиваючись, ставали специфічним «органом» споживання праці як речового процесу відповідного змісту.

У науковій літературі здібності розглядаються як різновид потенційних сутнісних сил людини, котрі і розвиваються, і реалізуються з повною віддачею за наявності позитивної мотивації. Те, що механізм їх розвитку і реалізації може «запускатись», наприклад, ідейно-моральнісними мотивами, не викликає сумнівів. Але не можна не зважати і на спонукальну силу здібностей і нахилів, котра за певних умов робиться могутнім стимулом діяльності, який переходить у пристрасть як «сутнісна сила людини, що енергійно прагне до свого предмета»¹⁰. Коли є істинний нахил, що сигналізує про наявність передумов до розвитку здатності, можна спостерігати нездоланий потяг до діяльності¹¹. Сутність професійного інтересу саме і дістає своє вираження у вибіркового ставленні особи до змісту праці. Це ставлення базується на діалектиці специфіки даного змісту і розвинених здібностей, нахилів людини.

Особливість професійного інтересу як побудника діяльності полягає в тому, що він органічно вплетений у тканину самої діяльності. В такому разі цілі, що їх ставить перед собою особа, перестають бути всього лише зовнішньою необхідністю, а виступають як «самоздійснення, предметне втілення суб'єкта. отже, як дійсна свобода...»¹².

⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 46. Ч. 2. — С. 101.

⁸ Штольберг Р. Соціологія труда. — М., 1982. — С. 153.

⁹ Ленін В. І. Філософські зошити // Повне збір. творів. — Т. 29. — С. 180.

¹⁰ Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. — К., 1956. — С. 558.

¹¹ Див.: Ковалев А. Г. Психологія личности. — М., 1970. — С. 236.

¹² Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 46. Ч. 2. — С. 101.

Саме спонування набуває характеру вільного спонування (самоспонування), тобто переходить в ініціативу (самодіяльність) як найвищий показник потреби в праці. Професійний інтерес як побудник трудової діяльності приводить у дію внутрішні резерви особи, накладаючи відбиток на всю структуру її спонук у цілому. Наприклад, за розвиненого професійного інтересу збагачується смисл матеріальної заінтересованості особи за рахунок її прагнення забезпечити умови для свого розвитку, посилюється її потяг до творчого співробітництва з колегами. Праця, якою захоплена людина, дає їй істинну насолоду, сповнює надії, впевненість у своїх силах. У такій ситуації особа предметніше усвідомлює смисл життя, власну громадянську позицію. Встановлено, що інтерес до праці робить найблагодотворніший вплив на фізичне самопочуття людини. І. П. Павлов розглядав інтерес до діяльності як тонізуючий діяльний стан кори головного мозку. М. Бернет, лауреат Нобелівської премії, на основі тривалих спостережень дійшов висновку, що «нормальне задоволення роботою більше сприяє довголіттю, ніж фізична будова, спосіб харчування, некуріння і довголіття батьків»¹³.

Бути об'єктом інтересу — це «привілей» не тільки змістовної, творчої праці, а й будь-якої суспільно значущої праці, котра відповідає професійним здібностям і задаткам людини. У літературі іноді аж надто акцентується увага на піднесенні творчого змісту праці як на єдиній умові підвищення її стимулюючого значення. Але є так звані масові професії, які приваблюють людину не менше, ніж творчі. І навпаки — творча професія часто-густо буває тягарем для людини, а не задоволенням. К. Маркс зазначав, що «столяр навряд чи був би задоволений, якби йому замість свободи його ремесла дали, як еквівалент, свободу філософа»¹⁴.

Час гостро ставить питання про глобальний масштаб і випереджаючий рівень формування професійних інтересів радянських трудівників на базі розвитку їхніх творчих здібностей. «Перебудова, прискорення, — зазначалось у «Правді», — надає кожному з нас воістину величезні можливості для виявлення обдаровань, практичного застосування здібностей і талантів»¹⁵. Проте життя показало, що ці можливості використовуються аж ніяк не повною мірою. Зокрема, недостатньо реалізується і той фонд змістовної, творчої праці, яким наше суспільство володіє. Досить сказати, що з 129 млн. чоловік, зайнятих у народному господарстві, приблизно 25 млн. щорічно змінюють місце роботи, 12% з них повертаються на попереднє місце¹⁶, причому серед них зовсім не лише ті, хто зайнятий переважно некваліфікованою працею. Однією з причин цього є послаблення цілеспрямованої роботи щодо формування у людей професійних інтересів, що обертається появою їх антиподів — неповажливого ставлення до професії, професійної некомпетентності, а то й відвертої «халтури». «Ці відбуваються там, — підкреслювалось у «Правді», — де керівники, технічні і кадрові служби, партійні організації випустили головний свій обов'язок — піклування про професійне зростання людей, про виховання у них любові до своєї справи...»¹⁷

У розв'язанні проблеми формування професійних інтересів особи важко переоцінити значення правильного встановлення «діагнозу» її професійних задатків і нахилів. Психологи чимало зробили у створенні наукових методів визначення професійної придатності людини, що, безперечно, важливо. Однак, як видається, не завжди виправданими

¹³ Цит. за: *Господинов Д.* Методологические и социальные аспекты проблемы адаптации человека : Автореф. дис. ... канд. филос. наук. — М., 1973. — С. 14—15.

¹⁴ *Маркс К., Энгельс Ф.* Твори. — Т. 1. — С. 72.

¹⁵ Уважение к профессии // *Правда*. — 1986. — 12 октяб.

¹⁶ Там же. — 1984. — 24 февр.

¹⁷ Там же. — 1986. — 12 октяб.

є спроби встановити її в експериментальних умовах як щось раз і назавжди дане. Слушно зазначалось у літературі: сама професійна придатність становить лише передумову, котра тільки за певних умов може вилитись у реально фіксовану здібність як якість особи¹⁸. К. М. Гуревич показує, що при цьому не байдужа і сама позитивна мотивація особи в розвитку здатності¹⁹. Отже, жодні тести не допоможуть виявити істинного покликання, якщо не пробуджена до життя сама потреба людини в розвитку власних «дрімаючих» сил, тобто потреба в оволодінні засобами, навиками й уміннями діяльності. Як відомо, ця потреба особливо яскраво виявляється в ранньому дитинстві. «Діти здатні, — пише П. Симонов, — десятки і сотні разів повторювати одні й ті самі дії, єдиним смислом яких (зрозуміло, не усвідомлюваним дитиною) є тренування їхнього психофізичного апарата»²⁰. На жаль, потреба, про яку йдеться, скоро затухає, якщо вона не підтримується і не культивується в свідому потребу на наступних етапах, особливо в умовах відриву навчання від продуктивної праці. Якщо названа потреба не переходить у складніші форми (прагнення до освіти, професійної майстерності та ін.), не формується і професійний інтерес. Звідси «помилки» у виборі професії. Під ними звичайно розуміється невідповідність здібностей обраній професії. Насправді ж тут частіше за все видимість такої невідповідності, за якою криється нерозвиненість здібностей, а головне — відсутність потреби в їх розвитку.

Про гостроту проблеми свідчать дані соціологічних досліджень студентів старших курсів технікумів і учнів ПТУ Харківської області²¹ та молодих спеціалістів — випускників Харківських вузів²². З'ясувалось, що близько 20% опитаних у технікумах і ПТУ взагалі не орієнтуються на розкриття своїх здібностей з обраної спеціальності в процесі навчання. До речі, 29% випускників технікумів і 32% — ПТУ не мають наміру (або чітко не вирішили для себе) працювати чи продовжувати навчання із спеціальності, яку вони набувають. породжує стурбованість і той факт, що, закінчуючи професійний навчальний заклад — технікум або ПТУ, випускники невисокої думки про свої фахові потенції. Наприклад, на рівні середніх (або нижчих за середні) оцінюють власні здібності щодо гуманітарних наук 61,9% випускників технікумів і 65,1% — ПТУ; щодо природничих наук — відповідно у у процентах — 55,5 і 68,3; щодо техніки — 70,7 і 47,8; фізичної праці — 29,6 і 27,1; розумової праці — 45,7 і 50,7; організаторської діяльності — 56,3 і 55,1.

Як бачимо, показники самооцінок характеризують досить слабку базу розвитку професійних інтересів цієї частини учнівської молоді до рівня активного, творчого ставлення до праці. Це виявляється вже у самому навчанні: 34,8% опитаних заявили, що вони охочіше виконують одноманітні навчальні завдання, ніж ті, що потребують напруження думки.

Розвиток професійних інтересів не відзначається високими показниками й у випускників вузів. Досить сказати, що він оцінюється експертами на виробництві в три-чотири рази нижче порівняно із рівнем загальнотеоретичної підготовки. Так, за їхніми оцінками, всього 10,3% випускників повною мірою здатні раціонально організувати свою роботу, 18,6% — мають навик науково-дослідної діяльності, 4,1% — організаторські якості та ін. Решта володіє цими здатностями

¹⁸ Жерносеков Н. К. Процесс формирования личности в условиях обучения и воспитания. — Воронеж, 1973. — С. 243.

¹⁹ Гуревич К. М. Профессиональная пригодность и основные свойства нервной системы. — М., 1970. — С. 47.

²⁰ Симонов П. Познай себя // Коммунист. — 1986. — № 15. — С. 75.

²¹ Дослідження проводилось в 1984 р. за методикою, розробленою соціологами Прибалтики під керівництвом проф. М. Х. Тітми.

²² Дослідження здійснено кафедрою соціології Харківського держуніверситету.

лише частково. Коли молодим спеціалістам доводиться включатись у складну, змістовну діяльність, вони натрапляють на серйозні труднощі. Зазнаючи невдоволення її результатами, ці люди (їх у нашій вибірці виявилось близько 60%) часто втрачають інтерес до праці. Відчуження збільшується ще й через те, що у значної їх частини (понад 30%) зміст праці частково або зовсім не відповідає їхнім безпосереднім службовим обов'язкам. Практика використання випускників вузів не за призначенням завдає великих втрат розвитку інтересів молоді у сфері висококваліфікованої праці.

Наведені факти свідчать про серйозну проблемну ситуацію: навіть спеціальна (професійна) підготовка не пробуджує у багатьох молодих людей їхніх схильностей і задатків до перетворюючої діяльності, не викликає до життя потреби в опануванні професійних засобів, умінь, навиків. Це і є симптом професійної інфантильності, яку людина нерідко проносить через усе своє трудове життя. В найгіршій ситуації опиняються в цьому розумінні випускники загальноосвітніх шкіл — ті, до кого з великим запізненням приходить радість відкриття своїх професійних здатностей і задатків. У зв'язку з цим важко переоцінити систему заходів, передбачуваних реформою загальноосвітньої і професійної школи щодо зміцнення союзу навчання і продуктивної праці. Саме в соціально значущій виробничій діяльності запускається механізм пробудження всіх багатограних потенційних якостей особи, формується позитивна мотивація їх розвитку. Відрадно, що понад 96% опитаного населення висловили позитивну думку про залучення школярів до праці²³. Нині на вихователів покладається величезна відповідальність за ефективне використання цього фактора. Залучення молоді до продуктивної праці надає розвитку складному світові її орієнтації, інтересів, запитів, нахилів і задатків.

Слід, однак, зважати і на те, що будь-який промах в зазначеній організаційно-виховній роботі може обернутись для багатьох молодих людей розчаруванням, болючою ломкою цінностей, яка переживається молоддю особливо гостро. Надзвичайно небезпечний у цій справі «валовий» підхід, прагнення якомога швидше поголовно охопити учнівську молодь продуктивною працею в умовах, коли не вироблено вміння управляти всіма наслідками такого охоплення. Щоб продуктивна праця не перетворилась на процес, нейтральний щодо професійних інтересів учнів, потрібна наполеглива індивідуальна робота з кожним, причому — на високому науково-методичному рівні. В певному розумінні її можна порівняти з ретельно продуманим експериментом. Адже йдеться про відкриття покликання людини, про пошуки правильних орієнтирів на шляху до нього, у зв'язку з чим виникає настійна потреба в створенні спеціальних психолого-соціологічних служб, за допомогою яких оптимально розв'язувалась би ця проблема.

Цілеспрямоване регулювання професійних інтересів актуальне не тільки на ранніх стадіях професійного самовизначення особи, а й на наступних етапах її трудової діяльності. Особливо в сучасних умовах, коли з прискоренням науково-технічного прогресу розпочнеться інтенсивний процес відмирання старих професій і появи нових, швидкими темпами оновлюватиметься зміст професійної діяльності загалом. Усе це потребує переорієнтації багатьох і багатьох мільйонів радянських людей у сфері цієї діяльності, оскільки значна частина їх опиниться на професійному роздоріжжі. Маємо зважати й на те, що самий професійний інтерес не є чимось застиглим, раз і назавжди даним: у своєму русі він не має меж, як не має меж розвиток задатків і здібностей людини. Вдосконалюючись, особа може досягати нових

²³ Коровейников В. С. Общественное мнение о реформе школы — единство и многообразие // Социол. исслед. — 1984. — № 4. — С. 99.

і нових ступенів професійної майстерності, здобуваючи тим самим можливість, за словами К. Маркса, «втїшатись індивідуальним проявом життя»²⁴. У цьому розумінні важко переоцінити значення заходів, намічених нашою партією щодо розвитку системи підготовки і перепідготовки кадрів, підвищення їхньої кваліфікації. Надзвичайно важливо за цих умов посилити профорієнтаційну роботу серед дорослого населення, застосовуючи сучасні наукові методи, що дало б незаперечний ефект у формуванні професійних інтересів радянських трудівників.

* * *

Существенным условием повышения роли человеческого фактора в ускорении социально-экономического развития нашей страны являются углубленное изучение и целенаправленное регулирование мотивов и стимулов трудовой деятельности советских людей.

Первостепенное значение для реализации этой задачи имеют раскрытие, учет и практическое использование объективно-субъективных характеристик стимулов трудовой деятельности, интереса к содержанию труда и профессионального интереса, роли способностей и склонностей личности в превращении труда в творческий процесс и в важнейшую жизненную потребность человека.

²⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Творч. — Т. 42. — С. 33.

ПОЛІТВИДАВ УКРАЇНИ ВИПУСКАЄ В 1987 РОЦІ КНИГУ:

НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЙ ПРОГРЕСС И ЧЕЛОВЕК / Рук. авт. кол. — В. И. Шинкарук, Л. В. Сохань. — Темплан 1987 г. № 20 (III кв.) — 20 л. — 1 р. 80 к.

З'ясування ролі людського фактора в науково-технічному прогресі — одна з найважливіших проблем сучасної науки. Автори розглядають людину у сфері виробничої діяльності, показують її становлення як духовно багаті особистості.

Для пропагандистського активу, слухачів системи політичного і економічного навчання, а також тих, хто цікавиться проблемами людського фактора.

В. Ф. Сухіна**ДО ПИТАННЯ ПРО ПРЕДМЕТ ІНФОРМАТИКИ**

СУХІНА Валентина Феофанівна — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Харківського держуніверситету. Працює над філософськими проблемами моделювання, методологічними питаннями інформатики. Автор ряду статей та брошур. В нашому журналі виступає вперше.

У розвитку людського суспільства завжди наявна суперечність між постійним зростанням обсягу інформації і здатністю окремого індивіда до її засвоєння. Найбільш рельєфно це виявляється на сучасному етапі науково-технічного розвитку, характеризуючи який, часто-густо вдаються до понять «інформаційний вибух», «інформаційна революція» тощо.

Одним з ефективних засобів розв'язання даної суперечності є «створення і освоєння нових поколінь ЕОМ усіх класів — від супер-ЕОМ до персональних»¹. Кардинальні завдання розвитку науки, техніко-технологічного переоснащення народного господарства, масового використання надійних, перевірених практикою технічних нововведень, широке, швидке і цілеспрямоване ведення наукових, проектних і конструкторських розробок передбачає підвищення ефективності роботи обчислювальних центрів колективного користування, інтегративних банків даних, мереж обробки і передавання інформації². У зв'язку з цим зростає значення інформаційних технологій — таких, в яких продуктом і основою технологічного процесу виступає інформація. До них можна залічити технологію управління, технологію досліджень і розробок, експериментів, проектно-конструкторських робіт, освіти та ін. Становлення цих інформаційних технологій супроводжується розвитком нових теоретичних дисциплін (математичного програмування, теорії ігор, графів та ін.). Серед них треба особливо виділити таку нову комплексну наукову дисципліну, як інформатика.

Теоретичні і прикладні аспекти інформатики досліджені ще вкрай недостатньо. Її цілі і завдання тлумачаться по-різному, а самим цим терміном позначають різні наукові дисципліни. На Заході поширене тлумачення інформатики або як науки про обчислювальні машини, яке передусім відображене в працях А. Ньюела, А. Перліса, Г. Саймона, або як теорії обчислювальних машин (Дж. Форсайт). До сфери своїх інтересів цей напрям розробки інформатики включає теорію програмування, числовий аналіз, обробку даних і теорію обчислюваль-

¹ Рижков М. І. Про основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року : Доп. XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, 3 берез. 1986 р. // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 282.

² Див.: Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року // Там же. — С. 335.

них систем (пізніше він увібрав і проблеми штучного інтелекту, питання швидкості, надійності та ефективності обробки інформації та ін.). Іноді інформатику розглядають як науку про вивчення алгоритмів (Д. Е. Кнут), як теорію і практику автоматизованої обробки інформації (напрям, що розробляється французькими вченими), як «теорію роботи з обчислювальними машинами» (думка, якої додержуються в ФРН). В цілому для західних дослідників донедавна було характерне розуміння інформатики як власне інженерної науки. Лише останнім часом з'являються праці, в яких робляться спроби пов'язати розгляд функціонування інформативних систем з дією людського фактора.

Поміж концепцій інформатики (як наукової дисципліни і практики інформаційного обміну) в соціалістичних країнах на особливу увагу заслуговує та, яку обстоюють вчені НДР. Згідно з нею обробка інформації охоплює властивості, функції і структуру інформаційних процесів і їх алгоритмічну регуляцію за допомогою ЕОМ. Сама інформатика розглядається як теоретична основа обробки інформації. Предметом її вивчення є структура і властивості інформації, вплив останньої на суспільні процеси, соціальні наслідки використання ЕОМ та ін.

У нашій країні інформатика спершу розумілась як дисципліна, що вивчає принципи, методи і засоби обробки і збереження документально-ділової, наукової, технічної та іншої інформації. Згодом зростання її обсягу і пов'язаний з цим розвиток електронно-обчислювальної техніки змусили по-новому поглянути на використання інформації — в управлінні і плануванні, медицині і охороні навколишнього середовища, в сфері освіти і послуг, на виробництві. Інформатику почали тлумачити значно ширше, ніж просте перероблення і збереження інформації, а це, звичайно, не могло не породити різних точок зору на предмет інформатики і різних підходів до його розкриття.

Традиційно інформатику вважають наукою про вивчення науково-інформаційних процесів (О. І. Михайлов, Ю. А. Шрейдер). Цей підхід не пов'язує виникнення інформатики з розвитком комп'ютерної техніки і базується на загальнокультурній інтуїції. Такий погляд наявний і в іншому тлумаченні, згідно з яким інформатика є наукою про інформацію взагалі, або інформаційною наукою (В. І. Сифоров), що досліджує процеси передачі, розподілу і обробки інформації, а також закони її кодування, запам'ятовування, відображення, споживання тощо. Третій підхід пов'язує виникнення інформатики з виникненням і розвитком ЕОМ. Так, А. П. Ершов стверджує, що інформатика — це наука про розв'язання задач за допомогою ЕОМ. В. С. Михалевич, Ю. М. Канигін, ряд інших вчених розуміють цю галузь знання як комплексну наукову й інженерну дисципліну, яка вбирає всі аспекти розробки, проектування, створення, функціонування, оцінки систем обробки інформації за допомогою ЕОМ та використання цих систем в практиці.

Свого часу В. І. Сифоров і Е. П. Семенюк запропонували називати науку про інформацію інформологією³. Але ця пропозиція не дістала широкої підтримки, а згодом В. І. Сифоров відмовився від такого позначення на користь терміна «інформатика» і зробив це, за його словами, «в інтересах міжнародної уніфікації понять і термінології»⁴.

³ Див.: Семенюк Э. П. К формированию науки об информации // Науч.-техн. информация. — 1971. — Сер. 1. — № 1. — С. 17; Сифоров В. И. Наука об информации // Вест. АН СССР. — 1974. — № 3. — С. 52.

⁴ Сифоров В. И. Наука об информации и ее проблемы // Международный форум об информации и документации. 1983. — Т. 8. — № 1. — С. 18. Сифоров В. И. Информатика и ее взаимодействие с философией и другими науками // Филос. науки. — 1984. — № 2. — С. 36.

Однак нині деякі автори знову пропонують повернутись до терміна «інформологія»⁵. Інформатику вони розглядають як більш специфічну дисципліну, як складову інформологічних знань, органічно пов'язану з автоматизацією пошуку, обробки і використання інформації»⁶.

На наш погляд, немає потреби вводити новий термін. (Саме поняття «інформатика» становить своєрідний «синтез» понять «інформація» і «автоматика»). Хоча інформатика й виникла як наслідок комп'ютеризації, це не означає, що численні теоретичні концепції, пов'язані з поняттям інформації, не входять до її компетенції. Під впливом практичних потреб інформатика до останнього часу розв'язувала лише окремі, часткові питання. Загальні її проблеми — визначення предмета, виявлення зв'язків і закономірностей предметного поля дослідження, понятійний і термінологічний апарат та ін. — лишалися осторонь і, як наслідок цього, на сьогодні мало вивчені. Проблематика, пов'язана з автоматизованою (електронною) переробкою інформації, є порівняно новою, і тому помітно, що вона ще не дістала належного філософського осмислення. З одного боку, її можна вважати однією з традиційних, певною мірою вже розкритих тем давніх філософських дискусій. Йдеться про аналіз в нових умовах таких важливих проблем, як оцінка потенційних можливостей обчислювальних машин, відношення людини і комп'ютерної техніки (включаючи проблему їх комунікації), діалектика свободи і відповідальності та ін. З другого — ця проблематика включає й низку нових питань: з'ясування можливостей прийняття рішень на основі інформаційного аналізу, співвідношення семантичних і синкретичних контекстів обробки інформації, діалектика централізації (обчислювальні мережі) і децентралізації (впровадження мініЕОМ), пошук загальних законів, що лежать в основі переробки інформації. Обговорення цих питань передбачає виділення і осмислення головного контексту їх розгортання — відношення «людина — комп'ютер».

У розробці проблем інформатики не можна обмежуватись лише технічною (відповідно технологічною) стороною справи, зводити інформатику до технічної дисципліни. Продуктивними можуть бути тільки ті підходи, які досліджують інформатику з гуманістичних позицій, в її тісній взаємодії з різними формами людської діяльності, науки, індивідуальної і суспільної свідомості. Адже ця галузь знання і діяльності людини виступає як складне соціальне явище, що виникає і функціонує у зв'язку з «вбудовуванням» інформаційних технологій в соціальні структури.

Інформаційна техніка — рушійна сила підвищення продуктивності праці. Не випадково вся індустрія інформатики в Програмі КПРС названа каталізатором науково-технічного прогресу⁷. Безперечним є її великий вплив і на прогрес у галузі виробничих відносин, на зміст і характер праці, спілкування людей. Розвиток інформатики підтверджує ту думку, що глибоке розуміння будь-якого виду суспільної діяльності — практичної чи духовної — можливе лише на основі всебічного вивчення ролі людського фактора, звернення до проблеми людини. Ця роль стосовно розвитку інформатики змінювалась протягом останніх десятиліть. Не вдаючись спеціально до аналізу основних етапів становлення інформатики, зазначимо лише, що період до 60-х років характеризувався спорадичним використанням ЕОМ, коли обчислювальні машини успішно здійснювали синтаксичну обробку даних і розглядались в основному як допоміжний засіб у розв'язанні різних математичних задач; потреба в осмисленні ролі людського

⁵ Готт В. С., Семенюк Э. П., Урсул А. Д. Информатика: социальная роль и философско-методологические проблемы // Филос. науки. — 1985. — № 4. — С. 24.

⁶ Там же.

⁷ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 171.

фактора ще не постала у своєму повному обсязі. Але з середини 70-х років, коли стався своєрідний синтез обчислювальної техніки і засобів зв'язку і виникла мережа ЕОМ, коли комп'ютери перетворилися з «числових вітряків» на важливий засіб соціальних комунікацій, проблема «людина — комп'ютер» набула вже характеру однієї з найактуальніших для розвитку і теорії, і практики обробки інформації.

Що ж сприяло якісній зміні ситуації? По-перше, виробництво складних обчислювальних машин, по-друге, розвиток діалогових систем «людина — машина» і, по-третє, поява мікропроцесорів, міні- і мікроЕОМ. Внаслідок комплексного використання всієї цієї техніки утворювались розгалужені системи інформаційно-обчислювального обслуговування. Ці системи набули сьогодні великого поширення як принципово нові засоби соціальних комунікацій. Їх можна розглядати як засіб колективної діяльності і спілкування розроблювачів, користувачів і експлуатаційників. Такі комунікації і становлять одну з форм розвитку наукового спілкування — між науковими колективами і окремими вченими. Тут відчувається вплив навіть малопомітних соціальних змін на інформаційну технологію. Тому інформатика як специфічний вид практичної і пізнавальної діяльності людини повинна чітко вловлювати ці зміни і, будучи певним відображенням рівня розвитку виробничих сил, науки, культури, вивчати весь складний комплекс суспільно-політичних, технологічних, психологічних та ін. проблем⁸.

Основне завдання інформатики — комп'ютеризація соціально-комунікативних процесів. Об'єкт її вивчення — різні види інформації, що описують будь-яку соціальну діяльність людини, а не тільки наукову (наукова інформація з цього погляду — лише один з її видів). Тому зрозуміло, що інформація, яка обробляється ЕОМ, може бути не тільки логічною, а й емпіричною, здобутою в безпосередній практичній діяльності людини. Інша справа, що її обробка потребує відповідного математичного, а отже, й логічного апарату, тобто логіко-математичного опрацювання. Зрозуміло, й те, що ця емпірична інформація не позбавлена її своєї логіки — логіки практичної діяльності.

На мій погляд, можна виділити такі основні напрями розвитку інформатики — теоретичний, прикладний і технічний. Основна мета теоретичної інформатики — розвиток загальної теорії одержання, переробки і збереження інформації, вивчення структури і властивостей останньої, аналіз теоретичних проблем організації систем обробки інформації; з'ясування закономірностей одержання семантичної інформації (саме з інформатикою пов'язаний перехід від синтаксичної обробки інформації до семантичної — змістової, смислової, тобто від обробки даних до обробки знань); розроблення сучасних методів розрахунку на ЕОМ; розкриття загальних законів, що лежать в основі переробки інформації; вивчення взаємозв'язків в системі «людина — ЕОМ», впливу соціальних факторів на розвиток інформаційних технологій.

Прикладна інформатика виявляє можливості формалізації і математизації предметних сфер прикладання інформації, створення баз знання, моделей інформатики та імітаційних моделей, розробляє методи автоматизації досліджень, методи і засоби обчислювальної

⁸ Див.: Гриценко В. И., Паньшин Б. Н. Методологические проблемы развития информационных технологий. — Киев, 1984; Арменский Е. В., Винокуров В. А., Дышлевый П. С. Взаимодействие математики и технологий через ЭВМ в условиях НТР // Вопр. философии. — 1983. — № 11; Смолян Г. П. Социально-философские проблемы развития электронно-вычислительной техники // Вопр. философии. — 1984. — № 11; Тихомиров О. К. Информатика и новые проблемы психологической науки // Вопр. философии. — 1986. — № 7; Зинченко В. П. Эргономика и информатика // Там же; Смирнов И. Н. Социально-философские проблемы информатики // Вопр. философии. — 1986. — № 10, та ін.

техніки й автоматизації виробництва, а також теоретичні основи проектування і організації інформаційно-пошукових і інформаційно-логічних систем; досліджує закономірності науково-інформаційної діяльності.

Технічна інформатика—галузь народного господарства, або «індустрія» інформатики. Вона включає в себе розробку структури і принципів конструювання автоматизованих систем обробки інформації, створення обчислювальної техніки нових поколінь (в тому числі персональних комп'ютерів); експлуатацію засобів обробки інформації з урахуванням оптимальних умов їх використання; створення гнучких технологічних систем, роботів та ін. Особливого значення в рамках цієї дисципліни набуває обговорення проблем, пов'язаних з коадаптацією людини з новою інформаційною технікою (за термінологією М. М. Мойсєєва, І. Т. Фролова).

До інформатики залічують і дослідження з проблем штучного інтелекту, які мають, звичайно, як теоретичні, так і суто технічні аспекти. В цілому можна констатувати, що на сучасному етапі виробляється загальна стратегія розвитку інформатики як певної галузі знання і практичної діяльності, тобто відбувається становлення інформатики як теоретичної науки. Розв'язати проблеми, що виникають у зв'язку з цим, можна лише на основі комплексних міждисциплінарних досліджень на стику математики, кібернетики, семіотики, філософії, психології, теорії інформації і ряду інших наук. Філософський аналіз проблем інформатики полягає у з'ясуванні основ її взаємозв'язку з іншими науками, насамперед з кібернетикою.

Як уже зазначалось, в інформатиці несприпустимі технократичні тенденції, які часто-густо даються взнаки в економіці, в розвитку наук кібернетичного циклу. Технократичний підхід до інформатики виявляється, зокрема, в спробах тлумачити її як таку, що складається з трьох частин, а саме: технічних, програмних і алгоритмічних засобів (О. О. Дородніцин)⁹. За такого підходу в поле зору не потрапляють організаційні засоби, тобто ті організаційні структури, в яких існує і за допомогою яких має розвиватися інформатика (створення баз знання, автоматизованих інформаційних систем та ін.).

У зв'язку з цим спинимось на значенні організації в підвищенні ефективності застосування обчислювальної техніки. Без необхідної організації ця техніка не виправдовує себе, приносить лише збитки. Це аксіома. Так, брак спеціалістів, їхня невідповідність, кваліфікаційна і професійна, слабе математичне забезпечення робіт, призвели до того, що використання ЕОМ в 60-ті роки на ряді підприємств було вкрай малоефективним. Нині ця проблема, на жаль, не втратила своєї актуальності: «розумні машини» часто-густо простоюють і, як наслідок цього, не окупаються. І справа тут не лише в психологічному бар'єрі, який виникає в процесі освоєння нової техніки. Деякі підприємства не можуть «завантажити» обчислювальні машини через відставання у впровадженні нової технології, слабку організацію праці. Організацію експлуатації обчислювальної техніки необхідно наперед продумувати, планувати. Йдеться про оптимальне використання машинного часу, налагодження оперативних зв'язків між замовником і виконавцем та ін. Отже, справа залежить від знання особливостей виробничої діяльності, від морально-психологічної підготовленості кадрів, від узгодженості роботи комп'ютерної техніки з діяльністю людини. Організація перетворюється на безпосередній об'єкт інформаційних технологій. На практиці це виявляється в тому, що добре продумані організаційні рішення можна використовувати (як форму) для розв'язання інших змістових завдань.

«Вписування» інформаційних технологій в процес праці змінює

⁹ Вopr. фiлософiи. — 1986. — № 10. — С. 72.

як її зміст, так і форму. Але якщо 15 років тому встановлення ЕОМ потребувало перебудови виробничого процесу, то тепер постає завдання «введення» їх у нові технологічні системи на стадії проекту. А це означає, що треба докорінно поліпшити організацію проектування, створювати нові ЕОМ з урахуванням конкретних умов їх застосування. З розширенням масштабів використання ЕОМ зростатиме її кількість спеціалістів, котрі мають їх обслуговувати. Отже, вже тепер постає питання про кадри для системи обробки інформації.

Як відомо, в руслі підготовки відповідних спеціалістів до шкільних програм уведено новий предмет «Основи інформатики і обчислювальної техніки». Завдання його розуміють часто-густо занадто вузько — підготовка техніків і програмістів ЕОМ. На наш погляд, ці завдання значно ширші і мають полягати у виробленні учнями творчих навиків, вміння виявляти можливості встановлення або організації діалогу з машиною, а для цього — розвивати можливості самої обчислювальної техніки, опановувати методи моделювання процесів і явищ, розвивати критичне мислення та ін. Очевидно, наспів час для перегляду відповідних шкільних і вузівських програм, а також системи перекваліфікації кадрів, щоб спрямовувати навчання комп'ютерної грамоти з урахуванням перспектив розвитку інформатики. У зв'язку з цим не можна погодитись з основною ідеєю академіка А. Самарського, яка зводиться до того, що зростання значення математичного моделювання (математичного, обчислювального експерименту) потребує відповідної орієнтації в підготовці спеціалістів-обчислювачів на методи математичного експерименту. Вважаю, що математичний експеримент — лише одна з форм обробки інформації, і тому завдання підготовки спеціалістів з інформатики повинні відображувати весь спектр інформаційно-комунікативних потреб соціалістичного суспільства.

Інформатика, образно кажучи, — вікно у навколишній світ і важливий засіб перетворення світу. Розвиток інформатики в нашій країні сприятиме не тільки зростанню продуктивності праці, підвищенню ефективності наукових досліджень, але й створенню нових умов для розвитку професійних і ділових якостей працівників. Однак реалізувати ці великі можливості інформатики можна лише на основі вироблення єдиної соціально обгрунтованої науково-технічної політики в галузі розвитку теорії і практики обробки інформації.

* * *

Становлення и развитие информатики — закономерный результат развития общественной практики и научного познания. Она сформировалась вследствие интеграции дисциплин информационно-технического (кибернетического) цикла и изучает теоретические и прикладные аспекты информационных технологий, встроенных в социальные (производственные, управленческие и др.) структуры, а также технические аспекты разработки и воплощения этих технологий. Ныне назрела необходимость более глубокого теоретического осмысления определения предмета, разработки теории и методов этой комплексной области знания и практической деятельности, потребность в выяснении ее связи с кибернетикой, теорией информации и другими дисциплинами, в раскрытии ее социальных и коммуникативных функций в обществе.

В. С. Бакиров

ДУХОВНІ ЦІННОСТІ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

БАКИРОВ Віль Савбанович — кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології Харківського держуніверситету. Працює над методологічними питаннями соціологічного аналізу духовних процесів соціалістичного суспільства. Автор праці «XXVII съезд КПСС о развитии социалистической культуры, обогащении духовного мира человека» (Харьков, 1986), статей в «Вестнике Харьковского университета», «Вопросах общественных наук», «Философский думци».

Становлення, утвердження і розвиток соціалістичного способу життя пов'язані з докорінною переоцінкою соціальних цінностей, з переглядом духовно-моральнісних орієнтирів людської життєдіяльності, які складались віками. Система соціалістичних суспільних відносин викликає до життя принципово нові форми ціннісного сприйняття дійсності, диференціації соціальних явищ за ступенем їх важливості і значущості, вперше в історії ставить у центр ціннісних уявлень інтереси і потреби трудящої людини, її щастя і гідність, її всебічний і гармонійний розвиток.

Досвід практичного розв'язання складних і багатоманітних завдань соціалістичного будівництва, глибоко і ретельно проаналізований на XXVII з'їзді партії, безперечно, свідчить про те, що просування до комунізму потребує якнайпильнішої уваги до духовних процесів, постійної турботи про розвиток і піднесення свідомості трудящих. У Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії підкреслено: «Підвищувати ступінь зрілості суспільства, будувати комунізм — це означає неухильно підвищувати зрілість свідомості, збагачувати духовний світ людини»¹.

У матеріалах з'їзду виразно розкрито всю згубність технократично-зверхнього ставлення до завдань формування духовної сфери, ставлення, яке на фоні негативних тенденцій в економічному і політичному розвитку неодмінно обертається девальвацією ідеалів, спотворенням ціннісних пріоритетів, негативно позначається на моральній самосвідомості людей, призводить до оживлення власницьких, міщанських прагнень, до громадянської пасивності і самовдоволено-войовничого аморалізму. На з'їзді з усією чіткістю відзначалось, що досягнення нового якісного стану суспільства передбачає дальший розвиток і внесення у свідомість радянських людей соціалістичної ідеології, зміцнення морально-політичних принципів соціалізму, прилучення широких верств населення до досягнень науки, формування всебічно розвиненої, активної, духовно багатой особи.

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 108.

Велике значення у справі вдосконалення ідейно-виховної роботи на сучасному етапі партія надає збагаченню ціннісних, змістових характеристик суспільної та індивідуальної свідомості, перетворенню соціалістичних цінностей на ефективні стимули трудової й громадсько-політичної активності трудящих. «Наше виховання буде тим плідотворнішим, чим енергійніше утверджуватимуться ідеали, принципи і цінності нового суспільства»². У матеріалах і рішеннях з'їзду ми знаходимо прямі вказівки на необхідність поглиблення ціннісних уявлень радянських людей про явища політичного життя, моральнісні відносини, закономірності розвитку духовної культури, а також щодо протиставлення справжніх цінностей життя—мнимим, рішучої протидії спробам буржуазної пропаганди насаджувати свої стандарти життя і культури. Така серйозна увага партії до ціннісних аспектів свідомості визначається насамперед різко зрослим значенням «людського виміру» в сучасному суспільному розвитку. Наше суспільство вступило в складний і надзвичайно відповідальний етап свого розвитку, пов'язаний з необхідністю всебічної активізації людського фактора, формування перетворюючого духовно-практичного відношення людей до соціального світу, піднесення стимулюючої ролі соціалістичних цінностей як ключових мотивів людських дій і вчинків.

Суспільне життя невіддільне від цінностей, тобто об'єктів, що мають особливо притягальну силу для людей, наповнюють конкретним змістом мотиваційно-смыслову сферу їхньої соціальної активності, регулюють їхні відносини. Існування і функціонування цінностей пов'язані з особливою здатністю людської свідомості — здатністю відображувати і фіксувати значення тих чи тих духовних або матеріальних, реальних або уявних об'єктів для задоволення потреб людини, реалізації її інтересів. Від того, як глибоко увійдуть у свідомість людини ідеали і цінності, що випливають з природи соціалістичного ладу, залежить її реальний внесок у соціально-історичну творчість народу, наповненість її життя справді людським смыслом і реальним гуманістичним змістом. Ускладнення суспільної практики, розвиток самосвідомості соціалістичної особи визначають перенесення акцентів у системі соціального регулювання на внутрішні, ціннісні регулятори, потребують цілеспрямованого формування у людей відповідального ставлення до світу цінностей, вміння самостійно орієнтуватись у цьому світі, відрізняти справжні цінності від ілюзорних.

Цінності — одно з найцікавіших і найскладніших явищ, котрі вивчаються суспільними науками, точка перетину інтересів представників філософії, соціології, етики, естетики, психології, історії та інших наук. Проблема цінностей, безперечно, здатна відіграти роль одного з важливих чинників посилення інтеграції суспільствознавчих дисциплін. Це можливо, проте, лише за умов чіткого розмежування основних дослідницьких завдань, чіткого усвідомлення кожного наукою свого власного аксіологічного «проблемного поля». Зовсім не з усіма роздумами на цю тему можна беззастережно погодитись. Так, наприклад, іноді пропонується конкретизувати підходи до проблеми цінності залежно від масштабу значущості того чи того явища. Соціально-філософський підхід у такому розумінні охоплює ті цінності, котрі функціональні із загальнолюдського погляду; підхід соціологічний орієнтований на цінності, значущі для класу, групи; конкретно-соціологічний — спрямований на цінності, що мають значення для конкретної особи³. Проте очевидно, що виділені тут рівні значущості досліджуються всіма названими системами наукового знання, а також і іншими галузями суспільствознавства.

² Там же. — С. 105.

³ Див.: Творчество и социальное познание / Под ред. А. М. Коршунова и С. С. Гольденрихта. — М., 1982. — С. 126.

Є автори, котрі, прагнучи відмежувати соціологічний підхід до цінностей від психологічного, стверджують, що «на відміну від психології, де цінності розглядаються як елементи мотивації й орієнтації людини (її «значущі» переживання, інтереси, бажання, установки та ін.), соціологічний підхід до цінностей полягає в трактуванні стандартів, зразків, еталонів, норм соціальної поведінки як об'єктів мотивації й орієнтації. Будь-який значущий (важливий, істотний) предмет визначається як цінність скоріше тому, що є загальнозначущим, загальноприйнятим, ніж через свою значущість»⁴. Між тим психологія не може абстрагуватись від нормативного характеру загальнозначущих ціннісних стереотипів так само, як і соціологія — не заглиблюватись у способи їх «особистісного» освоєння, включення в мотиваційні процеси.

Якщо розглядати явище цінності під соціологічним кутом зору, то воно цікаве насамперед тим, що виступає необхідною сполучною ланкою між поведінкою особи, соціальних груп і суспільства в цілому. Досліджуючи механізми системного функціонування і розвитку суспільного життя, соціологія аналізує ціннісні уявлення людей як засіб взаємозв'язку соціального й індивідуального начал у їхній поведінці, як породжуваний якісною своєрідністю матеріального виробництва спосіб інтеграції індивідуальних і групових дій у цілісні структури суспільних відносин.

Аналіз ціннісної свідомості з соціологічних позицій ставить дослідника перед складною теоретико-методологічною проблемою виділення тих ціннісних уявлень, які безпосередньо детермінують загальні лінії життєдіяльності особи, підпорядковують їх нормативним характеристикам способу життя. В соціалістичному суспільстві цю функцію дедалі більшою мірою виконують духовні цінності, що перетворюються на універсальний компонент мотивації соціальної поведінки, на неодмінну умову творчої й активної участі людей у вдосконаленні основних сфер суспільного життя. «Ми входимо не тільки у світ комп'ютерів, електроніки, роботів, інформатики, біотехнології, але і в світ граничного розвитку людського в людині — її розуму і гуманності, унікальності і багатоманітності її особистісних виявів у духовній сфері»⁵.

Досить часто духовні цінності трактуються в соціології як продукти насамперед духовного виробництва, що мають певні споживні властивості, тобто здатні задовольняти різноманітні духовні потреби людей. За такого підходу увага дослідників зосереджується передусім на конкретних формах об'єктивації духовної діяльності, на кількісній оцінці міри їх споживання індивідами і соціальними групами. Традиційним для соціологічного дослідження стало, наприклад, визначення частоти відвідування кінотеатрів, театральних постановок, музеїв, виставок; вимірювання обсягу перегляду телевізійних передач, читання літератури та ін.

Останнім часом соціологи прагнуть оцінити і якісний аспект споживання духовної культури, цікавляться не просто, скажімо, кількістю переглянутих фільмів, але й їх художнім рівнем, ідейно-моральнісним змістом. Аж ніяк не заперечуючи важливості і необхідності такого вивчення взаємовідносин людей і духовної культури, потрібно відзначити, що духовні цінності суспільства як стимули соціальної активності людей лишаються при цьому осторонь соціологічного аналізу. Адже в соціологічному розумінні духовна цінність не збігається із змістовою характеристикою конкретної духовної об'єктивації. Духовні цінності служать особливій потребі — потребі творчого перетво-

⁴ Сержантов В. Ф., Гречаний В. В. Человек как предмет философского и естественно-научного анализа. — Л., 1980. — С. 98.

⁵ О человеке и человеческом факторе: новые подходы и решения // Коммунист. — 1986. — № 7. — С. 55.

рення реальності. Цим вона відрізняється від предметів духовної, емоційної насолоди, психологічного комфорту та ін., які беруть участь у регуляції поведінки людини на базі нейрофізіологічних механізмів (лімбічної системи . мозку), котрі забезпечують афективно-емоційну оцінку інформації і мотивацію поведінки так званим «гедоністичним диференціалом», який визначається зміщенням переживань по шкалі «задоволення — незадоволення»⁶. Ф. Клікс пише: «Можна гадати, що навіть естетичне переживання, яке виникає під час сприйняття мистецтва, наприклад, при наростанні напруження і наступному розв'язанні, подоланні суперечності, в своїй емоціональній основі також не вільне від впливів лімбічної системи»⁷.

Функції духовних цінностей людської культури зовсім не звідні до розрядки афективного напруження. Вони відіграють роль стимула творчого перетворення світу і на цій основі — творчої самореалізації особи, її розвитку і вдосконалення. Духовні цінності — це орієнтири такого практичного освоєння світу, яке не обмежується предметно-практичним перетворенням, підпорядкованим суто утилітарним міркуванням. Людина олюдило світ, втілюючи в ньому найвищі досягнення свого розуму, почуття, волі. Ці досягнення виступають мірою істинного, доброго, прекрасного, надають діяльності духовного характеру, перетворюють її на засіб задоволення вищих людських потреб. Д. М. Узнадзе писав: «У людини є ідея істини, ідея добра і ідея прекрасного, і все, що вона бачить і робить, вона споглядає і через призму цих ідей. У своїй повсякденній поведінці вона прагне задовольнити не тільки ту потребу, якій вона (поведінка.— *Ред.*) служить, але й вищі потреби»⁸.

У нашої філософській і соціологічній літературі немає цілкомитої єдності в переліченні тих основних форм, за допомогою яких людина втілює духовні цінності. Найчастіше до основних абстрактних форм усвідомлення духовних цінностей залічують істину, добро, красу⁹. А. В. Гулига істотно розширює цей класичний ряд: «Істина, добро і краса, віра, надія, любов. У цих двох триадах споконвіку втілювалась ідея вищих духовних цінностей людини»¹⁰. А. Г. Здравомислов пише про те, що духовні цінності, утверджуючись спочатку в суспільній свідомості як істина, добро і краса, в ході наступного суспільного розвитку доповнюються новими цінностями. «Праця, мир, свобода, справедливість, рівність, добро, істина і краса у взаємодії одно з одним утворюють нову точку відліку в розвитку гуманістичної культури соціалістичного суспільства»¹¹.

На наш погляд, маємо погодитись з угорським соціологом І. Вітаньї, котрий показав, що основними ціннісними категоріями, які визначаються онтологічним положенням людини, є корисне, істинне, добре, прекрасне і що інші ціннісні категорії, які фігурують у літературі, входять до перелічених, насамперед до категорії морального добра¹². Таке розуміння основних абстрактних категоризацій духовних цінностей добре узгоджується з розробленою І. А. Джидар'ян класифікацією найбільш необхідних і істинних потреб людини, властивих їй як родовій істоті. Потреби першого рівня — це потреби в трудовій діяльності і спілкуванні, які є основою решти потреб. Наступ-

⁶ Див.: Клікс Ф. Пробуждающееся мышление. У истоков человеческого интеллекта. — М., 1983. — С. 116.

⁷ Там же. — С. 117.

⁸ Узнадзе Д. Н. Психологические исследования. — М., 1966. — С. 405.

⁹ Див., наприклад: Давыдов Ю. Н. Эволюция взаимоотношений искусства и философии // Философия и формы ценностного сознания. — М., 1978; Шердаков В. Н. Добро — Истина — Красота. — М., 1983.

¹⁰ Гулига А. В. Человеческое в человеке : Заметки о проблеме ценностей // Лит. газ. — 1984. — 14 марта. — С. 7.

¹¹ Здравомислов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности. — М., 1986. — С. 178.

¹² Див.: Витаньї И. Общество, культура, социология. — М., 1984. — С. 84, 128.

ний рівень становлять пізнавальні, моральнісні й естетичні потреби. Потреби суспільно-політичного характеру розташовані між цими рівнями¹³.

Економічні фактори здатні за певних соціальних умов «знелюднювати» людину, відчужувати її від родових сутнісних сил і потреб, «відрубувати» її життєдіяльність від духовних цінностей, підпорядковувати її одномірному прагненню до предметно-речового достатку. Так, буржуазний спосіб життя формує суто прагматичну спрямованість ціннісної свідомості, орієнтує людей на задоволення потреб і інтересів гедоністичного характеру, змушує їхню життєдіяльність обертатись по колу цінностей, замкнутих на максимально комфортне існування. Активність людини в капіталістичному суспільстві має головною метою виживання в умовах антагонізму приватних інтересів. Матеріально-перетворююча діяльність є пасамперед полем соціальної конкуренції. Освоєння, перетворення світу, тим паче в духовно-практичному аспекті, становить тут немовби побічний продукт цієї конкуренції. В подібній ситуації суб'єкт «втрачає ціннісний зміст (він втрачає уявлення про зміст, цілі та ідеали свого життя, хоча водночас сповнюється пригнічуючих і руйнівних емоцій), відносини між людьми оречевлюються, а відтак вони виступають в ролі квазісуб'єкта, котрий діє проти людей»¹⁴.

Виникнення і розвиток соціалістичних суспільних відносин становили перший крок на шляху створення справді людських умов людського існування, перетворення діяльності із засобу самозбереження на засіб саморозвитку людини, що можливо, як показав К. Маркс, лише «в справжньому царстві свободи» — там, де починається розвиток людських сил, який є самоціллю¹⁵.

У соціалістичному суспільстві людська діяльність докорінно змінює свій ціннісно-мотиваційний зміст. Так, праця, як провідний вид діяльності, набуває також ряду характеристик когнітивної, моральнісної, естетичної активності, орієнтованої уявленнями про істину, красу, добро. Прискорення суспільного розвитку потребує істотного посилення цієї тенденції. Науково-технічний прогрес онаучное свідомість представників масових професій, потребує розвиненої здатності не тільки використовувати, але й примножувати знання, застосовувати науковий підхід у розв'язанні проблемних виробничих завдань. Масова професійна праця в умовах соціалізму дедалі більшою мірою регулюється моральнісною свідомістю, виступає для людини формою моральнісного ставлення до суспільства, до інших людей, до самої себе, формою утвердження і поглиблення в суспільному житті моральнісних начал. Соціалізм повертає праці також і якість естетичної духовно-творчої діяльності¹⁶.

Духовний розвиток особи, збагачення її духовного світу можливі тільки в процесі духовно-практичного освоєння світу. Справжня духовність особи вимірюється не тим, якою мірою вона споживає продукцію духовного виробництва або якою мірою предметом її життєвих прагнень є прилучення до знання, науки, мистецтва та ін. Духовність є орієнтація життєдіяльності загалом і в часткових її аспектах на вироблені людською культурою ідеали і цілі духовного освоєння реальності, сприйняття їх як смисложиттєвих цінностей. Свідченням духовності не можуть бути самі по собі ні блискача освіта, ні тонкий смак, ні постійні турботи про власне самовдосконалення. Духовність

¹³ Див.: Джидарьян Н. А. Эстетическая потребность. — М., 1976. — С. 39.

¹⁴ Нарский И. С. Отчуждение и труд : По страницам произведений К. Маркса. — М., 1983. — С. 56.

¹⁵ Див.: Маркс К. Капитал. Т. 3 // Маркс К., Энгельс Ф. Твори. — Т. 25. Ч. 2. — С. 355.

¹⁶ Див.: Чухина Л. Ценностный мир советского человека // Коммунист Советской Латвии. — 1985. — № 10. — С. 55.

особи, відзначає В. А. Малахов, визначається тим, наскільки повний вияв дістає в мотивах її діяльності «надіндивідуальна культурна традиція, вироблені людством ціннісні уявлення про прекрасне, добре, справедливе, достойне. Саме опора на такі цінності дозволяє індивідові вносити в сприйняття власного існування деякий загальнозначущий «вимір» справжньої духовності»¹⁷.

Духовність особи є умовою її дійсної самореалізації, самоздійснення, яке зовсім не є культивуванням своєї унікальності. Так само смисложиттєві цінності аж ніяк не можна розуміти як продукт довільного, суб'єктивно-ситуативного вибору вищих цілей особистісного буття. Смисложиттєві духовні цінності можуть бути тільки результатом напруженої творчості, духовної роботи багатьох і багатьох поколінь, є відображенням глибинних закономірностей людського способу взаємодії зі світом. «Цінності добра, краси, справедливості, свободи вистрадані людством протягом усієї людської історії. І як такі вони підносяться над поточною практикою, незалежні від неї, самі активно впливають на формування її цілей, мотивів і вибір основ діяльності»¹⁸.

Духовні цінності є «абсолютними» тією мірою, якою вони становлять неперервну сторону історії, сталість людського роду, людську сутність, є «відносними» тією мірою, якою виражають об'єктивні ціннісні сили людини в конкретних історичних умовах¹⁹. Духовні цінності соціалізму, сприймаючи все краще, що нагромаджено людською культурою, водночас виражають об'єктивні потреби сучасного суспільного розвитку, виступають єдиною надійним засобом духовного зв'язку індивіда з завданнями людства, з житвотрепетними проблемами сучасної цивілізації. У матеріалах XXVII з'їзду КПРС глибоко і яскраво охарактеризовано такі найважливіші риси соціалістичних духовних цінностей, як колективізм, справжній гуманізм, демократія, рівність, соціальна справедливість, патріотизм, інтернаціоналізм.

Становлення і розвиток соціалістичного суспільства є в своїй суті політичним процесом і протікає в складному, суперечливому політичному світі, в умовах гострої боротьби протилежних соціально-економічних і політичних систем. Духовні цінності соціалізму орієнтують особу на реалізацію в духовно-практичному освоєнні світу конкретних політичних цілей, висунутих марксистсько-ленінськими партіями, спрямованих на реальну гуманізацію людського світу: знищення приватновласницької експлуатації, усунення загрози війни, забезпечення людських прав та ін.

Основною конкретно-історичною особливістю духовних цінностей соціалізму є те, що їх проймає комуністична ідейна переконаність, що вони перебувають в органічному зв'язку з комуністичним суспільним ідеалом, визначають напрям функціонування системи комуністичного виховання, процесу становлення громадянського обличчя радянської людини, особи нового типу. Разом з тим перетворення духовних цінностей соціалізму на реальні мотиватори людської життєдіяльності не можна розглядати як доконаний факт. Це, скоріше, об'єктивна тенденція, що впливає з соціалістичного способу виробництва, реалізується з чималими труднощами, складностями, потребує активної, цілеспрямованої ідеологічної, ідейно-виховної роботи. Важливу роль у підвищенні ефективності цієї роботи покликана відіграти марксистсько-ленінська соціологічна наука, насамперед на такому своєму структурному рівні, як соціологія комуністичної формації, котра вив-

¹⁷ Малахов В. А. Смысл жизни и нравственное отношение личности к миру. — М., 1986. — С. 7.

¹⁸ Шинкарук В. И., Яценко А. И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения. — Киев, 1984. — С. 197.

¹⁹ Див.: Гише Д. Культурное измерение человека. Создание ценностей и человеческий прогресс // Вopr. философии. — 1984. — № 3. — С. 65.

чає закономірності виникнення, розвитку, структури і функціонування комуністичної формації, виступає ланкою, яка опосередковує зв'язок історичного матеріалізму з прикладною соціологією²⁰.

Соціологічним аналізом мають бути охоплені всі основні моменти участі ціннісної свідомості у формуванні соціалістичної соціальної поведінки.

Ціннісні уявлення, що реально функціонують у суспільній свідомості, не застигли у своїх формах, трансформуються при переході із спеціалізованої свідомості в масову і навпаки. Методи і прийоми соціологічного дослідження дають змогу фіксувати конкретну форму, в якій ціннісні уявлення доходять до різних груп і категорій трудящих, заломлюючись ідеологічними і соціально-психологічними механізмами, диференціюючись відповідно до соціально-демографічної, соціально-класової, професійно-кваліфікаційної та інших структур з різними типами і рівнями зрілості трудових колективів, інших форм групової, міжособової взаємодії людей. Ефективність і надійність соціологічних досліджень визначається в даному разі тим, наскільки точно буде простежено процес перетворення абстрактних уявлень про добре, істинне, прекрасне на конкретні формули соціальної поведінки.

Інформація про те, як конкретизуються ціннісні уявлення в структурах суспільної свідомості, котрі безпосередньо пов'язані з життєдіяльністю різних соціальних груп, сама по собі ще не є достатньою підставою для оцінки мотиваційної сфери представників цих груп (і тим більш — для прогнозування їхньої реальної поведінки). Виянято складним і важливим завданням соціологічного аналізу духовних цінностей є дослідження їх конкретизації в індивідуальній ціннісній свідомості. Формування останньої не зводиться до простого сприйняття особою готових, нормативних ціннісних уявлень. Соціологічні дослідження зіткнулись із фактом значного розузгодження реальної поведінки людей і вербально демонстрованих ними ціннісних стереотипів, які є соціально санкціонованими²¹.

Нам видається, що ці результати свідчать не так про нещирість вербальної поведінки респондентів або принципові розбіжності її невідповідності між їхніми потребами і ціннісними уявленнями, як про неоднорідність ціннісної свідомості особи, про необхідність виявлення в соціологічному дослідженні тих його шарів, які реально детермінують соціальну поведінку індивіда. Проникнення в ці глибинні шари ціннісної свідомості потребує не тільки пошуку, розробки методик, що дають змогу виявляти ціннісні уявлення, наповнені «особистісним смыслом»²², але також і утвердження парадигми цілісного ціннісного відношення людини до світу, орієнтації соціологічного дослідження не лише на з'ясування оцінок, що їх дають респонденти частковим ситуаціям і умовам життєдіяльності, але й на визначення їхньої загальної ціннісної спрямованості. Як підкреслювали основоположники марксизму, «взагалі безглуздо припускати..., що можна задовольнити одну яку-небудь пристрасть, відірвану від усіх інших, що можна задовольнити її..., не задовольнивши разом з тим себе, цілісного, живого індивіда»²³.

Саме загальна ціннісна спрямованість особи надає відповідним цінностям особистісного смислу, є критерієм їх «верифікації» в реальному життєвому процесі. Саме вона задає порядок їх ієрархічної

²⁰ Бойченко И. В. Методологическая роль исторического материализма в анализе форм социального знания. — Киев, 1982. — С. 131.

²¹ Див.: Попова И. М. Ценностные представления и «парадоксы самосознания» // Социол. исслед. — 1984. — № 4. — С. 29—36; Кулявский М. Б., Моин В. Г., Попова И. М. Сознание и трудовая деятельность (ценностные аспекты сознания, вербальное и фактическое поведение в сфере труда). — Киев; Одесса, 1985.

²² Див.: Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1975. — С. 140—158.

²³ Маркс К., Энгельс Ф. Німецька ідеологія // Твори. — Т. 3. — С. 240.

організації, детермінує в кінцевому підсумку загальні обриси і лінії соціальної поведінки людини. Оцінюючи взаємозв'язок ціннісної свідомості і реальної поведінки особи, потрібно, отже, обов'язково брати до уваги смисложиттєвий аспект її самосвідомості, її вихідної ціннісної спрямованості. А також — міру використання нею соціалістичних уявлень про духовні цінності при визначенні смислу свого життя, свого призначення, конкретного змісту «граничних», вищих цілей своїх життєвих зусиль. Реалізація цього принципу приведе до побудови складної типології загальних ціннісних уявлень, яка розкриває конкретні форми участі духовних цінностей в мотивації людських дій і вчинків.

Розвиток соціологічних досліджень духовного світу соціалістичної особи, виявлення закономірностей і механізмів його формування, збагачення, використання їх у практиці ідейно-виховної роботи потребує дальшого осмислення й обговорення теоретико-методологічних проблем вивчення духовних цінностей, у тому числі й зачеплених у даній статті.

* * *

Обогащение ценностных, содержательных характеристик общественного и индивидуального сознания, превращение социалистических ценностей в эффективные стимулы трудовой и общественно-политической активности трудящихся — важнейшая задача идейно-воспитательной работы на этапе перестройки и ускорения.

Теоретико-методологической основой ее решения выступает углубленный общесоциологический анализ своеобразия, сущности, структуры и функций системы материальных и духовных ценностей, присущих социалистическому обществу. Осуществляя такой анализ, важно последовательно исходить из того, что при социально-философском подходе на первый план выступают духовные ценности, функциональные в общечеловеческом смысле; при общесоциологическом — ценности, значимые для больших социальных общностей, прежде всего классов; при конкретно-социологическом — ценности, имеющие значение для конкретных личностей.

Уяснение механизмов взаимосвязи ценностного сознания и реального поведения личности позволяет глубже понять смысловые характеристики самосознания нашего общества, меру практического использования советскими людьми положений марксистско-ленинской теории в общественной жизни.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1987 РОЦІ ВИПУСКАЄ КНИГУ:

НАУЧНОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ И СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА / В. П. Иванов, В. И. Мазепа, Н. Ф. Тарасенко и др. — 18 л.—3 р. 10 к. План 1987 г. № 6 (IV кв.).

У монографії аналізуються природа світогляду, особливості і функції світоглядної свідомості і самосвідомості, її роль у формуванні духовного світу особи, її життєвих цілей і цінностей. Показується значення наукового світогляду у формуванні духовної культури людей. Досліджується світоглядний аспект трудового, морального, інтернаціонально-патріотичного, атеїстичного і художнього виховання особи.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів, ідеологічного активу.

КОМУ ВИВЧАТИ БЮРОКРАТИЗМ?

«Найгірший у нас внутрішній ворог — бюрократ...» — підкреслював В. І. Ленін. Правильність цієї оцінки багаторазово підтверджена самим життям і очевидна як для кожного з нас зокрема, так і для всього суспільства загалом. Жодного покоління радянських людей не обминув руйнівний вплив бюрократизму, який так чи інакше проникав у різні ланки суспільного організму, гальмував розвиток усіх галузей суспільного життя.

З перших повоєнних років розпочалася боротьба з бюрократизмом. Вона точилася на всіх етапах становлення і розвитку соціалізму. Однак її ефективність залишалася в цілому незначною. Це пояснюється тим, що бюрократизм еволюціонував і пристосовувався, щоразу відтворюючись у нових умовах, і тим, що боротьба з ним проводилася здебільшого несистематично, по-кампанейському, без глибокого проникнення в сутність бюрократизму як явища суспільного життя.

Як це не парадоксально, але й сьогодні ми не стільки знаємо, скільки інтуїтивно відчуємо, що являє собою бюрократизм. Бібліографія суспільствознавчих публікацій, присвячених його аналізу, налічує близько двох десятків назв — та й серед них значну частину становлять текстологічні коментарі праць основоположників наукового комунізму. Що ж до фундаментальних розробок, де проблема бюрократизму була б поставлена й розглянута у всій її сучасній багатоманітності й складності, то таких праць, на жаль, все ще немає. Не заявлені подібні книжки і у видавничих темпланах. За останні два роки вдалося видати лише збірку газетних публікацій про бюрократизм (див.: Самий худший внутренний враг. По материалам периодической печати.— М.: Мысль, 1987.— 240 с.), котра, незважаючи на сотисячний тираж, відразу ж перетворилася на бібліографічну рідкість.

Чому ж не вивчають проблему бюрократизму суспільствознавці?

Очевидно, тут даються взнаки застарілі стереотипи, побоювання чи навіть методологічна безпорадність дослідників. До того ж у звичні теоретичні схеми бюрократизм як феномен просто «не вписується» (його хіба що згадують, перелічуючи «пережитки минулого»). Вихід один —

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

* * *

При кафедрі філософії Донецького університету створено дискусійний клуб. 19 березня тут відбувся диспут про участь студентства у дальшому розвитку соціалістичної демократії.

Ця тема викликала великий інтерес молоді не лише університетської, а й з інших вузів міста. Одним із найактуальніших було питання про розвиток студентського самоуправління, яке дає вузівській молоді перший практичний досвід участі у боротьбі за демократизацію громадського життя. Відверте, часом гостре обговорення цих питань стосувалося і основних напрямів перебудови вищої школи, про які говорив міністр вищої і середньої спеціальної освіти СРСР Г. О. Ягодин в інтерв'ю журналу «Студенческий меридиан» (див. № 1 за 1987 р.).

У диспуті взяли участь і викладачі університету, зокрема з кафедри філософії ДДУ — В. В. Вербовський, В. М. Мельников, В. А. Капустін.

В. А. Капустін

* * *

У квітні 1987 р. в Алушті проведено II республіканську школу молодих філософів, присвячену обговоренню проблем комуністичного виховання у світлі рішень XXVII з'їзду КПРС. У її роботі взяли участь 70 молодих учених, викладачів з областей нашої республіки, а також гості з Москви, Ленінграда, Ростова-на-Дону, Томська.

З доповідями з актуальних питань виховання підрастаючого покоління, формування духовного світу людини виступили С. Б. Кримський, Є. І. Суїменко, М. В. Попович, А. Т. Гордієнко, І. С. Кон, Л. В. Сохань, Н. З. Чавчавадзе, М. К. Мамардашвілі та ін.

Враженнями про школу її учасники поділяються з читачами в одному з найближчих випусків нашого журналу.

Інф. «Філософської думки»

ламати застарілі стереотипи і схоластичні схеми, усебіч висвітлювати це негативне суспільне явище, виробити єдину стратегію його аналізу і дотримуватися її на практиці, щоб кінець кінцем викоренити бюрократизм з життя радянського суспільства.

Для цього потрібно передусім подолати технократичний підхід до дослідження питань управління, перейти нарешті від нанизування систем і підсистем до характеристики реальних проблем соціального управління в усій їх різноманітності. Філософам і соціологам необхідно подолати однобокість міждисциплінарного поділу праці науковців і всерйоз вивчати питання розвитку соціалістичної держави, демократії, народовладдя — питань, аналіз яких з тих чи тих причин став прерогативою представників юридичних наук. Чекають на своїх дослідників і такі проблемні галузі, як психологія бюрократизму, етика управління, моральні аспекти господарювання.

Настав час змити наліт парадності і з проблем організації ідейно-виховної роботи, адже він — це теж одна із захисних оболонок бюрократизму, який пустив коріння і у сфері духовного виробництва.

Словом, яку б галузь суспільствознавства ми не взяли, всюди так чи інакше, але виявляється зазначена проблема. Отже, завдання полягає не тільки в спеціальному її розгляді, а й у дослідженні усіх тих іррадіацій, які породжує бюрократизм і які проглядаються у різних відхиленнях, девіаціях, збоченнях, ще наявних у нашому суспільному житті.

Щоб мати надійне методологічне забезпечення цих досліджень, треба сконцентрувати зусилля на вивченні таких фундаментальних проблем, як діалектика суспільного розвитку, виявлення й подолання його суперечностей за соціалізму, боротьба свідомого і стихійного начал у житті радянського суспільства. Посиленої уваги філософів потребують питання розвитку форм соціалістичної власності, суспільної організації праці, перебудови виробничих відносин відповідно до зростого рівня продуктивних сил суспільства та ін. На жаль, саме до цих проблем філософи ставляться все ще сторожко, вичікують, а якщо й беруться за них, то обмежуються дедуктивними схемами, здебільшого далекими від життя.

«Партія повинна оголосити рішучу і нещадну війну бюрократизмові», — підкреслює XXVII з'їзд КПРС. Для перемоги у цій війні необхідні і перегрупування сил, і наступальна стратегія й тактика. Але чи не найбільше — особиста мужність, чистота і чесність помислів, переконаність у справедливості й громадській користності боротьби проти найгіршого у нас внутрішнього ворога — бюрократизму.

27—29 травня ц. р. в м. Бердянську відбувся X Всесоюзний семінар «Світогляд і наукове пізнання». В його роботі взяли активну участь провідні вчені-філософи України, РРФСР, інших республік нашої країни. Вони провели ряд «круглих столів» з світоглядної проблематики, виступили з лекціями перед трудящими міста.

І. В. Бойченко

Від редакції: Огляд роботи семінару буде вміщено в одному з наступних номерів журналу.

* * *

У Полтаві 13—15 травня ц. р. відбувся науково-методологічний семінар «Логіко-психологічний аналіз теоретичної і практичної діяльності». Разом з викладачами і студентами Полтавського педінституту у його засіданнях взяли участь філософи, соціологи, психологи з Москви, Ленінграда, Києва, Новосибірська, Ростова-на-Дону, Тбілісі, Фрунзе, Тарту, Донецьку, Харкова, Одеси та інших наукових і вузівських центрів країни.

Темі засідань семінару: «Логіка і психологія: досвід взаємодії», «Формалізація психологічних понять і концепцій», «Логіко-семіотичний аналіз мислення і діяльності», «Логіко-психологічний аналіз дискурсу», «Людина — комп'ютер: психологічні проблеми комунікації».

Звіт про роботу семінару буде надруковано.

Інф. «Філософської думки»

* * *

Коли надійшла верстка цього номера, редакція одержала повідомлення, яке можна вважати першою відповіддю на питання, поставлене нами в «Колонці головного редактора».

Вперше в країні відбулася науково-теоретична конференція з проблеми: «Бюрократизм як соціальне явище. Методи аналізу і способи подолання». Її було скликане 22—23 травня ц. р. в Одесі за ініціативою обласного відділення ФТ СРСР.

Конференція відзначалась теоретично цікавою постановкою і жвавим обговоренням висунутих проблем, неформальною атмосферою і високим громадянським пафосом, який брив і в виступах доповідачів, і в репліках, і в дискусіях.

Враження і нотатки з цієї конференції будуть надруковані в одному з найближчих випусків нашого журналу.

Інф. «Філософської думки»

О. Н. Крутова

МАРКСИСТСЬКЕ СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКЕ ЛЮДИНОЗНАВСТВО: ТЕОРЕТИЧНА ПОСТАНОВКА І ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ *

Виявлений причинний зв'язок між особливостями дослідження дійсності, картини світу і специфікою різних галузей людинознавства має істотне значення для розробки теорії людини як суб'єкта суспільного процесу, бо осмислити фундаментальні характеристики людської суб'єктивності можливо лише в рамках цілком певного (а не будь-якого) пізнавального контексту. Ігнорувати цей момент — означає працювати наосліп, без надії на успіх. Потрібно чіткіше визначити контекст, у межах якого можливий такий аналіз.

Загальнотеоретичне розв'язання питання про місце і роль людини у світі правомірно очікувати від філософії. Адже саме ці характеристики неминуче стають предметом філософського людинознавства. Традицією марксистсько-ленінської філософії є осмислення людини саме як суб'єкта суспільного процесу. Однак реальні перспективи, ефективність і практична віддача цього осмислення залежать, на наш погляд, від розв'язання низки питань, котрі стосуються специфіки і структури філософського людинознавства.

Дослідження соціального буття людини — одне з головних завдань марксистсько-ленінської теорії людини. Обґрунтування фактів існування людської особистості та її ролі, здійснене на рівні гранично узагальненого аналізу, неминуче набуває дещо умоглядного характеру, якщо воно не «підтримується» аналізом її конкретних виявів у соціальній практиці, якщо сама ця практика не розглядається з урахуванням суб'єктивних характеристик людини. Життя показує, що загальна ідея людської суб'єктивності може співіснувати з примітивними уявленнями про людину як фактор виробництва, об'єкт управління, виховання та ін. І лише розв'язання з філософських позицій саме цих питань закриває шлях примітивові.

Конкретніший аналіз механізмів і логіки історії — сфери виявлення суб'єктивності людей — збагачує і самі уявлення про людину як суб'єкт суспільного процесу. Нині необхідність такого достатньо конкретного осмислення місця і ролі людини у світі, аналізу конкретної життєдіяльності людей з урахуванням їхньої суб'єктивності відчувається особливо гостро. Це осмислення — теоретична і методологічна основа всієї проблематики активізації людського фактора, мобілізації зусиль людей на прискорення соціально-економічного розвитку країни.

Через ці причини питання про логіку *філософського* осмислення життєдіяльності людей, їхнього буття в умовах соціальної системи, процесу суспільного виробництва, *філософського* аналізу закономірностей «зведення індивідуального до соціального», формування, виховання людини та ін. виявляються дуже важливими для долі філософського людинознавства. А в кінцевому підсумку — і для перспектив усього комплексу досліджень людини як суб'єкта суспільного процесу, для забезпечен-

* Закінчення. Початок — в № 3 нашого журналу за 1987 р.

ня практичної віддачі філософії. Йдеться, як бачимо, про настійну потребу в аналізі проблематики людини, індивіда, особи в рамках історичного матеріалізму, про дослідження ролі цієї проблематики у філософському вивченні людської суб'єктивності.

Свідомий характер суспільного процесу в умовах соціалізму підносить значення суспільних наук, філософії зокрема. Можна визначити і «вектор» змін, що відбуваються в ході прогресу в галузі філософського знання. На наш погляд, це відчутна тенденція до дальшої «гуманізації» (термін робочий) марксистсько-ленінської філософії, що означає поступальний рух до адекватного виявлення її сутності. Соціалізм, на відміну від усіх інших суспільств, відомих історії, виявляє значення людської діяльності в практичному і духовному житті суспільства. Тим самим він дає змогу глибше зрозуміти її особливості філософського знання — воно створюється людиною як специфічна форма її суспільної самосвідомості, осмислення відношення людини і «світу людини», ролі людської діяльності у створенні і розвитку суспільної реальності. «Перебудова, що розгортається, — зазначив М. С. Горбачов на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук, — дає надзвичайно відповідальне соціальне замовлення всій системі суспільних наук. Потребують збагачення на матеріалі суспільного життя наші уявлення про діалектику продуктивних сил і виробничих відносин, соціалістичну власність, кооперацію, народне самоврядування і демократію, про розвиток суспільної свідомості, причини і шляхи подолання негативних явищ та й багато інших»¹. Виконання цього щонайвідповідальнішого соціального замовлення потребує методологічного використання новітніх досягнень теорії історичного матеріалізму. Не випадково у середовищі філософів-марксистів нині активно дискутується питання про призначення історичного матеріалізму в системі суспільствознавства, про напрями здійснюваних у ньому наукових досліджень і пошуків, про характер і зміст обговорюваних у його рамках проблем. Показовою є та велика увага, що її привертає сьогодні питання про методологію історичного матеріалізму як науки, про його власний внутрішній зв'язок, про специфіку кута зору історичного матеріалізму на соціальну дійсність, про шляхи його впливу на практику². При цьому виразно виявилась тенденція уточнити деякі уявлення, котрі раніше у багатьох не породжували сумнівів.

Урахування причинного зв'язку між цілісною концепцією і уявленнями про постановку і розгляд у ній проблеми людини дає змогу зрозуміти, що робота над уточненням концептуальних основ загальної теорії має істотні наслідки для всього людинознавства. Завдання, отже, вбачається в тому, щоб виявити специфіку «істматівського» людинознавства, його роль у філософському пізнанні людини не поза часом, а в світі і на фоні сучасних уявлень про марксистсько-ленінську філософію, з урахуванням усього того, що зроблено в цій галузі останніми роками.

Важливо підкреслити, що за такого підходу до осмислення специфіки «істматівського» людинознавства воно вже не є тільки людинознавчим, стає неодмінним аспектом вивчення внутрішньої логіки і цілісності самого історичного матеріалізму. Робота ця не може вважатись закінченою, поки не буде з'ясовано специфіку постановки і розгляду тут конкретних проблем, зокрема і особливо — проблеми людини, без аналізу якої неможливо детально і багатобічно виявити сутність і теоретичні основи гуманістичного потенціалу самого історичного матеріалізму. Історичний матеріалізм — необхідний і ефективний інструмент прак-

¹ Горбачов М. С. Промова на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук // Рад. Україна. — 1986. — 2 жовт.

² Див.: Исторический материализм как методология познания и преобразования общественной жизни. — М., 1987; Категории исторического материализма: их роль в познании и преобразовании социальной действительности. — Киев, 1985; Категории исторического материализма и их методологическая функция. — Киев, 1986.

тики, методологія соціального пізнання, світоглядна система. Для виконання всіх цих функцій теж потрібна чітка відповідь на питання про місце і роль людини в світі, про сутність людини. Скажімо, у світогляді винятково важливими є уявлення про призначення особи, її відповідальність, активність. Значення ж світогляду як фактора орієнтації людини і, отже, як сили, здатної мобілізувати її зусилля, забезпечити їх правильну спрямованість, сьогодні різко зростає.

Ще зовсім недавно поширеним було недостатньо коректне, як нам видається, витлумачення «істматівського» підходу до дослідження людини, яке породжувало недооцінку його справжніх вимог, справжньої ролі у вивченні людини. Вельми показова в цьому плані інтерпретація поняття «особа» («особистість»), яка міститься в третьому томі «Філософської енциклопедії» (1964 р.). Тут стверджувалося, що існує витлумачення поняття «особа» у «філософії і соціології» (1) і «у психології» (2). У першому випадку малося на думці коло проблем, які стосуються соціального буття людей. У розв'язанні цих проблем, як вважалося, у філософії і соціології спільні позиції, єдине уявлення про особу. Але й будучи «спільним», воно явно тяжіло до соціології. Питання про те, чи можна категорії «роль», «рольова структура» та ін. вважати філософськими і чи правомірно уявляти, що за їх допомогою здійснюється філософська інтерпретація соціального буття особи, не порушувались. Ототожнення філософського підходу до проблеми людини із соціологічним по суті означало, що останній абсолютизується. Набуваючи не властивого йому статусу, він безпідставно претендує на роль методології наук, на світоглядні функції. «Істматівське» бачення проблем людини, отже, здавалось тотожним соціологічному. Крім того, заперечувались значення, реальний зміст і загальнофілософської проблематики людини.

У подальшому цю однобічну позицію було подолано. У «Філософском энциклопедическом словаре» (1983 р.) соціологічне бачення трактування людини розглядається вже як таке, що існує незалежно від філософського, поряд із ним. Тим самим було визнано, що філософська проблематика людини не ідентична ні за змістом, ні за значенням соціологічному підходові до цієї проблеми. «Проблема особи у філософії, — відзначає І. С. Кон, — це насамперед питання про те, яке місце посідає людина у світі, причому не тільки чим вона фактично є, але і чим людина може стати, тобто чи може людина стати володарем власної долі, чи може вона «зробити» себе саму, створити своє власне життя»³. Але і в світлі такого розв'язання питання про методологію дослідження соціального буття людини потребує додаткового обговорення. Невже сфери філософського аналізу стосуються лише такі питання, як місце і роль людини у світі, характер її сутності (соціальна? біологічна?), співвідношення сутності й існування, діалектика буття і свідомості? Адже філософське узагальнення — під кутом зору людської суб'єктивності — закономірностей її буття в рамках соціальної системи, суспільного виробництва та ін. має, принаймні, не менше значення. Якщо ж філософія не сягає останньої групи питань — монополії позиції соціологічного аналізу, на нашу думку, лишаються непохитними. А така монополія неминуче призводить до однобічності.

Ще порівняно нещодавно (див. запропоновану В. І. Добриніною та В. О. Хорошиловим класифікацію можливих підходів до проблеми людини) вважалося, що на долю філософського людинознавства припадає лише розв'язання світоглядних питань трактування людини. Решта сюжетів (насамперед ті, що пов'язані з буттям людини в рамках соціальної системи) виявлялась за межами інтересів філософії і була немов би сферою дії соціологічного аналізу. І тут, як бачимо, «істматівський» підхід до проблеми людини ототожнюється з соціологічним. А коло

³ Кон І. С. Личность // Филос. энцикл. словарь. — 1983. — С. 313.

проблем, які мають бути піддані філософському осмисленню, значно обмежеться.

Останніми роками докладено великих зусиль для визначення того, як історичний матеріалізм співвідноситься з соціологією. Якщо раніше переважна більшість авторів визначала історичний матеріалізм як загальносоціологічну теорію або в кращому разі як теорію філософсько-соціологічну, то тепер багато з них беруть під сумнів правомірність таких висновків. Так, наприклад, Ю. К. Плетников констатує, що історичний матеріалізм має своїм предметом «цілісність суспільного життя в його історичному розвитку», тимчасом як соціологічне знання від історичного аспекту абстрагується. От чому «між цими видами знання не можна ставити знак рівності»⁴. «Історичний матеріалізм не просто соціологічна теорія (навіть і загального рівня), а соціально-історична»⁵, — констатує В. М. Межуєв. Г. С. Ареф'єва вважає, що історичний матеріалізм є (виключно!) філософською наукою про суспільство⁶. За визначенням П. М. Федосєєва та Л. Ф. Ільїчова, історичний матеріалізм є «філософське пояснення історичного розвитку»⁷.

Обговорення цього питання не можна вважати завершеним. Однак, на нашу думку, аргументи прихильників погляду на історичний матеріалізм як на соціально-філософську теорію марксизму-ленінізму вельми переконливі. Цілком поділяючи цю точку зору, ми вживаємо поняття «історичний матеріалізм» як синонім поняття «соціальна філософія марксизму-ленінізму».

Нове розв'язання питання про співвідношення історичного матеріалізму і соціології було наслідком поглибленого з'ясування специфіки філософської теорії суспільства. Суспільна реальність, з погляду філософії, є соціальна форма руху матерії, яка становить собою предметно-перетворюючу, соціально організовану діяльність людей. Саме як така суспільна реальність діяльність має розглядатися в історичному матеріалізмі⁸, оскільки «матеріалістичне пояснення історії є пояснення самої діяльності людей»⁹.

Дискусію з питання про специфіку «істматівського» бачення суспільної реальності також ще не можна вважати закінченою. Загалом же, однак, останніми роками стало значно більш зрілим розуміння того специфічного, неповторного у підході історичного матеріалізму до соціальної дійсності, що робить його самим собою — розгляд людської діяльності як «деміурга» соціальної дійсності. Остання ж при цьому виступає «предметним втіленням її (людини) суб'єктивної, тобто такої, що йде від неї як від суб'єкта, діяльності, активності»¹⁰.

Розмежування історичного матеріалізму і соціологічного знання (будь-якого рівня) має вельми серйозні наслідки для людознавства. З'являється можливість стверджувати, що між соціологічним підходом до соціального буття людини і підходом у рамках історичного матеріалізму не може бути тотожності. Тим самим обґрунтовується думка

⁴ Плетников Ю. К. Некоторые направления разработки теории исторического материализма // Коммунист. — 1978. — № 17. — С. 32.

⁵ Межуев В. М. Принцип научного историзма в социальной философии марксизма-ленинизма // Там же. — С. 37.

⁶ Арефьева Г. С. Исторический материализм как наука // Филос. науки. — 1982. — № 4. — С. 152.

⁷ Федосеев П. Н., Ильичев Л. Ф. О некоторых методологических проблемах исторического материализма // Вопр. философии. — 1984. — № 6. — С. 111.

⁸ Див.: Плетников Ю. К. О природе социальной формы движения. — М., 1971. — 247 с.; Марксистско-ленинская теория исторического процесса: Исторический процесс: действительность, материальная основа, первичное и вторичное. — М., 1981. — С. 19.

⁹ Федосеев П. Н., Ильичев Л. Ф. Указ. соч. — С. 9. Характерно, що й ті автори, які вважають історичний матеріалізм філософсько-соціологічною теорією, визнають завданням його філософської складової дослідження соціальної форми руху матерії. (Див.: Исторический материализм как социально-философская теория. — М., 1982. — С. 26).

¹⁰ Межуев В. М. Культура и история. — М., 1977. — С. 67.

про можливість і необхідність особливого, *філософського* аналізу буття людини в межах соціальної системи, суспільного виробництва, взаємодії людей; фіксується не тільки інтерес філософії до тієї проблематики, яка цікавить і соціологію, але й здатність її (філософії) дати *інше* витлумачення буття особи в суспільстві. Іншими словами, констатується, що соціально-філософське людинознавство існує *поряд* із соціологічним баченням проблеми людини як щось відмінне від нього. Завданням стає з'ясування і послідовне врахування цих відмінностей.

Чи можна, проте, вважати марксистське соціально-філософське людинознавство відносно *особливим* напрямом дослідження людини в рамках філософського підходу, специфічною теорією людини, зі своїм колом проблем, способів їх розгляду, логікою аналізу, чи марксистська філософія людини становить собою щось нерозчленоване? Якщо це структурування філософського людинознавства, то на якій основі воно здійснюється? На розв'язання цього питання впливають не тільки уявлення про співвідношення діалектичного і історичного матеріалізму, але й про кожний із них зокрема.

На користь визнання самобутності історичного матеріалізму промовляє важливість особливої логіки соціально-філософського осмислення дійсності. Єдність діалектичного і історичного матеріалізму не повинна змазувати специфіку теорії, зайнятої філософським осмисленням історичного розвитку суспільства¹¹. Оскільки історичний матеріалізм має своїм предметом особливу — соціальну — форму руху матерії, то цей специфічний предмет визначає його власний внутрішній зв'язок. Відповідно особливість соціально-філософського людинознавства на відміну від загальнофілософського може обґрунтовуватись тим, що тут людина розглядається на фоні специфічної картини світу людини, в контексті того чи того соціального організму.

Те, що визнання соціально організованої діяльності людей джерелом формування суспільної дійсності визначає контури соціально-філософського людинознавства, безперечно. Та чи визначає воно його відмінності? Адже нині вже не досить погляду на діалектичний матеріалізм як на вчення про світ, котре спирається насамперед на природничонаукові дані, безвідносно до людської практики. Розроблення загальнофілософських проблем, гадають учені, немислиме без аналізу і врахування активної людської діяльності. Загальнофілософську теорію дедалі частіше аналізують як форму самосвідомості суспільної людини. «...Для філософії зв'язок продукуваних нею уявлень про світ з людським (завжди історично визначеним) способом буття, «небезсторонньо людський» погляд на світ і є те, що дістає в ній своє концептуальне вираження, свою репрезентацію: тут людина, її сутність, її «міра» не тільки не виносяться за дужки, але, навпаки, виступають змістовим і смисловим центром мислительної роботи. Тому філософія не просто «зумовлена» суспільною практикою: вона є її теоретична самосвідомість, її духовне «представництво». Воно бере світ «через» людину і «від» людини ...тому, що співвіднесеність людини зі світом і світу з людиною (всього світу з усією людиною) і є те, що філософія теоретично виражає і осмислює і чим визначається її наскрізна, специфічно культурна функція»¹², — пише Г. О. Давидова. Специфічно людський спосіб буття людини, її творча діяльність, виявляється не тільки відправним пунктом загальнофілософської теорії, але й вельми важливим для неї предметом дослідження.

¹¹ Якщо «поширення філософського матеріалізму на пізнання людського суспільства... трактується... лише у вигляді конкретизації діалектичного матеріалізму», то «власна логіка побудови теорії історичного матеріалізму, зумовлена специфікою його предмета», «стає ісактуальною, відсувається на задній план» (Марксистско-ленинская теория исторического процесса... — С. 14).

¹² Давидова Г. А. О специфике философии как мировоззренческой формы знания // Мировоззрение: опыт теоретического анализа. — М., 1985. — С. 9.

Як бачимо, проблему людини як суб'єкта історичного процесу розглядають і діалектичний, і історичний матеріалізм — отже, у цьому розумінні філософське людинознавство *єдине*. До розроблення теорії людини як суб'єкта суспільного процесу вдається вся філософія в цілому. Таке розуміння породило в деяких дослідників думку про те, що філософське людинознавство не тільки *єдине*, але й не структуроване, виступає чимось нерозчленованим. Гадаємо, така постановка питання не зовсім правильна.

«Єдине філософське трактування» людини насправді виявляється трактуванням вельми узагальненим і досить абстрактним. За такого підходу автори обмежуються дослідженням діалектики соціального і біологічного в природі людини, сутності її існування особи, її свободи та ін. Проблеми ж, скажімо, впливу на особу діалектики продуктивних сил і виробничих відносин, соціальної структури та ін. лишаються «за кадром». Такі автори вбачають у людині суб'єкта соціального процесу, однак розв'язують це питання в надто загальній формі, не аналізуючи логіки і закономірностей процесу суспільного виробництва (відтворення), де конкретно виявляється суб'єктивність особи. Детермінація творчої діяльності людини осмислюється як співвідношення принципу відображення і творчості. Питання ж про конкретні механізми і закономірності детермінації лишається нерозглянутим. Такий рівень аналізу вичерпує загальнофілософську інтерпретацію проблеми, але аж ніяк не сягає меж можливої в рамках філософії конкретизації, яка якраз здатна зробити свій внесок у розв'язання практично значущих питань!

В означеній площині виявлення особливого, соціально-філософського аспекту людинознавства не лише можливе, але й необхідне. Смысл цього виявлення — в підкресленні *особливої галузі, особливої проблематики*, котра потребує філософського осмислення. Інакше на нас чатує небезпека забути про необхідність по-філософському інтерпретувати питання (в тому числі і досить конкретні), пов'язані з соціальним буттям людини, її соціальними характеристиками, місцем і роллю в історичному розвитку суспільства.

Відсутність ясності у питанні про існування специфічного соціально-філософського людинознавства мало певні негативні наслідки: той факт, що відповідна проблематика майже не розробляється, лишаєсь прихованим¹³. Залічення в розряд «істматівських» праць, котрі, строго кажучи, за своїм профілем такими не є, створювало видимість благополуччя. Небезпечними були і психологічні наслідки: не стимулювалось прагнення виявити якісь інші, відмінні від уже апробованих, прийнятих і «санкціонованих» (соціологічних і філософських), шляхи розгляду цієї проблеми. Навпаки, виявлення специфіки соціально-філософського бачення проблеми людини — на відміну від соціологічного і загальнофілософського — приводить до висновку: розроблення його є творча робота виявлення нових, нестандартних проблем і таких же нових, нестандартних рішень.

Що ж це за проблеми? Насамперед, визнання людини суб'єктом культурно-історичного процесу становить «основу марксистської філософської концепції людини»¹⁴. У рамках загальної інтенції і загальної завданні соціальна філософія робить предметом свого вивчення конкретні закономірності конституювання і реалізації відношення людини як суб'єкта суспільного процесу до самого цього процесу, його об'єктивно закономірного характеру. Тут, отже, мають вивчатись механізми історії (скажімо, діалектика продуктивних сил і виробничих відносин, діяльності і суспільних відносин, «зведення індивідуального до соціального»)

¹³ Див.: Демин Н. В. Проблемы теории личности : (Социально-философский аспект). — М., 1977. — С. 7.

¹⁴ Режабек Г. Я., Тищенко Ю. Р. Марксова концепция человека и современное обществознание // Марксова концепция человека в «Экономических рукописях 1857—1859 годов» К. Маркса. — Ростов н/Д, 1977. — С. 16.

у співвіднесенні з суб'єктивністю людини. При цьому в центрі уваги — логіка творчої діяльності людини. Включеність її в суспільне виробництво, в певну соціальну спільність постає у формах включення людської суб'єктивності до природно-історичного процесу розвитку суспільства. Сама людська суб'єктивність і собі має бути зрозуміла у зв'язку з дією реальних механізмів соціальної детермінації, реальних механізмів історії. Ще одне коло проблем — історично конкретні форми виявлення людської суб'єктивності, «самовідтворення» людини.

У соціально-філософському людинознавстві людина має розглядатись у взаємозв'язку з соціальною дійсністю, яка мислиться своєрідно: як процес соціально організованої діяльності людей, процес самовідтворення людини. Звідси можливість і необхідність особливого розуміння соціальної якості особи. Ця якість постає способом існування людської суб'єктивності. З'являється можливість побачити й особливі закономірності формування людини, її виховання. В рамках соціально-філософського людинознавства існують специфічні проблеми. Наприклад, питання про відносну самостійність особи (проблема незаслужено і невинно «забута»). Виникають особливі ракурси аналізу людського буття. Щоб виявити джерела і природу творчої активності людини, соціальна детермінація також має бути розглянута під специфічним кутом зору.

Практичні завдання теорії людини нині пов'язані з розробленням проблем активізації людського фактора. В межах соціально-філософського підходу формується особлива теоретична модель даного соціального феномена. Гадаємо, з погляду історичного матеріалізму піднесення ролі людського фактора означає вдосконалення форм людської суб'єктивності, що позначиться, зокрема, і на зміні типу соціальної активності людей. Саме це вдосконалення відбувається під впливом дальшої гуманізації і демократизації життєдіяльності соціалістичного суспільства. Зміна суспільної людини є результатом вдосконалення процесу її соціального відтворення. Аналіз же останнього виявляє такі закономірності формування людини, які мають бути враховані в практичній пербудові й прискоренні соціально-економічного розвитку радянського суспільства.

* * *

В условиях перестройки и ускорения особую практическую значимость приобретают вопросы о статусе человека в общественной системе, о его характеристиках, месте и роли в социально-историческом развитии. Это актуализирует задачу методологической разработки путей и средств углубленного разностороннего решения данных вопросов, построения (с учетом современных достижений и требований общественной науки и практики) и эффективного практического использования социально-философской теории человека. Важнейшая цель такой теории — выявление источников и природы созидательной деятельности не только масс, но и личности, осмысление возможностей и границ относительной самостоятельности личности в процессе исторического творчества, уяснение ее социального качества как способа существования человеческой субъективности. Практические задачи теории человека ныне неразрывно связаны с разработкой проблематики человеческого фактора, рассмотрением совершенствования форм человеческой субъективности, прогрессивного изменения типа социальной активности советских людей — как условий и составляющих повышения роли человеческого фактора.

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Ю. Ф. Бухалов

ПРО СПЕЦИФІКУ ФІЛОСОФСЬКИХ КАТЕГОРІЙ І ЗАКОНІВ

БУХАЛОВ Юрій Федорович — доктор філософських наук, професор кафедри філософії Харківського держуніверситету. Працює над методологічними і світоглядними проблемами матеріалістичної діалектики. Автор праці «Ленинская трактовка основного вопроса философии и отношения материи и сознания» (М., 1969), розділу «Проблема практики и ее гносеологические функции» в кн.: «Диалектический материализм» (М., 1975), а також ряду статей в журналі «Философские науки». Постійний автор нашого журналу.

Специфіку філософського знання, його категорій і законів * часто-густо визначають через загальність. У цьому вбачають головну, а то й єдину особливість філософії. Тому розгляд проблеми загального має важливе значення для правильного розуміння її предмета, зокрема предмета діалектичного матеріалізму.

Звичайно загальне розуміється в формально-логічному сенсі — як подібне, як абстрагована від одиничних і особливих явищ властивість, як абстрактна тотожність всіх або багатьох речей (явищ) у тому чи іншому розумінні, як властива їм усім ознака, на основі якої вони поєднуються в той чи інший клас, вид чи рід¹. Таке тлумачення загального не дає змоги розкрити сутність і специфіку філософських категорій і законів. По-перше, за такого підходу ряд понять спеціальних наук (математики, загальної теорії систем та ін.), які мають не менший ступінь загальності, ніж філософські категорії (наприклад, поняття множини, елемента), неправомірно зараховуються до філософських. По-друге, додержуючись цієї логіки, з числа філософських категорій необхідно виключити такі поняття, як «свідомість», «суб'єкт», «об'єкт», «практика», «розвиток» адже вони не є загальними з формально-логічного боку.

Абстрактно-загальне відображує лише однакове, подібне в об'єктах. Воно утворюється за допомогою виділення відповідних абстракцій на шляху сходження від конкретно-чуттєвого до абстрактно-логічного. Евристичне значення цього виду узагальнення в пізнанні незначне, оскільки воно йде, як правило, за розвитком науки. На відміну від формально-логічного, діалектико-матеріалістичне розуміння загального (конкретно-загального) виступає як синтез сутнісних визначень об'єкта, як цілісна єдність багатоманітності, що утворена на шляху сходження від абстрактного до мислено-конкретного.

У з'ясуванні змісту загального в матеріалістичній діалектиці не можна абстрагуватись від того, що діалектика за своєю суттю виступає

* Автор розглядає категорії філософії як певної науки, абстрагуючись багато в чому від їх ідеологічного значення.

¹ Див.: Введение // Филос. энцикл. — 1960. — Т. I. — С. 301.

як загальна теорія розвитку. Загальний зв'язок усього з усім виявляється тут як на рівні сутності (тому основні закони діалектики і постають як загальні закони розвитку), так і на рівні явищ. На рівні явища розвиток постає як зміна місця, стану, зміна взагалі, збільшення або зменшення, повторення та ін. (цей бік розвитку охоплюють різного роду метафізичні концепції розвитку). На рівні сутності — як єдність і боротьба протилежностей, саморух, перехід від однієї якості до іншої, заперечення заперечення, тобто як справді діалектичний розвиток. Звідси зрозуміло, що будь-які міркування про всезагальне в діалектиці, котрі лишають осторонь принцип розвитку, не здатні адекватно відобразити його в логіці понять.

Діалектичне розуміння всезагального не може бути досягнуте шляхом індукції. По-перше, коло явищ, охоплюване індукцією, завжди обмежене (як у просторі, так і в часі); по-друге, сутнісні зв'язки сущого не піддатливі її операціональним можливостям; по-третє, і це головне, індукція дає лише формальну абстракцію загального, котра не спроможна відобразити закони розвитку, а фіксує тільки зв'язок подібного в явищах. Загальність же в її діалектико-матеріалістичному тлумаченні не лише виражає неелементний зв'язок різних явищ, а відображує такий їх взаємозв'язок, що становить сутність процесів розвитку.

Діалектико-матеріалістичне розуміння загального добре розкрито Е. В. Ільєнковим на прикладі визначення сутності людини в марксистсько-ленінській філософії. Він показує, що у відомому положенні про сутність людини як сукупності всіх суспільних відносин загальні визначення, які виражають її «родову ознаку», годі шукати в ряду тих абстрактно-загальних ознак, котрі властиві кожному окремо взятому індивіду. Сутність людини може бути виявлена лише за допомогою науково-критичного аналізу «всієї сукупності» соціально-історичних відносин між людьми, які складаються в процесі предметно-практичної життєдіяльності суспільства. Водночас визначення людини як істоти, що виробляє знаряддя праці, є характерним прикладом діалектико-матеріалістичного розуміння загального: це таке конкретно-загальне, яке включає в себе все багатство особливого і конкретного — і не лише як можливість, але й як необхідність його розгортання².

Як сутність людини виявляється в особливій формі діяльності (у праці, що є основою всіх інших діяльнісних форм), так і сутність філософських категорій і законів розкривається також в особливому — суб'єкт-об'єктному — відношенні, котре є основою виявлення їх загального характеру. Як відзначають В. С. Готт, Е. П. Семенюк, А. Д. Урсул, саме орієнтованість на осмислення і вивчення сукупності суб'єкт-об'єктних відносин становить специфічну рису філософської проблематики, відрізняє її від усіх інших видів наукового пізнання³.

На цю ж особливість філософського осмислення світу звертає увагу і Т. Й. Ойзерман: «Філософія, — пише він, — розмежовує суб'єктивне і об'єктивне і разом з тим досліджує зв'язки між ними. Її передусім цікавить суб'єкт-об'єктний зміст, який у своїх розвинутих багатоманітних формах виступає як система відношень: людина — природа, пізнання — предмет пізнання, людина — суспільство, суспільство — природа, суспільство — історія та ін.»⁴.

Спеціальні науки включають у себе певні сторони, моменти гносеологічного відношення суб'єкта і об'єкта. Скажімо, теоретична фізика, розглядаючи теоретико-пізнавальні проблеми, так чи інакше торкається суб'єкт-об'єктних відношень. А. Ейнштейн відзначав, що фізик не може успішно просуватися вперед у розв'язанні складних проблем

² Див.: Ільєнков Е. В. Диалектическая логика. — М., 1974. — С. 260—262.

³ Див.: Готт В. С., Семенюк Э. П., Урсул А. Д. Категории современной науки. — М., 1984. — С. 67—74.

⁴ Див.: Ойзерман Т. И. Философия, наука, идеология : Философия в современном мире // Философия и наука. — М., 1972. — С. 119.

без звернення до аналізу самого процесу мислення, що наука без теорії пізнання перетворюється на примітив і плутанину⁵.

Взагалі ідеалом науки виступає знання, повністю очищене від людської суб'єктивності. Наука прагне елімінувати суб'єкт як з процесу, так і результатів пізнання. Але як це можливо: адже чим більше наука заглиблюється в об'єкт, тим складнішими стають форми його відображення, абстрагування і синтезування, що вимагає активнішої участі суб'єкта в пізнанні? Виникає суперечність, яка полягає в тому, що, намагаючись повністю відокремити об'єкт від суб'єкта, наука в своєму розвитку щоразу (але на новому рівні) відтворює проблему суб'єкт-об'єктного відношення. Тому наукове пізнання не може відкинути філософію. На кожному новому етапі свого розвитку воно породжує такі проблеми, розв'язання яких передбачає звернення до специфічно філософського осмислення суб'єкт-об'єктних опозицій і дихотомій.

Філософія, на відміну від спеціальних наук, вивчає загальні відношення між суб'єктом і об'єктом. Ці відношення є основою єдності загальності і специфічності філософських категорій і законів. Всі інші відношення аналізуються тут крізь суб'єкт-об'єктну призму.

Загальність як характерна риса розвитку, розкриваючись лише в особливій формі, виявляється тільки на вищому щаблі розвитку. Тому очевидно, що загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення можна відкрити лише на основі вивчення загальних законів розвитку суспільства, оскільки останнє є вищою формою руху матерії. Діалектика суспільного розвитку, як найбільш розвинута форма загальної діалектики, дає ключ до розуміння діалектики природи, так само як анатомія людини є ключем до анатомії мавпи.

Але є й інший бік справи. Загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення можуть виявлятися лише в такому особливому процесі, котрий сам становить єдність і взаємодію природи, суспільства і мислення. Таким процесом є матеріальне виробництво — основна форма практики, в якій здійснюється взаємодія людини з природою й іншою людиною і розвиток якої визначає весь розвиток суспільства, в тому числі свідомості. В матеріальному виробництві відкриваються і закони природи. Діалектика розвитку природи виявляється саме в процесі розвитку матеріального виробництва, і ширше — суспільного виробництва, практики. Включення в сферу практичної діяльності все нових явищ природи виявляє і реалізує потенціальні можливості її розвитку. Як зазначає Е. В. Ільєнков, практика, будучи конкретним (особливим) і водночас загальним процесом, включає в себе (як свої абстрактні моменти) всі інші форми і види руху і здійснюється у відповідності з їх законами. Тому загальні закони зміни природи людиною постають і як загальні закони зміни самої природи, що виявляються в діяльності людини⁶.

До найзагальніших законів розвитку природи, суспільства і мислення залічують передусім закони єдності і боротьби протилежностей, переходу кількості в якість, заперечення заперечення. Але такими законами, на наш погляд, є й ті, що у філософії діалектичного матеріалізму виступають як принципи — матеріальності єдності світу, первинності матерії і вторинності свідомості, причинності, відображення, ряд інших. У домарксистській філософії ті й ті не осмислювались як загальні закони розвитку світу в цілому. Тільки з виробленням матеріалістичного розуміння історії стало можливе їх справжнє наукове обґрунтування як загальних законів розвитку матеріальних і духовних процесів. Так, закон єдності і боротьби протилежностей має статус загального лише тому, що за його допомогою з правильних методологічних позицій вдається адекватно пояснити відношення матеріального і ідеального в істо-

⁵ Див.: Ейнштейновський збірник. — М., 1968. — С. 213.

⁶ Див.: Ільєнков Е. В. Указ. соч. — С. 210.

ричному процесі, єдність природного, соціального і духовного в розвитку суспільства, тобто конкретизувати принцип первинності матерії і вторинності свідомості. Останній принцип і собі перетворюється на справді загальний лише тоді, коли було відкрито вищий ступінь його вияву — суспільну форму руху. Кожний із цих загальних законів відображає певний зріз руху до дійсності, і тільки їх єдність дає змогу теоретично скласти цілісну картину з процесів світового розвитку.

Загальне в речах виявляється в процесі їх взаємодії, перетворення, коли розкриваються сутнісні характеристики саморуху речей. Але, як зазначав К. Маркс, природа ні в об'єктивному, ні в суб'єктивному смислі не дана людині безпосередньо. Тільки в практиці, яка опосередковує відношення людини до природи, можна виявити це загальне. Тому мислення людини охоплює виміри природних речей і явищ лише на основі узагальнення практики. Так, загальність причинних взаємозв'язків об'єктивної дійсності з'ясовується в предметно-практичній, перетворюючій діяльності людини. І своє обґрунтування ці причинні взаємозв'язки також дістають у практиці. «...Завдяки діяльності людини, — підкреслював Ф. Енгельс, — і обґрунтовується уявлення про *причинність*... Діяльність людини *робить перевірку* щодо причинності»⁷. Отже, причинність є не тільки відображенням зв'язку між об'єктами, але й формою діяльності людини.

Вивчаючи загальні закони в процесі практичної діяльності, людина відкриває їх і як закони об'єктивної реальності, і як закони практики. Практика є основою виділення загального в світі, а отже, і його критерієм. Практика вища за теоретичне пізнання, відзначав В. І. Ленін, бо вона має не тільки достоїнство загальності, а й безпосередньої дійсності⁸. Саме завдяки цьому загальність філософських категорій визначається ступенем розвитку загальності практики. «Практика людини, мільярди разів повторюючись, закріплюється в свідомості людини фігурами логіки. Фігури ці мають тривкість передсуду, аксіоматичний характер саме (і тільки) завдяки цьому мільярдному повторенню»⁹.

Але загальне як сутність речей не дане в дійсності в «чистому вигляді». В ній воно немовби занурене в масу явищ. І як абстракція загальне утворюється не безпосередньо в практиці, а в теоретичному мисленні, звичайно, на основі практичної взаємодії людини і світу. Звідси зрозуміло, що і факт об'єктивного існування світу — не просто емпірична констатація, а результат теоретичного пізнання, категоріального осмислення дійсності. «Перед людиною *сіть* явищ природи. Інстинктивна людина, дикун, не виділяє себе з природи. Свідома людина виділяє, категорії є східці виділення, тобто пізнання світу, вузлові пункти в сіті, які допомагають пізнавати її і оволодівати нею»¹⁰.

Зміст філософських категорій не зводиться до узагальнення емпіричного матеріалу, або абстрактно-загального, яке притаманне ряду явищ і процесів. Виділення такого абстрактно-загального становить основу утворення лише уявлень, а не понять, що відображують сутність речей. В. І. Ленін, конспектуючи «Науку логіки» Гегеля, спеціально підкреслив його думку: «Предмет, яким він є без мислення і без поняття, є деяке уявлення або навіть тільки назва; тільки у визначеннях мислення і поняття він є те, чим він є». «Це правильно!»¹¹, — висновує В. І. Ленін. І далі він пише: «Поняття (пізнання) в бутті (в безпосередніх явищах) відкриває сутність (закон причини, тотожності, відмінності etc.) — такий є справді *загальний хід* усього людського пізнання (всієї науки) *взагалі*»¹². Отже, наукове поняття, виступаючи як ідеаль-

⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 506.

⁸ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 29. — С. 181.

⁹ Там же. — С. 183—184.

¹⁰ Там же. — С. 80—81.

¹¹ Там же. — С. 191.

¹² Там же. — С. 281.

не відображення сутності явищ і процесів, становить водночас засіб (і форму) пізнавальної діяльності.

Часто-густо загальність і об'єктивність філософських категорій намагаються довести прикладами з різних галузей знання і практичної діяльності людини. Ці приклади, зрозуміло, можуть бути використані, але не в науковому осмисленні пізнання, а в підручниках і посібниках з марксистсько-ленінської філософії. Вони, безперечно, допомагають розкрити зміст категорій і законів матеріалістичної діалектики. Але, поперше, тут потрібно додержуватись певної міри; по-друге, добирати такі приклади, які відображують сутність явищ. В. І. Ленін у фрагменті «До питання про діалектику» спеціально звертав увагу на неприпустимість зведення діалектики, її законів і категорій до суми прикладів. Цю думку він підкреслював неодноразово. Разом з тим В. І. Ленін визнавав велике значення прикладів глибоко продуманих, узятих з історії розвитку пізнання і науки. Так, говорячи про пізнання матерії, він відзначав: «Двоякого роду приклади повинні були б пояснювати це: 1) з історії природознавства і 2) з історії філософії. Точніше: не «приклади» тут повинні бути.... а *квінтесенція* тієї і другої історії + історії техніки»¹³.

Формування філософських категорій відбувається на основі узагальнення дійсності, практичного і пізнавального досвіду людства. Матеріалістична діалектика досліджує не самі форми і закони об'єктивної реальності, а те, як вони постають у практичній, практично-духовній, теоретичній діяльності людини. Звідси зрозуміло, що категорії, будучи засобом пізнання, виступають вираженням «закономірності і природи і людини»¹⁴, аббревіатурою «безконечної маси» «частковостей зовнішнього життя і діяльності»¹⁵. Не випадково В. І. Ленін підкреслював, що марксистська діалектика є узагальнення, підсумок, висновки історії пізнання і перетворення світу. У зв'язку з цим він писав: «Надзвичайно вдячним здається завдання простежити це конкретніше, докладніше, на історії окремих наук. У логіці історія думки повинна, загалом і в цілому, збігатися з законами мислення»¹⁶. «Продовження справи Гегеля і Маркса, — резюмує В. І. Ленін, — має полягати в *діалектичній* обробці історії людської думки, науки і техніки»¹⁷. Отже, всезагальність і об'єктивність категорій і законів матеріалістичної діалектики доводиться всім розвитком людського пізнання, техніки, практики.

Своєрідність об'єкта філософського пізнання полягає в тому, що він становить єдність свідомості (мислення) в її відношенні до об'єктивного світу і об'єктивного світу в його відношенні до свідомості (мислення). Ці відношення складаються в процесі суспільно-історичної практики, яка формує людське мислення, виділяючи загальні і необхідні зв'язки в об'єктивному світі і перетворюючи їх у форми мислення. Тому філософське пізнання й виступає «пізнанням універсально-загального в його універсально-загальних формах, що кінець кінцем перетворило філософію на науку про загальні закони розвитку світу і його пізнання»¹⁸.

Розглядаючи зумовленість філософських категорій всією суспільно-історичною практикою, суспільними відносинами, духовним життям суспільства, В. Г. Табачковський відзначає, що в їх зміст входять також і визначення культури й історичні форми людського світосприйняття¹⁹.

¹³ Там же. — С. 133.

¹⁴ Там же. — С. 79.

¹⁵ Там же. — С. 78.

¹⁶ Там же. — С. 281.

¹⁷ Там же. — С. 123.

¹⁸ Див.: Шинкарук В. И. Философия, наука, мировоззрение // Диалектический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения. — Киев, 1977. — С. 21.

¹⁹ Див.: Табачковский В. Г. Социально-практическая обусловленность человеческого мировосприятия // Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских понятий. — Киев, 1978. — С. 14.

На наш погляд, це дуже важлива обставина в розумінні узагальнюючого характеру філософських категорій, а отже, і їх функцій у пізнанні. Оскільки філософські категорії виражають не тільки відношення об'єкта і суб'єкта, але й відношення «людина — світ», вони виконують не лише методологічну, але й світоглядну функцію.

Філософія як форма теоретичного пізнання відрізняється від спеціально-наукового пізнання саме тим, що вона світоглядно узагальнює свої категорії, поняття і закони. Узагальнене тут не обмежене системою тих відносин, що в них втягнутий той чи інший предмет (річ, процес, явище), а з необхідністю підноситься (оскільки в цьому полягає предмет, специфіка і головне завдання філософського пізнання) до рівня суб'єкт-об'єктних відносин і далі — до відношення «людина — світ». Отже, філософські категорії здійснюють своєрідний світоглядний синтез понять і законів спеціальних наук.

Спеціалізована наукова теорія відображають певний фрагмент реальності і базуються на принципах, що приймають просто як дані (результати інших наукових теорій, експериментальний матеріал, зафіксований в категоріях буденної мови, певні уявлення про умови застосування наукових теорій та ін.). Матеріалістична діалектика має за мету виявляти загальні характеристики буття і загальні основи будь-якого знання, що дозволяє розглядати питання про ступінь обґрунтованості, вірогідності спеціально-наукових знань. При цьому для діалектики важливим є не тільки, результат, тобто відповідь на питання, якими є загальні характеристики буття і пізнання, але й шлях, який веде до цього результату — спосіб його обґрунтування і спосіб формулювання проблеми. Тому-то матеріалістична діалектика виступає водночас і методологією наукового пізнання і його світоглядним базисом.

На сучасному етапі наукового пізнання перед філософами постає актуальне завдання побудови матеріалістичної діалектики як цілісної світоглядної і методологічної системи. Ця робота може бути успішною тільки в тому разі, якщо спиратиметься на змістовні проблемні дослідження. Наука, суспільна практика постійно змінюються, висувують в своєму історичному русі все нові й нові проблеми. Тому не можуть не змінюватися, не збагачуватись новим змістом і категорії матеріалістичної діалектики, котрі їх відображають. Матеріалістична діалектика, будучи всебічним і глибоким вченням про розвиток, постійно розвивається сама, оскільки міцно пов'язана з живою дійсністю, з діяльністю людини по перетворенню природного і соціального світу. В цьому — запорука її соціальної дієвості і справжньої науковості.

* * *

Специфику философии, ее категорий и законов часто определяют через всеобщее. Поэтому правильное понимание проблемы всеобщего имеет принципиальное значение для раскрытия сущности философского знания и его категориально-понятийного аппарата.

При выяснении содержания всеобщего в диалектике, в отличие от формальной логики, надо учитывать, что диалектика — это не столько теория всеобщей связи, сколько общая теория развития. Вместе с тем важно принимать во внимание, что всеобщность как характерная черта развития раскрывается в полной мере лишь в особой форме, а именно — в практике как высшей социальной форме развития материального мира. Практика является основой выделения всеобщего и его критерием. В силу этого в философских категориях и законах, как предельной форме выражения всеобщего, отражается не только субъект-объектный характер действительных отношений, но и (в свернутой, мировоззренческой форме) отношение «человек — мир». Поэтому философские категории и законы выполняют в познании не только методологическую, но и мировоззренческую функции.

Б. Я. Пугач

ПРОБЛЕМА ЄДНОСТІ СПОСТЕРЕЖУВАНOSTІ І НЕСПОСТЕРЕЖУВАНOSTІ В НАУКОВОМУ ПІЗНАННІ

ПУГАЧ Борис Якович — кандидат філософських наук, доцент Харківського університету. Працює над проблемами логіки і методології наукового пізнання. Неодноразово брав участь у написанні колективних наукових праць. У «Філософській думці» друкується вперше.

Проблема спостережуваності і неспостережуваності становить одну із центральних гносеологічних проблем сучасного наукового пізнання. Звернення до неї викликане об'єктивними потребами пізнавального процесу, який, з одного боку, стає дедалі більш абстрактним і математизованим, а з другого — орієнтується на аналіз практичних експериментально-вимірювальних процедур.

Проте, якщо з питання спостережуваності є чимало праць, то поняття неспостережуваності спеціально не розглядалося.

Звернення до історії науки і реальної практики наукового дослідження показує, що на одному її етапі на перший план виходять спостережувані властивості і відношення об'єктів, а на другому — неспостережувані.

Поняття спостережуваності і неспостережуваності виникли в науці з метою осмислення результатів дослідницької діяльності, мають конкретно-історичний характер і застосовні до різних рівнів пізнання. Якщо перше поняття акцентує увагу на виявленні вимірюваних в експерименті параметрів предметів, то друге цінне тим, що, вживаючи його, ми стимулюємо перехід мислення на новий рівень осмислення предметів. Спостережуваність у гносеологічному розумінні передбачає принципову можливість сприйняття тих чи інших сторін, властивостей явищ, які виділяються в діяльності й дістають своє відображення в термінах вимірних величин.

Поняття спостережуваності і неспостережуваності виражають певний аспект категорій явища і сутності, а значить є конкретнішими порівняно з цими категоріями.

Марксистська гносеологія пов'язує поняття неспостережуваності з проникненням в сутність предмета. К. Маркс зауважував, що завдання наукового дослідження «полягає в тому, щоб видимий рух, який лише виступає в явищі, звести до дійсного внутрішнього руху...»¹. За видимим, зовнішнім, тобто спостережуваним, наука має виявити внутрішнє, істотне, тобто неспостережуване. Останнє можна визначити як властивість таких істотних сторін, зв'язків реального предмета, які принципово не сприймаються, а можуть бути виділені тільки в мислительній теоретичній діяльності.

Ці два протилежні поняття дозволяють уточнити рух пізнання на різних його стадіях. На емпіричній стадії виявляється здатність об'єкта бути спостережуваним. Основна тенденція розвитку пізнання тут — це рух від однієї спостережуваної властивості до іншої, від одних кількіс-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 25. — Ч. 1. — С. 320—321.

них і якісних характеристик до інших. Емпіричний закон уже не спостережуваний (на відміну від його безпосередніх виявів), а у випадку теоретичного закону не можна сказати навіть, що обробляються безпосередньо дані спостереження. Тут ми маємо справу з теоретичними конструкціями, тобто з деякою «абстрактною реальністю», яка опосередковано подає дані емпірії. На теоретичній стадії відбуваються складні процеси руху від емпірії до теорії і навпаки, але головна тенденція — перехід від спостережуваного до неспостережуваного і від однієї сторони сутності до іншої, від одного неспостережуваного до іншого (хоча потрібно враховувати і рух від неспостережуваного до спостережуваного).

Пізнання розвивається від відтворення об'єкта в його чуттєво-конкретній формі (спостережуваного) до відображення необхідних властивостей і зв'язків (до неспостережуваного), а потім до єдності того і того, яка передбачає практичне перетворення і зміну об'єкта.

Усі реальні об'єкти, які залучаються до сфери діяльності людини, є безпосередньо або принципово спостережуваними, але в теоретичному пізнанні, мисленні вони відображаються в ідеальних образах, що виражають загальне, необхідне, сутність «в чистому вигляді», тобто принципово неспостережувані сторони об'єкта. Принципова неспостережуваність, означаючи у філософському розумінні перехід до сутності, необхідності, виступає мисленою реконструкцією матеріального предмета.

Виходячи з такого розуміння спостережуваності і неспостережуваності, доцільно виявити і сформулювати деякі принципи, які фіксують у специфічній формі реальні проблеми наукового пізнання.

Основний зміст принципу спостережуваності полягає у вимозі досліджувати принципово спостережувані реальні об'єкти і процеси і виражати одержану фактичну інформацію про них у термінах вимірних величин. Але розвиток пізнання пов'язаний з підвищенням ролі ідеальних моделей, створюваних ученими для розкриття внутрішніх зв'язків дійсності, вираження сутності розглядуваного предмета. Пізнаючий суб'єкт може мислено виділити якусь властивість або відношення матеріального об'єкта і, абстрагуючись від останнього, оперувати ним відносно незалежно як якісно новим об'єктом. Ідеалізований неспостережуваний об'єкт виражає передбачувані властивості й зв'язки, якими й оперують на стадії теоретичної діяльності. Принцип спостережуваності, отже, працює на емпіричній і втрачає свою силу на теоретичній стадії, де провідну роль починають відігравати ідеалізовані конструкції.

Орієнтувати дослідника на теоретичному рівні пізнання — на стадії розробки і побудови формалізованих теорій і систем — покликані вимоги неспостережуваності. Принцип неспостережуваності пов'язаний з розумінням недостатності емпіричного пізнання для забезпечення людини інформацією про необхідне, закон, сутність. Цей принцип не заперечує єдність спостережуваності і неспостережуваності. Сам хід розвитку наукового пізнання сьогодні потребує його виділення як регулятивного правила сучасної науки.

Принцип неспостережуваності виражає таку рису пізнавального процесу, як необхідність відокремити необхідне від випадкового. Йдеться про те, що в теоретичному мисленні треба абстрагуватися від спостережуваного. Досліджуваний об'єкт має бути виділений в чистому вигляді, що з необхідністю зумовлює його принципову неспостережуваність. У розглядуваному об'єкті вирізняються істотні зв'язки, абстраговані від неістотних, випадкових зв'язків. Виділення об'єкта в чистому вигляді — це невід'ємна вимога будь-якого пізнавального процесу, оскільки він спрямований на пізнання сутності. Дана вимога являє собою універсальний закон теоретичного дослідження, прийом теоретичного осмислення процесів, який застосовується в будь-якій науці, а отже, має загальнонауковий характер.

Звернемо увагу ще на одну вимогу даного процесу. На стадії теоретичного пізнання досліджуваній об'єкт подається у формі ідеалізованої теоретичної моделі, що заміщує реальний об'єкт. Розробка теорії як системи ідеальних образів і понять потребує оперування ідеальними конструктами, які не можуть спостерігатися, і в результаті одержується модель сутності, закону, які також позбавлені властивості спостережуваності. Як відзначав А. В. Ахутін, «аналіз фундаментальних теоретичних понять галілейської фізики показує, що всі вони будуються з елементів принципово неспостережуваних. Не можна спостерігати безпосередньо ні трьох рухів Землі, ні імпульсу, «вкладеного» в рухоме тіло, ні «всіх ступенів повільності», які проходить вільне тіло, що падає, ні рухи матеріальної (вагової) точки в пустоті»².

Особливе значення в принципі неспостережуваності мають конструктивні моменти, які забезпечують правомірність застосування таких засобів, як абстрагування, ідеалізація, формалізація, моделювання, для побудови формальних систем. Відіграючи роль реального орієнтиру в ході теоретичної діяльності дослідника, принцип неспостережуваності сприяє збагаченню, удосконаленню методологічного арсеналу науки, «дозволяючи» у мислительній діяльності оперувати ідеальними образами з метою проникнення в сутність матеріальних об'єктів, задаючи деяку загальну стратегію руху пізнавального процесу від спостережуваних до неспостережуваних сторін предмета.

Вимога неспостережуваності відіграла значну роль у створенні фундаментальних теорій сучасної фізики — теорії відносності і квантової механіки. Генезис загальної теорії відносності підпорядковувався вимозі дослідження процесів у чистому вигляді. А. Ейнштейн звертав увагу на те, що «наука не може вирости на основі одного тільки досвіду і що в побудові науки ми змушені вдаватися до вільно створюваних понять, придатність яких можна а posteriori перевірити дослідним шляхом. Попереднім поколінням «здавалося, що теорію можна побудувати суто індуктивно, не вдаючись до вільного, творчого створення понять»³.

Ейнштейн був глибоко переконаний в тому, що в процесі творчої теоретичної діяльності формуються математичні конструкції, за допомогою яких «ми можемо знайти ті поняття і закономірні зв'язки між ними, які дадуть нам ключ до розуміння явищ природи»⁴. У зв'язку з цим для виведення коваріантних рівнянь гравітаційного поля він ввів абстрактні теоретичні конструкти, які безпосередньо не пов'язані з досвідом: чотиривимірність простору-часу, симетричність метричного тензора, який визначає його структуру, інваріантність рівнянь щодо групи безперервних перетворень. «У разі рівнянь тяжіння, — зауважує він, — такими формальними умовами є: наявність чотирьох вимірів і припущення про те, що структура простору визначається симетричним тензором. Ці умови разом з вимогою інваріантності стосовно групи безперервних перетворень визначають різновид рівнянь практично цілком однозначно»⁵. «Формальні умови» (математичні ідеалізації) дозволяють виявити процеси в чистому вигляді. Вони відображають закономірні характеристики дійсності, бо математичний формалізм наукової теорії має змістовий фізичний смисл.

Виконуючи конкретну регулятивну роль, принцип неспостережуваності становить необхідний, але обмежений момент пізнавальної діяльності. Його абсолютизація, відрив від принципу спостережуваності призводить до умоглядних висновків, до відриву мислення від дійсності.

² Ахутин А. В. История принципов физического эксперимента.—М., 1976.—С. 170.

³ Эйнштейн А. Замечания о новой постановке проблем в теоретической физике // Собр. науч. тр. — М., 1967. — Т. 4. — С. 167.

⁴ Эйнштейн А. О методе теоретической физики // Там же. — С. 184.

⁵ Эйнштейн А. Автобиографические заметки // Там же. — С. 291.

У процесі руху наукового пізнання на стадії перетворення гіпотези в теорію реалізується прагнення до єдності спостережуваності і неспостережуваності. Шлях від відкриття перших зв'язків, законів до побудови теорії складний. Кожна відкрита властивість перевіряється на практиці, де здійснюється реальна єдність спостережуваного і неспостережуваного. Принцип єдності спостережуваності й неспостережуваності працює на всій стадії, коли ще не створена теорія. В. І. Ленін, характеризуючи метод «Капіталу», відзначив, що кожен крок, кожен момент виділення необхідного К. Маркс ставить у відповідність з реальністю, дійсністю, практикою: «Аналіз *двокий*, дедуктивний і індуктивний, — логічний і історичний», «перевірка фактами *respective* практикою є тут у кожному кроці аналізу»⁶. Формування теоретичної моделі відбувається таким чином, що дослідник звертається до дійсності в кожному кроці аналізу. Перевірка теорії фактами здійснюється не тільки після її розробки. Звернення до емпірії, «часткова» інтерпретація — важливі елементи кристалізації, розвитку теорії.

А. Ейнштейн піддає критиці дві крайності: емпіризм і раціоналізм, що абсолютизують чуттєві дані і мислительну діяльність в пізнанні й виходять з одностороннього розуміння принципів спостережуваності і неспостережуваності. Він відзначає, що дослідник «натрапляє на небезпечну перепону у вигляді довільного вибору основних понять. Ось чому він намагається пов'язати, як це можливо і потрібно, безпосередньо поняття зі світом чуттєвого досвіду. В цьому разі його підхід стає емпіричним... Крім того, творець теорії усвідомлює, що логічного шляху від емпіричних даних до світу його понять не існує. Тоді його підхід стає реалістичнішим, бо він починає усвідомлювати логічну незалежність побудованої ним системи. Небезпека такого підходу криється в тому, що, намагаючись побудувати теорію, можна втратити всякий контакт зі світом чуттєвого досвіду»⁷.

Вказуючи, що не існує логічного шляху від емпіричних даних до світу понять, Ейнштейн гадає, що можна прийти до висновку про відносну незалежність побудованої системи (тут простежується дія принципу неспостережуваності). Але учений не абсолютизує цей момент, бо інакше «можна втратити всякий контакт зі світом чуттєвого досвіду». Принцип єдності спостережуваності і неспостережуваності саме і потребує співвіднесення теоретичних положень з досвідом. Він передбачає органічне поєднання дослідження спостережуваних об'єктів і їх властивостей з побудовою неспостережуваних ідеалізованих об'єктів і дослідженням їх, а також можливість конструювання на основі теоретичних уявлень певної приладово-експериментальної ситуації, в якій теорія дістає свою емпіричну інтерпретацію і в якій тим самим неспостережувані теоретичні об'єкти виявляються пов'язаними з експериментально контрольованими і відповідним чином вимірюваними параметрами, процесами, явищами, які мають в принципі вже спостережуваний характер.

Принцип єдності спостережуваності і неспостережуваності спрямовує на таку проєктивно-конструкторську діяльність, яка дозволяє створити не існуючі в природі матеріальні об'єкти.

Глибокому розумінню цього питання сприяла дискусія між А. Ейнштейном і В. Гейзенбергом з методологічних проблем науки. Вона виявила, зокрема, евристичні можливості наукової теорії, виражені у відомому положенні Ейнштейна: «Чи можна спостерігати дане явище, чи ні — залежить від вашої теорії. Саме теорія має встановити, що можна спостерігати, а що не можна»⁸. Зміст цієї тези Гейзенберг пояснює

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 29. — С. 282—283.

⁷ Ейнштейн А. Замечания к статье // Собр. науч. тр. — Т. 4. — С. 307.

⁸ Гейзенберг В. Теория, критика и философия // Усп. физ. наук. — 1970. — Т. 102. — Вып. 2. — С. 303.

так: «Для того щоб зрозуміти Природу, ми маємо підійти до неї з допомогою деяких понять, і ми намагаємося встановити безпосередній зв'язок між спостережуваними явищами і поняттями. Якщо ми добиваємося успіху, ми, з одного боку, визначаємо, що ми спостерігали, а з другого боку, одержуємо підтвердження справедливості понять. Якщо ні, то ми змушені змінити концептуальну схему»⁹. Наукова теорія передбачає єдність спостережуваного і неспостережуваного. Більше того, спостережуване є певною стороною, наслідком неспостережуваного. Так, астрономом був добре відомий спостережуваний факт додаткового обертання перигелія Меркурія, який довго не одержував пояснення. Тільки загальна теорія відносності пояснило спостережуваний поворот орбіти Меркурія як прямий наслідок змін структури (метрики) простору, викликаних масою Сонця. Такий збіг спостережуваного значення з величиною, одержаною шляхом теоретичних міркувань, засвідчує, що спостереження є логічним наслідком теоретичної конструкції. Із ейнштейнівських рівнянь теорії гравітації спостережувана величина слідує без будь-яких допущень. Теорія вирішує, які сторони, параметри об'єктів можуть бути вимірні, на її основі планується, здійснюється експеримент, передбачаються його результати. Теорія задає цілком визначену експериментальну практику, є регулятором практичних дій експериментатора.

Спостережуваність у розвинутому природознавстві стосується не просто буденних об'єктів сприйняття. Це спостережуваність властивостей, явищ, процесів через приладову, експериментальну ситуацію, яка опосередковує поєднання теоретичної думки з досвідом. Тим самим принцип єдності спостережуваності і неспостережуваності розкриває творчу активність мислення, що спрямовує діяльність людини на втілення, «матеріалізацію» теоретичних конструкцій.

Спостережуваність в сучасній науці — це відтворення штучним чином певних вивідних з теорії експериментальних наслідків, щоб «побачити» (виміряти, визначити) ті явища в реальному світі, існування яких виводиться з теорії; це спостережуваність, задана теоретичним апаратом. Зокрема, теорія електрики поставила питання про точне визначення заряду електрону, що має фундаментальне значення для розвитку атомних теорій. Причому саме теоретики дали ідею такої експериментальної техніки, яка б дозволила виявити його реальну фізичну величину.

Здійснити вимірювання електричного заряду електрону вдалося американському фізику Р. Міллікену. Експерименти ним проводилися протягом ряду років, у їх ході вдосконалювалася експериментальна ситуація, підвищувалася надійність і відтворюваність результатів. Йому вдалося довести, що електрика має дискретну структуру, а електрон як носій негативного елементарного заряду є строго визначеною, вимірюваною фізичною величиною. Тільки після дослідів Міллікена електрон дістав «право на існування в науці». «Той, хто бачив цей експеримент, — писав він у своїй автобіографії про експеримент з масляними краплинками, — а його спостерігали сотні дослідників, фактично бачив електрон». І далі продовжував: «Але сам електрон, виміряний людиною... вже не є якоюсь невизначеністю або гіпотезою. Це новий експериментальний факт, який уперше постав перед очима нашого покоління, але який віднині може бачити кожен, хто забажає»¹⁰. Йдеться про те, що строго на основі теорії розробляється програма дій, у результаті чого спостерігається, вимірюється в експерименті те, що перебуває в органічному зв'язку з неспостережуванним як деякою глибинною реальністю. Це і озна-

⁹ Гейзенберг В. Развитие понятий в физике XX столетия // Вопр. философии. — 1975. — № 1. — С. 85.

¹⁰ Цит. за: Холтон Дж. Тематический анализ науки. — М., 1981. — С. 224.

чає їх діалектичну єдність і становить заключну ланку мислительних операцій про об'єкт або процес.

Згідно з принципом єдності спостережуваності й неспостережуваності встановлюється істинність теоретичних побудов. Перевірка істинності теорії, її окремих положень здійснюється в ході переведення ідеалізованих конструктів або моделей у сферу спостережуваних явищ через розробку практичних програм і виконання експериментів і спостережень для одержання передбачуваних наслідків. Теоретичні висновки є тією основою, яка дає можливість чинити дії з реальними предметами. Завбачення здійснюється в рамках і на основі теорії, тобто спостережуване немовби планується, прогнозується теорією. Практика являє собою сполучну ланку між спостережуваним і неспостережуваним, є формою вираження їх єдності, підтверджуючи неспостережуване через спостережуване.

В ідеальній моделі, яку дослідник використовує як основу практичної діяльності або експерименту, загальне, необхідне, сутність виділені в чистому вигляді. Сама ж практична діяльність і її результати належать до реальних явищ і становлять єдність загального і одиничного, необхідного і випадкового, сутності і явища. Розкрити сутність предмета в її єдності з явищами, вивести явище з сутності — важлива методологічна вимога принципу єдності спостережуваності і неспостережуваності. Єдність спостережуваності і неспостережуваності дозволяє виразити таку сторону пізнавального процесу, коли шляхом синтезу спостережуваних і неспостережуваних зв'язків (емпіричного і абстрактно-теоретичного знання) вдається досягнути конкретного знання предмета — з боку сутності та її різних виявів. Єдність спостережуваності і неспостережуваності дає можливість встановити, що існуючі, сприймані, спостережувані властивості предмета є виявом неспостережуваних властивостей, які виводяться з сутності.

Даний принцип виражається (у побудові наукової теорії) в тому, що фундаментальні теоретичні конструкти, яким надається онтологічного статусу, мають бути сформульовані в термінах фізичних вимірних величин. Це стосується всіх природничих наук, незалежно від того, яку конкретну реальність вони вивчають.

Досвід має бути переосмислений за допомогою теоретичних побудов, що, зокрема, означає, що в різних теоріях той самий експериментальний факт набуває різного значення. Так, наприклад, французький фізик І. Фізо дослідив поширення швидкості світла в рухомому середовищі. Як зауважує М. Лауе, І. Фізо дійшов висновку: «якщо поширення світла і рух тіла мають однакові або протилежні напрями, то швидкість тіла додається або віднімається зі швидкості світла не повністю. Їй приписується множник, який зменшує її величину, — френелівський коефіцієнт збільшення... Дослід Фізо довго розглядався як вражаючий доказ існування ефіру»¹¹.

Здавалося б, експериментальні висновки Фізо підтверджували хвилюву теорію О. Френеля, яка ґрунтувалася на передбаченні про нерухомий ефір, який частково захоплювався рухомих тілом. Ця теорія намагалася пояснити з хвильової точки зору всі інтерференційні, дифракційні, поляризаційні ефекти.

Але зі створенням теорії відносності результати експериментів Фізо стали аналізуватися з принципово інших позицій, у світлі більш повних і глибоких теоретичних уявлень про об'єктивну реальність, які спростовують існування гіпотетичного ефіру як якоїсь субстанції і встановлюють інший закон складання швидкостей. Дослід Фізо включається до фактів, що обґрунтовують нові уявлення про простір і час. «Історія дослідів Фізо, — писав Лауе, — є повчальним прикладом того, яку велику роль у поясненні кожного дослідів відіграють елементи теорії; їх

¹¹ Лауе М. История физики. — М., 1956. — С. 83.

не можна навіть відокремити від теорії. І якщо потім теорії змінюються, то дослід перетворюється з вражаючого доказу для однієї теорії в такий же сильний аргумент протилежної теорії»¹².

Отже, можна зробити висновок, що принципи спостережуваності і неспостережуваності у своїй однобічності виявляються в тому, що перший абстрагується від істотних внутрішніх зв'язків, а другий — від емпіричної перевірки, тобто від спостережуваного, зовнішнього вияву цих істотних зв'язків. У своїй єдності ці принципи посідають фундаментальне місце в ряді регулятивів пізнавального процесу як конструктивний фактор розвитку і вдосконалення наукового знання, виражаючи рух пізнання на різних його стадіях, його реальні проблеми.

* * *

Методологическое значение принципов наблюдаемости и ненаблюдаемости анализируется на материале из области истории науки и современных научных проблем. В своей односторонности принцип наблюдаемости проявляется в абстрагировании от существенного, необходимого (ненаблюдаемого), а принцип ненаблюдаемости — в абстрагировании от внешнего проявления существенных и необходимых связей. В своем единстве названные эти принципы выступают регулятивами познавательного процесса, конструктивными факторами развития знания, выражая специфику его различных исторических форм и уровней, его реальные проблемы.

¹² Там же.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

Одеське обласне відділення Філософського товариства СРСР разом з Будинком політичної освіти Одеського обкому Компартії України і Одеським університетом провели Всесоюзну конференцію на тему «Системний аналіз наукового знання».

Конференція відбулася 24—26 листопада 1986 року в Одесі. В її роботі взяли участь філософи, логіки, математики, кібернетики, фізики, геологи, представники інших конкретних наук. З повідомленнями і в дискусіях виступили також виробничники, які працюють над системним аналізом. З доповідями виступили провідні спеціалісти у сфері методології системних досліджень А. І. Уйомов (Одеса), Ю. А. Урманцев (Москва), В. С. Тюттін (Москва), В. Т. Кулик (Київ).

А. І. Уйомов спинився на співвідношенні діалектики і системного підходу, теорії систем і практичної діяльності, спрямованої на оптимізацію систем. Кажучи про

загальнонауковий характер загальної теорії систем (ЗТС), доповідач відзначив, що, хоча вона і застосовна до будь-якого об'єкта (якщо його подати як систему), однак вона здатна дати лише один певний його «зріз». Застосовність ЗТС обмежується сферою тих специфічних закономірностей, які стосуються зв'язків між значеннями параметрів. (Причому пошук зв'язків можливий і емпіричним і логічним шляхом, з допомогою формального апарата, зокрема — мови тернарного опису — МТО). У рамках тих чи інших версій ЗТС варіанти її будуть близькі, якщо адекватна їм реалізація системного підходу ґрунтується на категоріях «річ — властивість — відношення».

У доповіді «Стан системного підходу і перспективи його застосування до аналізу наукового знання» В. Т. Кулик зробив спробу окреслити певний розділ системології, названий конкретикою, у рамках

(Закінчення — на с. 69)

В. І. Штанько

ТЕОРЕТИКО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ПІДХІД І ДІАЛЕКТИЧНА ПРИРОДА МИСЛЕННЯ

ШТАНЬКО Валентина Ігорівна — кандидат філософських наук, завідувача кафедрою філософії Харківського інституту радіоелектроніки. Досліджує філософські проблеми кібернетики, теорії інформації. Їй належать: розділ в колективній монографії «Детермінізм: системи, розвиток» (Мінськ, 1985), статті в збірнику «Философские проблемы современного естествознания». В нашому журналі виступає вперше.

Традиційно мислення досліджувалося в психологічному, фізіологічному, логічному, філософському аспектах. В останнє десятиліття сформувався новий підхід до вивчення мислительної діяльності — теоретико-інформаційний. Це висуває цілий комплекс проблем методологічного і світоглядного характеру.

Однією з них є проблема з'ясування можливостей і меж застосовності теоретико-інформаційних уявлень і методів у вивченні мислительної діяльності. Ця проблема, незважаючи на велику кількість праць, присвячених дослідженню різноманітних її аспектів, ще й досі має дискусійний характер.

Актуальність її розв'язання зумовлена значною мірою тим, що застосування теоретико-інформаційного підходу до дослідження мислення сприяло відродженню метафізичного методу у формі новітнього механізму («кібернетичного», «інформаційного», «комп'ютерного»). Становлення у середині ХХ ст. кібернетики, статистичної теорії інформаційного зв'язку і усвідомлення спільності деяких принципів інформаційного зв'язку і управління в машині і в живому організмі було основою формування нової дослідницької програми у вивченні мислення. Суть її викладена у працях американських і західноєвропейських психологів і математиків (А. Ньюелла, Дж. Шоу, Г. Саймона, У. Рейтмана)¹.

Основними постулатами цієї програми є твердження, що мислення тотожне інформаційному процесові, або є його окремим випадком, а всі сторони мислительної діяльності можуть бути репрезентовані як сукупність «елементарних інформаційних процесів» і правил оперування ними й визначені мовою інформаційно-логічних програм. Звідси людина трактується лише як «активний перетворювач інформації», а сутністю мислення вважається інформаційне моделювання подій. Психологія загалом у рамках цієї програми розглядається як наука про процеси сприйняття і обробки інформації.

¹ Ньюелл А., Шоу Дж., Саймон Г. Моделирование мышления человека с помощью электронно-вычислительных машин // Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления. — М., 1980. — С. 305—318; Линдсей П., Норман Д. Переработка информации у человека. — М., 1974. — С. 9.

Водночас така дослідницька програма накреслила нові напрями теоретичного і експериментального вивчення психологічних і нейрофізіологічних процесів, привернувши увагу до тих сторін, для яких вагомими є не енергетичні, а інформаційні зв'язки, і цим сприяла переосмисленню багатьох традиційних уявлень про механізми мислення, проникненню нових логіко-математичних методів у психологію, збагаченню методик і засобів експериментального дослідження сенсомоторної діяльності, а також процесів розв'язування задач². Дослідження інформаційної взаємодії людини і технічних засобів у системі управління і контролю привело до формування інженерної психології³.

Перші успіхи застосування теоретико-інформаційних уявлень і методів у вивченні мислення (зокрема, дослідження деяких психофізіологічних характеристик пам'яті, процесів сприйняття інформації на основі витлумачення людини як каналу зв'язку з обмеженою пропускну здатністю), технічна імітація деяких сторін формально-логічного мислення («Логік — теоретик», «Загальний розв'язувач задач») породили уявлення, що тільки дослідження мислення «на рівні інформаційних процесів» дає реальну надію на створення об'єктивної і точної теорії мислення та психіки⁴.

Безперечно, процес мислення можна в певному аспекті розглядати як процес сприйняття, зберігання, обробки і використання інформації. Та чи можна на цій підставі стверджувати, що мислення є окремим випадком інформаційного процесу, що сутність мислення і психічної діяльності людини можна адекватно і вичерпно пояснити за допомогою теоретико-інформаційних уявлень і методів?

Спробуємо з'ясувати, якою мірою справедливе таке тлумачення. Фундаментальними положеннями діалектико-матеріалістичного розуміння мислительної діяльності людини, її свідомості є твердження, що мислення, як продукт суспільного розвитку, є вищою формою відображення. Адекватне розуміння співвідношення мислительних і інформаційних процесів передусім ґрунтується на науково обґрунтованому розв'язанні питання про співвідношення відображення і інформації.

Гадаємо, найбільш розробленою на сьогодні є концепція, що розглядає інформацію як відображену різноманітність, а інформаційний процес — як процес відображення різноманітності⁵. Важливо те, що на відміну від категорії відображення, яка виражає процес і результат відтворення змісту відображуваного у відображуючому, поняття інформації акцентує увагу на відтворенні лише однієї особливості відображуваного — його різноманітності. Інформація характеризує ту особливість відображення, яка пов'язана з об'єктивними властивостями розмаїтості і складності об'єктів, що взаємодіють.

Вважається, що інформація існує тільки там, де є відмінність, різноманітність, причому, чим більше в якійсь сукупності відмінних один від одного елементів, тим більше інформації містить ця сукупність. Різноманітність систем становить об'єктивну основу інформації. Сама ж інформація виникає тільки в ситуації відображення і характеризує співвідношення структурно-функціональної різноманітності відображуючої і відображуваної систем, міру відтворення розмаїття відображуваної системи у відображуючій. Тому найважливішими характеристиками інформації виступають різноманітність і дискретність, а ін-

² Див.: Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. — М., 1984. — С. 10, 11; Журавлев Г. Е. Системные проблемы развития психологии. М., 1983. — С. 54—64.

³ Инженерная психология: теория, методология, практическое применение. — М., 1977.

⁴ Рейтман У. Познание и мышление: моделирование на уровне информационных процессов. — М., 1968. — С. 337.

⁵ Эшби У. Р. Введение в кибернетику. — М., 1959. — С. 29, 30; Урсул А. Д. Проблема информации в современной науке. — М., 1975. — С. 10—93; Глушков В. М. Кибернетика. Вопросы теории и практики. — М., 1986.

формаційний процес розглядається як процес альтернативного вибору з наперед заданої множини.

Широке використання інформаційних уявлень і методів у дослідженні різних виявів відображення (особливо в системах неживої природи і складних технічних системах) зумовлене саме тим, що всі вони містять у собі моменти різноманітності й тому можуть з певного погляду оцінюватися за допомогою математичних мір кількості інформації (відображеної різноманітності).

Водночас не слід абсолютизувати моменти множинності в структурі відображуючої системи і в самому процесі відображення, що спричинює ототожнення відображувальних і інформаційних процесів.

Особливо чітко виявляється відмінність відображувальних і інформаційних процесів в органічно цілісних системах (біологічних, соціальних). Рівень розвитку і ступінь організації цих систем, характер вияву в них властивості відображення не можна зрозуміти тільки через ступінь і міру різноманітності елементів, що їх складають, а процеси відображення на такому рівні не можна описати вичерпно мовою теорії інформації як процес передавання різноманітності й формування ізо- чи гомоморфної відповідності різноманітності відображуючої і відображуваної систем. Це зумовлено такою їх властивістю, як цілісність: дані системи неможливо однозначно уявити як певну сукупність відносно незмінних елементів і станів.

Ще більше це стосується мислення, яке не тільки відображує дійсність, але й бере участь у її перетворенні. Мислительну діяльність не можна зводити до процесів альтернативного вибору з наперед заданої множини можливостей, як того потребують інформаційні уявлення. Мислення включає в себе створення цих можливостей, і їх постійне пересмислення в процесі відображальної взаємодії з об'єктом.

Численні дослідження⁶ свідчать про складність, суперечливість процесу мислення. Здатність людини мислити розвивається і формується в діяльності, у безперервній взаємодії зі світом. Цей процес не є наперед заданим, оснований на заздалегідь установлених масштабах і еталонах. Такі масштаби і еталони як альтернативи можливого вибору формуються в безперервному відображенні об'єкта суб'єктом відповідно до характеру та рівня його предметно-практичної діяльності. В мислительному процесі органічно поєднуються безперервність і дискретність, усталеність і змінність.

Останніми роками особливу увагу психологів, нейрофізіологів, лінгвістів привертає дослідження таких особливостей мислительного процесу, як недиз'юнктивність (цілісність) мислительних структур. Цей інтерес не випадковий. Ідея спільності мислительних і інформаційних процесів не тільки стала основою розробки кібернетичних моделей мислення, але й активізувала дослідження тих сторін мислительної діяльності, моделювання яких натрапило на значні труднощі. З'ясувалося, що специфічний психологічний механізм мислительної діяльності — аналіз через синтез (включення об'єкта в нові й нові зв'язки і відношення та виявлення в ньому нових властивостей і якостей), що забезпечує недиз'юнктивність мислення як процесу, не вміщується в рамки теоретико-інформаційних уявлень⁷.

Значні перепони виникли під час моделювання процесу сприйняття. На основі теоретико-інформаційних уявлень вдається моделювати тільки ті його аспекти, які мають множинну основу, — суцесивне сприйняття. Симультанне сприйняття, для якого характерна одномоментність пізнання об'єкта, неможливо описати і змоделювати за допомогою

⁶ Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. — М., 1957. — 328 с.; Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. — М., 1981. — С. 219—435; Брушлинский А. В. Мышление и прогнозирование. — М., 1979. — С. 58—102; Ильенков Э. В. Диалектическая логика. — М., 1984. — С. 154—187.

⁷ Брушлинский А. В. Мышление и прогнозирование. — С. 205—216.

дискретних і множинних за своєю природою теоретико-інформаційних уявлень і методів⁸.

Аналогічні труднощі пов'язані з моделюванням здатності мислення до глобального розгляду об'єктів⁹, смислового змісту природної мови¹⁰. Ці сторони мислительної діяльності неможливо повністю деталізувати, дати їх вичерпне і однозначне пояснення через сукупність однорідних і незмінних елементів. Саме тому їх не можна зрозуміти на основі теоретико-інформаційних уявлень і методів — дискретних і множинних за своєю природою¹¹.

Принципово важливим для розуміння якісної відмінності мислення і інформаційних процесів є порівняльний аналіз конкретних механізмів їх здійснення. Значний інтерес щодо цього становлять дослідження відомого вченого в галузі фізичної хімії М. І. Кобозева¹². Порівнюючи термодинамічні аспекти інформаційних і мислительних (формально-логічних) процесів, він показав: якщо інформаційні процеси відбуваються у повній відповідності з законами термодинаміки, то процес логічного висновку не може бути змодельований на фізико-хімічних множинних довірливої природи (частинки, молекули, клітини тощо) через його повну негентропійність. Можна сказати, що інформаційні процеси за своєю природою мають здійснюватись за допомогою таких механізмів, які відзначаються суто множинною структурою. Але незалежно від конкретної природи механізмів, що лежать в основі виникнення, функціонування та розвитку дискурсивного мислення, вони не можуть бути сконструйовані з множини первісно індивідуалізованих елементів¹³.

Спроби подолати «інформаційний», «комп'ютерний» механіцизм в розумінні мислення є в працях зарубіжних філософів і природознавців. Одним із них є американський філософ Х. Дрейфус — найбільш радикальний критик можливостей кібернетичного підходу в дослідженні мислення.

Намагаючись показати неадекватність вихідних уявлень інформаційного підходу природі мислення, нетотожність мислительних і інформаційних процесів, Х. Дрейфус підкреслює роль цілісних феноменів в організації мислення людини. Але при цьому він виходить з екзистенціалістсько-феноменологічного розуміння мислення людини (ідей Е. Гуссерля, пізнього Л. Вітгенштейна, М. Мерло-Понті, М. Хайдеггера, М. Поланьї)¹⁴. Це не дозволяє йому знайти конструктивний вихід з тих «глухих кутів», у які потрапили останніми роками спеціалісти в галузі інформатики, кібернетики і психології, розробляючи інформаційні моделі сприйняття та емоційно-вольових процесів. Дрейфусова критика не дозволяє покінчити з механіцизмом у розумінні мислення; вона призводить до агностичних висновків, до витлумачення людського інтелекту як чогось неосяжного. Водночас повне заперечення можливості будь-яких змістових аналогій між мисленням людини і інформаційними процесами в комп'ютері, характерне для позиції Х. Дрейфуса, не дало йому змоги науково розв'язати справді важливе питання про роль кібернетичних ідей та інформаційно-обчислювальної техніки у вивченні певних аспектів мислення. Цим, як бачимо, і пояснюється те, що книга Дрейфуса викликала критику з боку деяких зарубіжних до-

⁸ Подольский А. И. Формирование симультанного познания. — М., 1978. — 28 с.; Орфеев Ю. В., Тюхтин В. С. Мышление человека и «искусственный интеллект». — М., 1978. — С. 72—73.

⁹ Дрейфус Х. Чего не могут вычислительные машины? — М., 1978. — С. 166—189.

¹⁰ Налимов В. В. Вероятностная модель языка. — М., 1979. — С. 111.

¹¹ Штанько В. И. Теоретико-информационный подход к исследованию природы мышления: Автореф. дис. ...канд. филос. наук. — Минск. — 1982. — 25 с.

¹² Кобозев Н. И. Исследования в области термодинамики процессов информации и мышления. — М., 1971. — С. 108—109.

¹³ Цехмистро И. Э. Поиски квантовой концепции физических оснований сознания. — Харьков, — 1981. — С. 92—99.

¹⁴ Дрейфус Х. Чего не могут вычислительные машины. — С. 217—218.

слідників, оскільки, по суті, не привела до подолання механіцизму в розумінні можливостей теоретико-інформаційного дослідження мислення.

До аналізу причин перебільшення ролі кібернетичних, теоретико-інформаційних уявлень і методів у вивченні мислительної діяльності вдається і відомий американський спеціаліст в галузі інформатики Дж. Вейценбаум. Він зазначає, що неадекватне оцінювання меж застосовності «інформаційних методів» пов'язане з певною методологічною установкою, яка виражається в глибокому проникненні механістичної метафори у «підсвідомість всієї нашої культури». Це — наслідок впливу на суспільну свідомість тих порівняно простих машин, які спричинило радикальне перетворення суспільного життя в XVIII—XIX ст. Практично для кожної людини, яка живе у промислово розвинутій країні, «другою натурою» стала впевненість в тому, що зрозуміти щось — означає зрозуміти в термінах механістичних категорій¹⁵.

Саме з нескритичним засвоєнням такого підходу в західноєвропейській і американській психології пов'язане переоцінювання можливостей інформаційних методів у вивченні тих сторін мислительної діяльності, які мають цілісну природу. Цим, певно, пояснюється те, що в рамках сучасної буржуазної методології науки намагання знайти альтернативні традиційним уявленням підходи до дослідження особливої цілісності самоорганізованих систем не можуть по суті подолати класичну парадигму, оскільки несуть на собі відбиток множинного підходу до принципів організації буття і мислення. В усіх цих розробках думка рухається від множинності до цілісності, тоді як в дослідженні психічних і мислительних структур вихідною має бути їх первісна цілісність.

Проте, відзначаючи неадекватність панівної методологічної установки природі мислення, виступаючи проти «експансіонізму інструментального мислення», західні дослідники не пропонують конструктивної альтернативи механістичному матеріалізму і редукціонізму, що лежать в основі сучасних західноєвропейських і американських досліджень з проблем мислення, зокрема — співвідношення природного і штучного інтелекту.

Такою альтернативою може бути тільки діалектико-матеріалістичний метод і розробка на його основі адекватних сучасній науці уявлень як про характер цілісності самоорганізовуваних систем, так і про методи їх дослідження. Методологічне осмислення природничо-наукових розвідок, спрямованих на пошуки засобів і методів відображення феномена цілісності мислення¹⁶, виявляє необхідність виходу за межі класичної парадигми наукового дослідження, що абсолютизує множинність, до глибшого розуміння природи цілісності мислення, дослідження її на основі діалектичного заперечення категорії множини і стану множинності. Дослідженню цього аспекту категорії цілісності присвячені тільки поодинокі праці¹⁷. Але це вже дає підстави говорити про існування конструктивного шляху подолання означених труднощів у конкретно-науковому вивченні мислення і свідомості.

Усвідомлення того, що поряд із множинністю в об'єктивній реальності і, отже, в мисленні існує аспект, не звідний до множинності і сукупності окремих елементів, дозволяє в рамках діалектико-матеріалістичної методології підійти до розкриття природи функціонування цілісних самоорганізовуваних систем, у тому числі мозку, мислення, псн-

¹⁵ Вейценбаум Дж. Возможности вычислительных машин и человеческий разум. — М., 1982. — С. 297.

¹⁶ Брушлинский А. В. Мышление и прогнозирование. — М., 1979. — С. 205—216; Налимов В. В. Вероятностная модель языка. — М., 1979. — С. 111; Шрейдер Ю. А. Сложные системы и космологические принципы // Системные исследования. Ежегодник 1975. — М., 1976. — С. 149—171; Чавчанидзе В. В. Проблемы моделирования мышления // Вopr. кибернетики. — М., 1976. — Вып. 19. — С. 82—116.

¹⁷ Цехмистро И. Э. Поиски квантовой концепции физических оснований сознания. — Харьков, 1981. — С. 150—160.

хіки, дати адекватну оцінку перспективним застосуванням теоретико-інформаційного підходу в дослідженні мислення.

Теоретико-інформаційні уявлення і методи, будучи в основі своїй множинними, правомірні щодо дослідження тих виявів складного і суперечливого процесу мислення, котрі можна уявити як сукупність відносно незмінних, сталих елементів. До них можна залічити, наприклад, вже сформовані алгоритми розв'язання задач певного типу, відомості, виражені у формальних численнях та ін. Теоретико-інформаційний підхід дозволяє описувати і кількісно оцінювати відображення різноманітності зовнішнього світу в свідомості людини, процеси його кодування, перекодування і передавання в сенсорних і мнемотичних системах. Ці стани і ці процеси є необхідною передумовою мислення, але, звісно, не самим мисленням, яке починається там, де відбувається акт постановки проблем і формування методів їх розв'язання, тобто передусім акт логічного судження. Останній же не зводиться до альтернативного вибору тієї чи тієї дії з апіорної їх множинності, а здійснюється в процесі породження нових гіпотез, формулювання і розв'язання суперечностей, конфліктних ситуацій, для виходу з яких немає раз і назавжди фіксованих правил.

Цей висновок має принципове значення для оцінювання можливостей теоретико-інформаційного дослідження мислення: дозволяє зрозуміти, що ніякі спроби вдосконалення інформаційних моделей мислення (оскільки вони залишаються в рамках суто множинних уявлень) не можуть привести до адекватного розуміння механізмів мислительної діяльності, цілісності і недиз'юнктивності мислительних процесів. Потрібен принципово інший підхід — і передусім звернення до діалектики множинного і одиничного, без чого неможливе адекватне розуміння імплікативних властивостей свідомості, особливої цілісності мислительних структур.

* * *

Анализируются возможности и границы применимости теоретико-информационного подхода в изучении мышления. Автор показывает, что теоретико-информационные представления и методы, будучи в основе своей множественными, правомерны при исследовании только тех сторон сложного, диалектически противоречивого процесса мышления, которые можно представить как совокупность относительно неизменных, устойчивых элементов. Вне объяснительной силы теоретико-информационного подхода остается такая важнейшая характеристика мышления, как фундаментальная целостность его оснований, которая не может быть однозначно и исчерпывающим образом описана на языке актуально множественных структур и процессов, как того требуют теоретико-информационные представления.

М. Т. Синицин, І. З. Цехмістро

ДІАЛЕКТИКА ТИПІВ ДЕТЕРМІНІЗМУ І УПРАВЛІННЯ В СИСТЕМАХ *

СИНИЦИН Микола Тимофійович — завідуючий відділом Конструкторсько-технологічного бюро Харківського облісцевпрому. Галузь наукових інтересів — філософські проблеми природознавства. Автор статей з методологічних питань управління, що друкувалися у наукових збірниках і вісниках. В нашому журналі друкується вперше.

ЦЕХМІСТРО Іван Захарович — доктор філософських наук, професор Харківського університету. Спеціаліст з питань методології природничих наук. Йому належать монографії «Діалектика множественного и единого. Квантовые свойства мира как неделимого целого» (М., 1972), «Поиски квантовой концепции физических оснований сознания» (Харків, 1981) та ін., а також статті, надруковані в журналах «Вопросы философии», «Философские науки», «Філософська думка» та ін.

У філософській літературі чимало праць присвячено аналізу проблем соціального управління, в спеціальній — досліджено кібернетичні і математичні аспекти управління. Однак з методологічного погляду це поняття вивчене ще недостатньо. Особливо цікаво простежити залежність типів управління в системах від типів детермінації подій у них.

Неодноразово відзначалось, що нерозробленість поняття управління робить гальмівний вплив на розвиток понятійного апарата кібернетики і багатоманітних галузей її застосування, на розуміння проблем соціального управління, на дослідження з питань психіки й інтелекту та ін.

Метою цієї статті є постановка проблеми методологічного аналізу поняття управління на основі концепції діалектичного детермінізму.

Методологічна нерозробленість поняття управління виявляється вже в надзвичайній пістрявості уявлень про зміст поняття управління. Одні автори визначають управління структурою причинно-наслідкових зв'язків у системі управління, інші — характером перетворень у ній в процесі управління, треті мають на думці процес, який приводить до впорядкування системи, усунення невизначеності в її стані. Нарешті, четверті головним в управлінні вважають закономірність, котра в цьому процесі реалізується, або мету, котрій він слугує¹. Безперечно, кожний з названих підходів доречний у дослідженні конкретного типу управління. Проте для методологічного аналізу даного поняття потрібно виокремити деяку загальну рису управління, однаковою мірою істотну за будь-якої спроби його визначення. Хоч би яка була природа тих

* Публікується в порядку обговорення.

¹ Докладніше див.: Бокарев В. А. Объем и содержание понятия «управление» // Вопр. философии. — 1966. — № 11. — С. 45.

чи тих систем і хоч би який був за своєю специфікою властивий їм тип управління, завжди можна виявити характеристики, котрі є загальними.

У найабстрактнішому розумінні під управлінням розумітимемо певний (специфічний для даного типу системи) спосіб організації стану і взаємної узгодженості елементів, властивостей і характеристик системи. Таке гранично загальне визначення приймемо за робоче. Воно досить змістовне. Відомий спеціаліст з методологічних проблем управління В. Г. Афанасьєв так і характеризує його: «Управління: елемент, функція організованих систем різної природи (біологічних, соціальних, технічних), яка забезпечує збереження їх певної структури, підтримання режиму діяльності...»².

Тепер на підставі такого розуміння змісту означеного поняття можемо виділити деякі типи управління в системах. За основу пропонованої класифікації беремо тип детермінації подій у системі, на базі якого реалізуються прямі і зворотні зв'язки.

Найпростішим типом є так зване ригідне (від лат. *rigidus* — твердий, жорсткий, окостенілий) управління в жорстко детермінованих системах. Усі механізми і класичні машини наочно ілюструють такий однозначний причинний зв'язок, хоча було б помилковим ототожнення цього типу управління із самим лише механічним зв'язком: радіохвиля, що управляє зображенням на телевізійному екрані, по суті, втілює той самий тип управління.

Відзначаючись високим ступенем надійності, ригідний тип управління втрачає свої переваги в разі зростання складності системи і особливо в разі переходу до таких, що швидко змінюються, умов існування систем, коли їм не вистає гнучкості для оперативного й адекватного відображення істотно зростаючого обсягу інформації і вироблення на цій основі відповідної поведінки. Тому для високоскладних динамічних систем адекватнішим виявляється ймовірно-статистичний тип управління. Для нього характерний відносно широкий діапазон станів системи та її реакцій — відповідей на управлінські впливи, що забезпечує можливість гнучкішої поведінки системи у складних і мінливих умовах. В. Г. Афанасьєв цей тип управління (стосовно суспільства) називає стихійним: «... за стихійного механізму впорядковуючий, управляючий вплив на систему є усередненим результатом стикання і перехреснування різних, нерідко таких, що суперечать одна одній, сил, безлічі випадкових одиничних актів»³.

І ригідний і ймовірно-статистичний типи управління мають спільну основу — фізично-причинний зв'язок в системах, хоч би які були конкретні форми його вияву. Тому обидва ці типи потрібно розглядати як належні до одного і того самого роду причинного управління. (Тут і далі причинність і причинний зв'язок розуміються у вузькому, але досить точному значенні: як зумовлені фізичним — енергетичним — впливом однієї системи на іншу і пов'язані з перенесенням енергії з однієї системи на іншу.)

Постає природне питання: чи є причинність (чи то в жорстко однозначній (ригідній), чи в ймовірно-статистичній формі) єдиною і вичерпною основою всіх можливих типів управління в системах? Переважна більшість авторів, які обговорюють проблему управління, мають причинну основу його за щось само собою зрозуміле, неминуче і природне. Для них просто не існує питання, щойно порушеного. Більше того, особливості багатьох праць з даної проблематики саме й полягає у всьлякому підкреслюванні причинної природи процесів управління. Наприклад, В. А. Бокарев пише: «Першою необхідною умовою здійсненості управління є наявність причинно-наслідкового зв'язку між еле-

² Див.: Афанасьєв В. Г. Управление // Филос. энцикл. словарь. — 1983. — С. 704—705.

³ Там же. — С. 705.

ментами системи»⁴. Справді, про яке управління об'єктом *B* з боку об'єкта *A* може йтися, якщо жодні зміни *A*, включаючи його появу і знищення, не приводять до змінювання *B*? Ця умова, отже, така істотна, що ряд авторів слідом за А. А. Марковим пропонує навіть визначити кібернетику як «науку про причинні сіті»⁵.

Та чи припустима абсолютизація причинної основи процесів управління як єдино можливої? Вада сучасної літератури з проблем, що нас цікавлять, саме й полягає в нерозумінні того, що поки ми не відмовимось від причинної парадигми управління, ми цілком лишатимемося на рівні його найпростіших «мертвих» систем і не зможемо перейти до досконаліших. Очевидно, застосування даної парадигми до управління в людському колективі огрублює дійсні (вельми тонкі і часто-густо непричинні) відносини управління⁶.

Розв'язання питання про те, чи є причинність єдино можливою формою зв'язку в системах, потрібно шукати на шляхах методологічного аналізу поняття управління на основі концепції детермінізму, і можливо це, мабуть, лише за умови розвитку самої цієї концепції.

В. І. Ленін вважав неправомірною абсолютизацію причинної форми зв'язку в природі. Він прямо пише: «Причина і наслідок, ergo, лише моменти всесвітньої взаємозалежності, зв'язку (універсального), взаємозчеплення подій, лише ланки в ланцюгу розвитку матерії»⁷. «Каузальність, яку звичайно ми розуміємо, — зауважує В. І. Ленін в іншому місці, — є лише мала частинка всесвітнього зв'язку...»⁸ На односторонність і неуніверсальність причинності вказує і його тричі підкреслена на полях, з позначкою *NB*, думка: «Всебічність і всеосяжний характер світового зв'язку, лише односторонньо, уривчасто і неповно вираженого каузальністю»⁹. З цих ленінських положень з усією очевидністю випливає необхідність розвитку концепції детермінізму за рахунок усвідомлення відносності причинної форми зв'язку явищ і розроблення інших (непричинних) аспектів «всебічного і всеосяжного світового зв'язку».

Історично першою формою розуміння причинності є лапласівський (або механістичний) детермінізм. Ця концепція передбачає повну і абсолютно однозначну, строго причинну детермінацію всіх подій у системах. Причинність у душі лапласівського детермінізму лежить в основі ригідного типу управління в жорстко детермінованих системах.

Другою формою є статистичний детермінізм, коли кожна окрема подія в системі є випадковою, але розподіл усієї сукупності випадкових подій підпорядкований певному закону і мірою зростання їх числа результат стає дедалі більш визначеним. Ця форма детермінізму становить основу для другого виділеного нами типу управління — ймовірно-статистичного.

Обидві форми детермінізму досить добре вивчені в сучасній науці. Як показано в літературі, вони охоплюються концепцією фізичної причинності як основи зв'язку в системах. Проте ними, як і передбачав В. І. Ленін, аж ніяк не вичерпується вся багатоманітність зв'язків і залежностей у природі. Існує ще одна, третя форма детермінації, яку можна, слідом за Д. Бомом, назвати «наддетермінізмом». Д. Бом використав цей термін для позначення не фізично-причинного (і не енергетичного), але абсолютно однозначного (що виражено у префіксі «над») зв'язку в деяких специфічно квантових процесах.

Які особливості цього третього типу детермінації і в чому полягає його конкретний вияв? Навіть у рамках класичної механіки причинність

⁴ Бокарев В. А. Объем и содержание понятия «управление» // *Вопр. философии*. — 1966. — № 11. — С. 45.

⁵ Там же. — С. 46.

⁶ Див.: Бир С. Кибернетика и управление производством. — М., 1965. — С. 38.

⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 29. — С. 134.

⁸ Там же. — С. 135.

⁹ Там же. — С. 134.

не є єдиною формою вираження взаємозалежності і зв'язку в системах. У класичній механіці відомі інтегральні варіаційні принципи, які мають надзвичайно високу загальність, але в їх структурі уявлення про причинний вплив є зайвим. Під варіаційними розуміються принципи, котрі формулюються за допомогою рівнянь, що містять варіації координат, швидкостей або прискорень точок системи (або їх узагальнень), і дозволяють передбачити істинний рух системи в заданих умовах, виділивши його з усіх інших, кінематично можливих для цих умов рухів. Варіаційні принципи можуть бути диференціальними і інтегральними. Особливістю останніх є те, що вони дають змогу розглядати перехід системи з одного стану в інший в його завершеному вигляді, цілком і одразу для певного кінцевого проміжку часу, передхоплюючи тим самим траєкторію руху до його початку.

Інтегральні варіаційні принципи становлять собою різні формулювання одного принципу, а саме — принципу стаціонарності дії. Відмітною методологічною особливістю його є те, що згідно з ним ще не існуюча майбутня конфігурація системи абсолютно строго її однозначно наперед визначає траєкторію майбутнього руху системи до неї¹⁰.

Хоч би в якій математичній формі ми взяли принцип стаціонарності дії $\delta S=0$, де $S = \int_{t_1}^{t_2} L dt$ (форма Гамільтона — Остроградського), або $\Delta S=0$, де $S = \int_A^B \sum p_i dq_i$ (форма Мопертюї — Лагранжа), для нього характерним є таке. Ми розглядаємо рух системи, знаючи її початкову і кінцеву конфігурацію і керуючись при цьому вимогою, згідно з якою її поведінка підпорядковується умові, яка накладається принципом стаціонарності дії. А саме: істинною траєкторією руху буде та, на якій варіація дії дорівнює нулю. При цьому застосування принципу стаціонарності дії виражається такою формою: якщо початковою конфігурацією стану системи є A , а кінцевою — B , то внаслідок принципу стаціонарності дії єдино можливою (реальною) траєкторією руху системи буде деяка траєкторія AB , на якій виконується дана умова стаціонарності дії ($\delta S=0$, або $\Delta S=0$).

Звідси видно, що використання принципу стаціонарності дії втілюється в міркуваннях, що утворюють деяку імплікативно-логічну структуру, природну для дискурсивної частини людського мислення. Але в разі спроби зворотної інтерпретації принципу стаціонарності дії, безпосередньо на фізичній системі, ця епістемологічна структура його вираження спричинює певні труднощі: частинка немовби «наперед знає» майбутню траєкторію свого руху, в якійсь спосіб «зважає» всі можливі шляхи руху і «вибирає» істинний серед них. «Всі наші інстинкти причин і наслідків стають дибки, — пише Р. Фейнман, — тільки-но ми переходимо від диференціальних до інтегральних варіаційних принципів і виявляємо, що вже в момент, який безпосередньо передують реальному рухові, частинка в якійсь спосіб зважає всі можливі шляхи руху і вибирає тільки той із них, на якому рух забезпечує стаціонарність дії»¹¹.

Тут надзвичайної гостроти набуває питання про онтологічні основи принципу стаціонарності дії: чому, справді, всі рухи в природі здійснюються так, що на істинних (реальних) траєкторіях руху дія завжди, без винятку, виявляється стаціонарною величиною?

Відповідь на це питання потрібно шукати в особливих структурних властивостях системи, що описується інтегральним варіаційним принципом, в особливому типі її цілісності, пов'язаному з принципом стаціонарності дії. Справді, вимога нульової варіації дії на істинній

¹⁰ Докладніше див.: Цехмистро Л. Н. К критике идеалистической интерпретации принципа стационарности действия // Филос. пробл. совр. естествознания. — Киев, 1981. — Вып. 51.

¹¹ Фейнмановские лекции по физике. — М., 1966. — Вып. 6. — С. 109.

траєкторії руху системи означає відмову від безконечної деталізації її станів і, отже, визнання в ній унікальної властивості цілісності і неподільності, яка виступає діалектичним запереченням її очевидно множинної структури. Так, розглядаючи відомий приклад з кулькою на вершині гори (кулька завжди скочується коротшим і крутішим схилом, досягаючи горизонтальної площини в найкоротший час і з мінімумом дії), ми помічаємо, що хоча, дотримуючись звичайного, суто множинного погляду на природу, ми і можемо вказати цілий континуум траєкторій, які оточують істинну, однак внаслідок нульової варіації дії кожна з них окремо і всі вони разом узяті фізично невідрізними від істинної. Тим самим через факт фізичної невідрізнимості цих траєкторій одна від одної ця необмежена, суто континуалістська деталізація стану руху системи в області істинної траєкторії втрачає всякий фізичний смисл.

Отже, принцип стаціонарності дії задає властивість особливої немеханічної цілісності системи, що обмежує суто множинну інтерпретацію її структури. З цього погляду, фізична система не тільки є множиною елементів; водночас вона має властивості цілого, стосовно якого поняття множини елементів (наприклад, континууму траєкторій в області дійсної траєкторії) позбавляється всякого смислу. І для тих реальних фізичних умов, які задані деякою конфігурацією системи, вияв цих унікальних властивостей цілісності і нерозкладності системи полягає у фактичному вилученні з її станів (зокрема, як бачимо, навіть у рамках механічного руху) всякої можливості необмеженої деталізації її, що й досягається на траєкторіях, що виключають варіацію дії. Ця унікальна властивість немеханічної цілісності системи не могла б бути додержана на будь-якій іншій траєкторії руху системи, для якої варіація дії відмінна від нуля, адже тим самим виявилась би можливою фізична індивідуалізація траєкторій, що оточують дійсну, — аж до необмеженої їх деталізації. Ось чому в реальному русі частинки ніколи не опиняються на таких траєкторіях, а з необхідністю рухаються єдино можливими (єдино реальними) траєкторіями, на яких варіація дії дорівнює нулю й існування яких визначається унікальною властивістю немеханічної цілісності систем, властивістю, що задається принципом стаціонарності дії. Інших шляхів і інших можливостей для руху системи (наприклад для кульки, яка скочується з вершини гори) просто немає. Хоча наш, суто континуалістичний, погляд і малює необмежену сукупність таких (кінематично рівноправних з реальним) шляхів, однак усі вони є суто фіктивними, як такі, що не узгоджуються з унікальною властивістю немеханічної цілісності систем, не мають жодного реального значення і породжені нашим однобічно множинним поглядом на природу, існують, так би мовити, лише в нашій уяві.

Отже, і в рамках механічного руху можна знайти приклади, коли рух частинки управляється не причинними впливами на неї, а задається імплікативними властивостями системи в цілому і має через це «наперед визначений» («наддетерміністський») характер. Змінюючи конфігурацію системи, ми тим самим викликаємо цілком певну зміну майбутнього стану її; однак уявлення про причинність у даному разі є недоречним, оскільки система не зазнає жодних причинних впливів, а від самого початку підпорядкована законові руху, котрий імпліцитно випливає з певної конфігурації її й умови її немеханічної цілісності.

Розглянутий приклад імплікативного зв'язку в механічній системі, описуваній інтегральним варіаційним принципом, сприяє розширенню нашого методологічного «кругозору». Ми переконуємось, що навіть на рівні механічного руху детермінація в процесах природи здійснюється не тільки через причинні механізми, і вже тому не слід однобічно абсолютизувати причинну парадигму управління як немовби єдино можливу. Однак імплікативний зв'язок у системах, описуваних інтегральним варіаційним принципом, за своїм характером є надто загальним (глобальним) стосовно розв'язання конкретних проблем управління в тих

чи цих системах, оскільки принцип стаціонарності дії повсюдно виявляється і всі конкретні закони руху і спокою в природі є тільки наслідками його. Як відомо, вся класична і релятивістська механіка (а також і квантова механіка) можуть бути одержані з «одного єдиного варіаційного принципу»¹². Та чи не існує інших, вужчих і спеціальних, і водночас таких, що можуть стати об'єктом експериментування, виявів імплікативних (непричинного характеру) зв'язків і залежностей у фізичних системах?

Розвиток досліджень у галузі основ квантової фізики зумовив усвідомлення зовсім іншої, такої, що не має аналога в класичній фізиці, ідеї про єдність квантових систем, котра ніколи не може бути забезпечена, за висловом академіка А. П. Александрова, яким-небудь зв'язуванням елементів «за допомогою мотузок і сил» в одну систему, в множинне ціле, але потребує в описанні цілісності системи категоричної відмови від самого образу елементів (та їх множин) і від глибоко вкоріненого уявлення про можливі вичерпного розкладу фізичних систем на множини елементів¹³.

Ця особлива, квантова єдність, яка не може бути реалізована на множинах за допомогою якого-небудь їх зв'язування, потребує для її розуміння виходу за межі поняття множини до прямо протилежного їй доповняльного щодо нього поняття єдиного. Це уявлення виявляється неминучим наслідком основного вихідного твердження квантової механіки про існування найменшої, але скінченної порції дії в природі (h). Для будь-якої фізичної системи існує, як відомо, в просторі дій далі не подільна і не розкладна клітинка h^N (тут N — число вимірювань системи). Будь-які з відомих типів фізичних експериментів можуть лише змінювати форму цієї клітинки, але не можуть привести до її розбиття.

Фізичний зміст цього твердження полягає в принциповій недосяжності абсолютної чи необмеженої подільності (деталізації) станів фізичних систем у будь-яких просторах реального фізичного досліду (в звичайному просторі, просторі енергій, імпульсів, мас та ін.), кожний з яких входить як співмножник до розмірності дії. Ця фундаментальна фізична заборона має такий же об'єктивний зміст, як і, наприклад, недосяжність абсолютного нуля або неможливість побудови вічного двигуна.

Зміна стану (приміром, в результаті вимірювання) однієї з підсистем єдиної квантової системи миттєво і в несиловий спосіб змінює стан іншої підсистеми, хоч би на якій відстані вони перебували одна від одної. Цей зв'язок не зумовлений яким-небудь перенесенням енергії між підсистемами (їх фізичною взаємодією) і може пояснюватись унікальною властивістю цілісності і неподільності квантових систем на субквантовому рівні. Існування такого зв'язку і породжуваний ним ефект кореляції в поведінці підсистем єдиної квантової системи підтверджено експериментами¹⁴.

Несиловий квантовий зв'язок може бути (і певною мірою став) об'єктом експериментального дослідження. Немає сумніву в тому, що розвиток лазерної і голографічної техніки приведе в майбутньому до

¹² *Эйнштейн А.* Собр. науч. трудов. — М., 1955. — Т. 1. — С. 524.

¹³ Докладніше див.: *Александров А. П.* Связь и причинность в квантовой области // Совр. детерминизм : Законы природы. — М., 1973.

¹⁴ Це експерименти для перевірки відповідності поляризаційних властивостей фотонів, які розлітаються після спільного народження (Physical Review. — 1950. — 77. — № 1; Physical Review Letters. — 1967. — 18. — № 1; Ibid. — 1972. — 28. — № 4), експеримент для перевірки інтерференції фотона «із самим собою», якщо тільки в його випромінюванні беруть участь два ідентичні лазери, що перебувають в одному і тому самому стані (Journal of the Optical Society of America. — 1968. — 58. — № 7); див. також: *Гриб А. А.* Неравенства Белла и экспериментальная проверка квантовых корреляций на макроскопических расстояниях // Успехи физ. наук. — 1984. — Т. 142. — Вып. 4.

використання ефектів, породжуваних цим зв'язком у підсистемах єдиної квантової системи. Вся сучасна електронно-обчислювальна техніка, хоч би який високий був рівень її мініатюризації, заснована на використанні класичної границі електронних процесів і тому відтворює лише причинний спосіб управління в ригідній або ймовірісно-статистичній його формах. Але вже сьогодні висловлюються цілком обґрунтовані сподівання на заміну кремнію білковими молекулами в елементах обчислювальних машин, що дасть змогу записувати в мільярди разів більшу кількість інформації в тому ж об'ємі. Водночас перехід від кремнію до білка і пов'язаний з цим новий етап у розвитку мініатюризації обчислювальної техніки, можливо, відкриє шлях до використання квантово-кореляційних ефектів у процесах управління в таких майбутніх ЕОМ.

Нині в когерентних оптичних обчислювальних машинах процеси організації й управління моделюються на основі причинної парадигми управління, а голографічні та інші когерентні ефекти використовуються лише в пам'ятовуючих і відтворюючих пристроях і частково в процесах обробки інформації.

Нову революцію в електронно-обчислювальній техніці маємо очікувати за переходу від причинних схем і моделей управління в машинах до принципово нових моделей, заснованих на використанні імплікативних зв'язків і залежностей у фізичних когерентних процесах. Під імплікативним треба розуміти такий зв'язок, який, по-перше, не є фізично-причинним (силовим) і не пов'язаний з яким-небудь перенесенням енергетичного впливу від однієї системи до іншої. По-друге, цей зв'язок пояснюється особливою специфічною властивістю немеханічної цілісності системи. У наведених прикладах ця унікальна властивість цілісності систем задавалась або принципом стаціонарності дії, або квантовою цілісністю системи. Можна, мабуть, припустити й існування специфічного типу систем з імплікативним зв'язком у живій матерії. Важливо, однак, що в усякому випадку імплікативно зумовлена цілісність таких систем має граничний характер, внаслідок чого поняття актуально множинної (складеної) структури системи стосовно них є неадекватним. Через означену унікальну цілісність системи і структура її, і стани її підсистем мають описуватись у термінах потенційно можливого. Нарешті, по-третє, відмітною особливістю імплікативних зв'язків і залежностей є їх безумовна однозначність і строго необхідний характер, який переважає будь-який тип причинної детермінації. Наприклад, на причинних сітках наявних електронно-обчислювальних машин операція $2 \times 2 = 4$ ніколи не моделюється з абсолютною вірогідністю ($P=1$), оскільки завжди існує хоча б мізерно мала ймовірність виходу з ладу причинних механізмів машини, які реалізують цю операцію і вдержують її результат. Для квантових же систем, що народились внаслідок розпаду вихідної системи, описуваної єдиною ψ -функцією, навпаки, характерний абсолютно однозначний зв'язок і залежність, через що наступне вимірювання P_2 або q_2 , здійснене стосовно другої системи, наперед визначає одне цілком точне значення відповідної змінної для першої системи залежно від обраного типу вимірювання. В. О. Фок назвав цей специфічний квантовий зв'язок систем «логічним зв'язком», бажаючи підкреслити його нефізичний і несиловий характер¹⁵.

Розглянуті властивості імплікативних зв'язків і залежностей у фізичних системах справді виходять за межі причинної парадигми і належать до того самого загального класу імплікативних зв'язків у системах, до якого належать і системи мислительних імплікацій природного інтелекту. Справді, в реальному мислительному процесі результат операції $2 \times 2 = 4$ виникає як логічно неминучий, абсолютно вірогідний і на-

¹⁵ Фок. В. А. Примечание к статье Н. Бора «Дискуссия с Эйнштейном о проблемах теории познания в атомной физике» // Успехи физ. наук. — 1958. — Т. 66. — Вып. 4. — С. 592.

перед визначеній змістом прийнятих аксіом, і породжується він відповідною системою мислительних імплікацій, які дедукують його з аксіом. Тут ми можемо послатись на думку видатного сучасного психолога Жана Піаже. Піддавши критиці концепцію редукаціонізму і психо-фізіологічного паралелізму в розв'язанні проблем свідомості, Ж. Піаже прагне виділити специфічні риси процесів управління в інтелекті. Він зазначає, що «жодне з понять, які виражають фізичну причинність..., незастосовне до типів зв'язку в світі свідомості. Істина $2 \times 2 = 4$ не є «причиною» істини $4 - 2 = 2$ в тому розумінні, в якому карамболь (вид удару в більярді) є причиною руху двох більярдних куль або який-небудь стимул є причиною якої-небудь реакції. Істинність судження $2 \times 2 = 4$ передбачає (або включає, містить у собі) істинність суджень $4 - 2 = 2$, $4 - 1 = 3$ та ін.»¹⁶.

Цей же спосіб імплікативного зв'язку є характерним і для специфічної форми залежностей в інших сферах психіки в тому числі у світі значень і цінностей, в естетичній та інших сферах свідомості. Мабуть, у суспільній сфері також можна виділити деяку вищу форму соціального управління, котра належить до того самого типу управління, який побудований на імплікативних зв'язках і залежностях. Сама ж постановка таких питань впливає із запропонованої тут інтерпретації принципів діалектичного детермінізму і сформульованого нами визначення поняття управління як специфічного для кожного типу систем способу їх організації і внутрішньої взаємоузгодженості елементів і підсистем залежно від притаманного системі типу детермінації.

* * *

Статья посвящена методологическому анализу понятия управления на основе предложенной авторами интерпретации принципов диалектического детерминизма. Управление определяется как специфический для данного типа систем способ организации их состояния и взаимосогласования элементов, свойств и характеристик. Авторы выделяют основанный на имплицативных связях и зависимостях тип управления и детерминизма в системах.

¹⁶ Фресс П., Пиже Ж. Экспериментальная психология. — М., 1966. — Вып. 1/2. — С. 190—191.

ПОЛІТВИДАВ УКРАЇНИ ВИПУСКАЄ В 1987 РОЦІ КНИГУ:

З лотина М. Л. ЗАКОНЫ ДИАЛЕКТИКИ. — Темплан 1987 г. № 8 (III кв.)—7 л.—25 к.

У праці в науково популярній формі розкривається сутність основних законів діалектики, аналізуються їх конкретні вияви в умовах соціалістичного суспільства.

Розрахована на широке коло читачів.

В. В. Шкода**ТРИ АСПЕКТИ ПІЗНАННЯ**

ШКОДА Володимир Васильович — кандидат філософських наук, доцент Харківського держуніверситету. Галузь наукових інтересів — методологія науки. Автор статей з питань структури і функціонування наукового пізнання. В нашому журналі друкується вперше.

Людське пізнання — складний об'єкт дослідження. Виділяють рівні, форми, типи пізнання, розглядаючи його як діяльність індивідуально-психічну і як колективну, з урахуванням історично мінливих ідеалів і норм та деяких стійких інваріантних характеристик та ін. Процес пізнання — цілісне явище, яке можна охарактеризувати по-різному. Як відображення дійсності, воно є і сприйняттям світу, і системою дій, і спілкуванням реальних індивідів. Відповідно, у знанні, як результаті цього процесу, виявляються три моменти — перцептивний, операціональний, комунікативний.

Знання можна уявити: як образ (і тоді пізнання є сприйняття предмета); як засіб діяльності, в тому числі і пізнавальної діяльності (в цьому разі пізнання є момент перетворення предмета); нарешті, знання — це те, що забезпечує здійснення інтелектуальної діяльності в суспільстві (тут пізнання виступає як спілкування).

Виділені три аспекти, як різні бачення єдиної сутності, «доповняльним» чином визначають процес пізнання. Взяті окремо, ці моделі є неповними, відносними.

Зазначимо, що вибір терміна для позначення першого аспекту — не просте завдання. Зрозуміло, що від слова «перцептивний» віє психологізмом, однак воно дозволяє схопити щось істотне, а саме спрямованість, інтенцію. В цьому розумінні перцептивне протилежне операціональному, що фіксує зовнішню інтенцію — активність, орієнтацію на перетворення чогось ззовні. «Внутрішнє — зовнішнє» — така абстрактна схема, бінарна опозиція, яка відповідає цим двом аспектам пізнання. Прийнявши цю абстракцію, ми свідомо залишаємо поза аналізом всі інші визначення, зокрема розрізнення чуттєвого й раціонального, емпіричного й теоретичного та ін.

Взагалі, застосований тут підхід не треба розуміти так, що завдання полягає просто у виділенні якомога більшої кількості різних аспектів. Під час вибору кожного конкретного аспекту, коли на ньому зосереджується вся увага, його слід розуміти як повну протилежність іншому. Тобто, хоч би як перцепція визначалася практикою, вона не перестає бути саме перцепцією, чимось принципово іншим, ніж практична діяльність. Образно кажучи, хоч би як високо ми оцінювали значення руки в житті людини, значення ока не можна применшувати.

Третій аспект пізнання, який ми розглядатимемо тут, є комунікативний.

Людина у пізнавальній діяльності сприймає, діє і повідомляє. Продовжуючи нашу метафору, можна сказати, що до ока й руки додається ще й язик як орган мовлення. Знання є не лише образом і дією, а й повідомленням, і будь-яка пізнавальна ситуація, як відзначає В. О. Лек-

торський, «завжди містить потенцію комуніціювання»¹. В цьому розумінні знання є засіб утворення консенсуса як «єдинорозуміння», що, в свою чергу, забезпечує безперервність пізнавального досвіду.

«Доповняльний» характер перцептивного і операціонального задається протилежністю напрямів: від зовнішнього світу — до людини, яка сприймає його, і від діючої людини — до зовнішнього світу, який зазнає впливу. Обидва ці аспекти, у певному розумінні, протилежні комунікативному, оскільки і перцептивне і операціональне логічно сумісні з ідеєю моносуб'єкта, а комунікативне має сенс лише в рамках моделі полісуб'єкта.

Вирізняючи ці три аспекти дослідження пізнання, ми додержуємось діалектико-логічного методу розгортання об'єкта в багатстві його визначень. Кожний перехід від одного аспекту до іншого — крок на шляху піднесення від абстрактного до конкретного.

Справді, пізнання як перцепція характеризується досить абстрактно, з боку знання як образу пізнаваного предмета. Але «знання» — це лише дуже сильна абстракція від реального пізнавального процесу. Зауважимо, що абстрактне розуміння науки часом призводить до неадекватних висновків про її істотні характеристики. Так, із твердження, що результатом наукової діяльності є знання як щось відчужене від людини, а не сама людина, яка цим знанням володіє, випливає соціально небезпечний висновок про етичну нейтральність науки.

Вже перехід до операціонального аспекту є істотним кроком у сходженні від абстрактного до конкретного в дослідженні пізнання. Тут воно розглядається як діяльність щодо виробництва знання. Саме ж знання розуміється як передумова, засіб і результат цієї діяльності.

Нарешті, у висвітленні пізнання в комунікативному аспекті підкреслюється, що істотною характеристикою діяльності по виробництву знання є колективність (а для сучасної науки — безпосередня колективність).

Перцептивне і операціональне. В різних мовах поняття про об'єктивно існуюче виражається водночас двома різними термінами. В німецькій мові — це «Realität» і «Wirklichkeit», в англійській (відповідно) — «reality» і «actuality», в російській — «реальность» і «действительность», в українській — «реальність» і «дійсність». Це можна зрозуміти як вираження у природній мові двох типів уявлення світу — перцептивного й операціонального. (Відзначимо, що у першій тезі про Фейєрбаха К. Маркс не випадково послуговувався терміном «Wirklichkeit»).

На будь-якому ступені розвитку людства в мові завжди можна виявити поряд з приписами і рецептами розповідь як форму фіксації сприйняття. Поряд з технологічним імперативом («роби так!») і різними табу («не роби так!») існує міф як опис (і претензія на пояснення). Або, скажімо, прислів'я, — ця сукупність «трудового досвіду численних поколінь» (М. Горький). Виражаються вони не лише у формі прямих приписів, а й як розповідні речення.

Мабуть, перцептивне і операціональне завжди співіснують. Так, наприклад, у «Началах» Евкліда знаходимо поряд з аксіомами і теоремами, — продуктами, як вважають, інтелектуального споглядання своєрідних об'єктів, — задачі на побудову як чисті форми операціонального. Людині, вихованій у дусі пріоритету перцептивного стилю, ці задачі уявляються чимось допоміжним — не більш як засобом «закріплення» основного матеріалу. Проте в «Началах» правила побудови математичних об'єктів викладаються на рівних правах з описовим знанням.

«Технології» не зникають і в розвинутих формах теоретичного знання. Прикладом може бути цілий розділ сучасної математики — опера-

¹ Лекторский В. А. Субъект, объект, познание. — М., 1980. — С. 179.

ціональні числення. Теоретичні дослідження електромагнітних коливань у каналах зв'язку приводять до формулювання задач зі складними, диференціальними рівняннями. О. Хевісайд знайшов простий спосіб, який дозволяє інженерам-зв'язківцям розв'язувати ці рівняння — рівняння такої складності, що математики-професіонали опиняються в скрутному становищі, коли намагаються застосовувати звичайні методи розв'язання. Формальні правила операціонального числення взагалі мають суто рецептурний характер. Н. Вінер — один з тих, хто займався теоретичним виправданням методу Хевісайда, — писав, що навіть через 20 років після його відкриття цей метод не дістав «цілком остаточного строгого обґрунтування, яке задовольняє всіх математиків»². (Хоча чудово працював у руках інженерів.)

Перцептивне і операціональне у пізнанні розкривається і як різні способи подання тієї самої інформації — у формі опису, існуючого, охопленого поняттям і досягнутого розумом, і у формі накреслення способу побудови об'єкта, або заборони, вказівки на неможливість досягти в людській діяльності якихось граничних станів і ситуацій. Подання знання в операціональній формі природним чином сумісне з концепцією діяльності, коли мета пізнавальної діяльності може бути включена до вихідного визначення самого пізнання.

Перцепція як основа пізнання завжди відходить на задній план, коли виникає гостра потреба у технологічних знаннях. Особливо це простежується в епоху зародження капіталістичного способу виробництва. Людей, які «сповідували» дію, не задовольняла традиційна споглядальна «книжна» наука. З цим був пов'язаний і перегляд методологічних засад і стандартів наукової діяльності. «Значно безпечніше починати і будувати науку на тих засадах, які пов'язані з діяльною частиною, щоб вона сама позначила й визначала споглядальну частину»³ (курс. авт. — В. Ш.). Тут вже накреслився діяльнісний принцип, який дістав реалізацію у своїй розвинутій формі в марксистській гносеології із введенням принципу практики у теорію пізнання. Але на цьому шляху можливий також інший поворот, а саме до прагматизму, вчення, яке однобічно підкреслює операціональний момент на шкоду перцептивному. Це світогляд «людей діла», які протиставили вузький практицизм надмірному мудруванню «споглядальників». Тут пізнання розуміється вже не як досягнення суті речей, не як одержання, в певному розумінні, копії, знімків дійсного світу. Пізнати, згідно зі вченням прагматизму, означає відшукати вихід з інтелектуальної безвиході, розв'язати задачу-головоломку, усунути деяку напруженість. «Знання в експериментальних науках, — стверджує Дж. Дьюї, — означає певний рід інтелектуально здійснюваної дії, воно перестає бути споглядальним і стає практичним у справжньому розумінні»⁴.

У науці першої половини ХХ ст. домінує операціональний стиль. Це виявляється по-різному — від появи специфічних, операціональних за своїм характером нових наукових дисциплін до переосмислення традиційних форм пізнання в операціональному дусі. Наприклад, в основі неklasичних теорій у фізиці лежить операціональне розуміння процедури введення базисних понять. На питання «що таке N (час, довжина, заряд та ін.)?» сучасна фізика не передбачає висловлювання на зразок « N є ...». Замість родо-видової дефініції вказується упорядкована множина експериментальних ситуацій, які потрібно виконати, щоб виміряти відповідну величину. Поняття (і розуміння) встановлюється не в результаті сприйняття подібностей або відмінностей в предметах, а в результаті дій над ними з допомогою матеріальних та інтелектуальних пізнавальних засобів.

² Вінер Н. Я — математик. — М., 1967. — С. 73.

³ Бэкон Ф. Сочинения : В 2-х т. — М., 1972. — Т. 2. — С. 84.

⁴ Dewey J. Reconstruction in Philosophy. — Boston, 1966. — P. 121.

Нового статусу набуває і сама процедура вимірювання. У перцептивно орієнтованій науці його розуміють як щось допоміжне, призначене для зіставлення кількісних даних про об'єкт. У науці, операціонально орієнтованій, аналіз пізнавальних дій і засобів включається до змісту знання: досліджуваний процес і його вимірювання не лише не розводяться, а й у певному розумінні ототожнюються.

Ознакою пріоритету операціонального стилю в науці ХХ ст. є й висування на перший план такої форми пізнання, як задача. Йдеться не про те, що в період панування перцептивного стилю вчені не ставили і не розв'язували задач. Мається на увазі інший її методологічний статус. Сучасний вчений усвідомлює її як основну форму наукової діяльності. Сформулювати задачу — само по собі досягнення, яке заслуговує на публікацію. Якщо вдається створити новий математичний апарат або нову експериментальну методику під час розв'язання певної теоретичної або емпіричної задачі, під цю методику відразу підшукують нові задачі. На запитання: «Для чого розв'язується дана задача?», — можна одержати відповідь: «Тоді вдається розв'язати іншу, більш складну задачу». Можна стверджувати, що наукове дослідження із задачі починається і задачею закінчується. За такого підходу перцептивне детерміноване операціональним, оскільки спосіб сприйняття об'єкта формується в ході розв'язання задачі або під час інтерпретації формальних рішень.

Ще однією ознакою операціонального стилю в науці ХХ ст. є зародження і розвиток конструктивного напрямку в математиці. За визначенням А. А. Маркова, конструктивна математика — це «абстрактна, уможливлена наука про конструктивні процеси; про нашу здатність здійснювати такі процеси та про їх результати — конструктивні об'єкти»⁵. Це не просто нова галузь математичного знання, а інше, ніж традиційне розуміння математики. Математик-конструктивіст розробляє ті ж самі проблеми, що і математик класичного напрямку, але робить це іншим чином. І це позначається на результатах дослідження як часткових, так і загальних питань. Наприклад, у класичній математиці об'єкт, який задовольняє заданим властивостям, вважається існуючим, а теорема існування — доведеною, якщо вдається звести «до абсурду» твердження про те, що жодного такого об'єкта не існує. У конструктивній математиці твердження про існування об'єкта вважається доведеним лише тоді, коли явно вказаний спосіб його побудови, тобто висловлювання про існування у конструктивній математиці є логічно сильнішим.

Отже, конструктивізм — це реалізація операціонального стилю в математиці. Він виходить не з припущення про абстрактний об'єкт, властивості якого відкриваються під час його дослідження, а з поняття алгоритму як точної настанови щодо здійснення конструктивного процесу. Мовиться, як бачимо, про можливість докорінної перебудови самої математичної науки. В наш час питання ставиться так: «...чи зможе конструктивна математика, з огляду на наявність у неї істотних переваг над класичною, замінити її»⁶.

Перцептивному і операціональному стилям відповідають дві різні групи методологічних понять. Уже Ф. Бекон намагався їх зіставити: «...те, що у спогляданні уявляється причиною, у дії уявляється правом; що у дії більш корисне, те в знанні найбільш істинне»⁷.

Багато труднощів і навіть удавані проблеми в методології науки виникають, коли або операціональне, або перцептивне абсолютизується. Наприклад, часто висловлюється думка про те, що наукову теорію не можна вважати інструментом. Однак в цьому ніякого відступу від наукової методології немає. Відхилення починається тоді, коли визнання

⁵ Марков А. А. О логике конструктивной математики. — М., 1972. — С. 4.

⁶ Лифшиц В. Л. Конструктивное направление в математике // Энциклопедия кибернетики. — Киев, 1974. — С. 483.

⁷ Бэкон Ф. Сочинения : В 2-х т. — Т. 2. — С. 12, 86.

теорій інструментом розуміється як заперечення їх об'єктивного змісту. Шляхи такого відступу різні. О. О. Богданов йшов до інструменталізму через помилково зрозумілу їм самим боротьбу зі споглядальним матеріалізмом, П. Бріджмен перебільшував роль операціональних визначень, а Е. Мах намагався побудувати прагматистську гносеологію, розглядаючи пізнання як фактор успішного пристосування людини до середовища, який «виріс» з біологічних форм адаптації.

Своєрідним результатом традиційного домінування в матеріалістичній філософії перцептивного аспекту у підході до самого процесу пізнання була слабка розробленість проблеми творчості. Термін «творчість» порівняно недавно увійшов до наших філософських словників, де йому і тепер відводиться небагато місця, що не відповідає значенню творчої діяльності в житті сучасної людини.

Класичному природознавству, на основі якого тривалий час розвивалася методологія науки, була чужа ідея творення. Воно бачило своє завдання не у творенні, а у здійсненні відкриттів. Відкриття і творення (або винайдення) для класичної науки — поняття не суміжні. «Винайти щось — це зовсім не те, що відкрити; адже те, що відкривають, передбачається вже існуючим до цього відкриття, але воно ще не було відомим, наприклад, Америка до Колумба; але те, що винаходять, наприклад порох, не було нікому відоме до майстра, який його зробив», — писав І. Кант⁸. Ця цитата виражає нормальний для класичного природознавства погляд, хоча сам Кант намалював і частково здійснив програму переходу від перцептивного стилю до операціонального. Він називав революцією у способі мислення відкриття «практичного пізнання розумом». Ця «революція» відбувалася у математиці за античності, а у фізиці за часів Галілея, який звернувся до експериментального методу. У математиці світ відкривається тому, пише Кант, хто «зрозумів, що його завдання полягає не у дослідженні того, що він вбачає у фізиці або в одному лише її понятті, немовби прочитуючи в ній її властивості, а в тому, щоб створити фігуру за допомогою того, що він сам а priori, згідно з поняттями мислено вклав у неї і показав (шляхом побудови)»⁹. Тут Кант у критичному плані точно визначив загальну установку перцептивного стилю. Для цього стилю не випадковою є метафора Книги Природи. (Метафора, відзначимо, для нас — людей ХХ ст. У середньовіччя природа розумілася буквально як книга — друга після Писання). Можна припустити, що пріоритет відкриття для традиційного природознавства пов'язаний з уявленнями релігійної свідомості. З цього приводу Ф. Бекон наводить таку цитату з Притч Соломонових: «Слава бога полягає в тому, щоб приховати річ, а слава царя — в тому, щоб її дослідити»¹⁰.

У марксистській гносеології творча природа пізнання — центральна ідея. У «Тезах про Фейербаха» К. Маркс виклав програму перебудови всієї філософії. Сама філософія була витлумачена як революційно-перетворюючий фактор, отже — як творче начало.

Зазначимо, що сам по собі операціональний стиль ще не є ознакою творчості, оскільки передбачає також діяльність репродуктивну (рецептурну), тобто відтворення, а не перетворення, коли людина активно покладає себе, свої цілі в об'єктивний світ.

Специфічні особливості сучасного етапу науково-технічного прогресу сприяють перебудові методології природознавства, засвоєнню ідейного арсеналу марксистської концепції діяльності. Розширення емпіричної бази методології науки завдяки осмисленню технічного способу пізнання, інженерній діяльності, таких процедур, як проектування, конструювання та ін., створює основу для розуміння в діяльнісному контексті традиційних форм і методів природознавства.

⁸ Кант І. Сочинения : В 6-ти т. — М., 1966. — Т. 6. — С. 466.

⁹ Там же. — Т. 3. — С. 84—85.

¹⁰ Бекон Ф. Сочинения : В 2-х т. — Т. 2. — С. 80.

Пізнання як комунікація. Сьогодні комунікативна сторона пізнавальної діяльності висувається на перший план. Можна схематично уявити генезис комунікативного стилю в науці у такій послідовності: ускладнення усіх сфер суспільного життя; звідси необхідність обробляти дедалі зростаючу кількість даних; поява відповідних матеріальних засобів — інформаційної техніки і технології; формування циклу інформаційних наук — від дисциплін технічного характеру, які обслуговують інформаційну індустрію, до нових розділів математики і досліджень спеціально-методологічного плану; і, нарешті, зростаюче посилення впливу інформаційних наук і практики на різні галузі наукового пізнання. Про визнання комунікативного стилю свідчить визначення теорії інформації як засобу «інтеграції і зміцнення взаємозв'язку суспільних, природничих і технічних наук»¹¹ або залічення її до таких дисциплін, які «не лише виробляють поняття, що охоплюють досить широке коло явищ дійсності, а й претендують на певну розробку проблематики, пов'язаної з вивченням пізнання»¹².

Природні й соціальні явища тепер вже сприймаються крізь призму комунікативної парадигми. Виявляється, що і теорія відносності, і квантова механіка мають інформаційний характер. Годинник — в минулому улюблена модель для обговорення різних наукових проблем з ухилом до механіцизму — тепер виявляється інформаційним приладом. На інформаційній моделі розглядається сьогодні й феномен функціональної організації¹³. Метафора годинникового механізму, яка лежала в основі ньютонівської концепції Всесвіту, замінюється комп'ютерною метафорою. Парадокс Максвелла, який вказує нібито на порушення закону зростання ентропії внаслідок втручання розумної істоти у термодинамічний процес, деякі автори починають визнавати принципово нерозв'язним у межах фізичного пізнання і тривіально розв'язним після застосування теоретико-інформаційних уявлень. Явища, які вивчаються генетикою, теж сприймаються як інформаційні процеси. «Текст», «алфавіт», «код», «шум» та ін. — ці поняття входять до мови біології. Використовуються інформаційні моделі для пояснення явищ мистецтва, обговорюються питання про регуляцію суспільних відносин семіотичними засобами, висуваються загальні концепції культури, ключовими поняттями яких є «текст» і «комунікація». Все це — лише деякі приклади вияву комунікативного стилю в сучасній науці.

Постає питання: як це впливає на методологію науки, чи є підстави для комунікативного витлумачення методів і форм наукового пізнання? Назвати науку інформаційною системою — ще не означає зрозуміти її по-новому. А потрібне саме інше розуміння, треба виявити новий аспект у певних пізнавальних процедурах і в результатах пізнання. Це не просто данина «комунікативному рухові». Адже істотна риса сучасної науки — її безпосередня колективність.

Виходячи з актуальності досліджень цього аспекту пізнання, накреслимо деякі моменти програми його дослідження.

Візьмемо процедуру визначення. Визначення з комунікативного погляду є повідомлення. У ньому виражено і відображення певної реальності, і те, що це відображення адресоване. Інакше кажучи, функція визначення подвійна: у зверненості до об'єкта — містити в собі знання про нього, у зверненості до суб'єкта — транслювати знання для створення консенсуса. Єдинорозуміння в рамках знання загалом досягається тому, що воно вже є на рівні визначення — спеціально для цього призначеної операції.

¹¹ Федосеев П. Н. Философия и интеграция знания // *Вопр. философии*. — 1978. — № 7. — С. 20—21.

¹² Философия. Методология. Наука. — М., 1972. — С. 3.

¹³ Кремьянский В. И. Методологические проблемы системного подхода к информации. — М., 1977. — Гл. 6.

У формальній логіці (яка гранично монологізована) закон тотожності вимагає інваріантності змісту думки щодо міркування загалом. Цей закон у комунікативному контексті можна витлумачити як вимогу інваріантності змісту думки стосовно окремих учасників колективного обговорення.

У цих простих прикладах вгадується ідея угоди. Конвенціоналізм абсолютизує цю ідею, і поняття «угода» набуває самодостатнього характеру, а пізнання ототожнюється із пристосуванням індивідів один до одного для створення інтелектуальної цілісності. Матеріаліст-метафізик, навпаки, виключає момент угоди, вважаючи його надмірним, орієнтуючись на моносуб'єкт. Якщо ж виходити з того, що пізнання є, у кінцевому підсумку, завжди колективна діяльність, то його аналіз без урахування способів досягнення єдиного розуміння не може бути повним. Мовиться не про соціологічний аналіз процесів комунікації і не про обмін готовим знанням. Маються на увазі самі умови формування знання. Форми і засоби пізнання можна розглядати і як засоби досягнення консенсуса.

Заслужовують на увагу і критичне осмислення, і спроба зрозуміти науково-пізнавальний процес у тісному зв'язку з комунікацією, яку здійснив Т. Кун. Поняттям «нормальна наука» він фіксує стан наукової спільності на рівні глибокого консенсуса. За таких умов спілкування дуже полегшене. Тут майже виконується абстракція миттєвої комунікації, безперешкодного розуміння. Тому сама комунікація не стає предметом рефлексії, а консенсус не є результатом осмисленого і соціально організованого процесу. Мірою того, як «нормальна наука» замінюється екстраординарними дослідженнями, ламаються звичні схеми спілкування. Поява різних точок зору ускладнює комунікацію. Перед загрозою руйнування комунікації та ізоляції груп, які по-різному сприймають спостереження, тобто перед загрозою знищення консенсуса наукова спільність починає усвідомлювати її значущість. У методології виникає проблема розуміння.

Відзначимо ще одну важливу обставину: підстави для розробки комунікативного аспекту пізнавального процесу виявляються і в суто когнітивних особливостях сучасної науки. Цікаві щодо цього міркування Н. Бора про специфіку квантово-механічного дослідження. Лейтмотивом їх можна вважати твердження: «...всякий аналіз можливостей і передумов людського пізнання має спиратися на розгляд характеру і повноти наших способів спілкування»¹⁴. Він звертав увагу на потребу комунікативного витлумачення таких понять, як «експеримент», «явище», що дозволить подолати методологічні труднощі квантової механіки. Радянський фізик О. З. Петров назвав цей підхід «принципом Бора», підкреслюючи його особливу методологічну цінність¹⁵.

Звернемось до процедури вимірювання. У перцептивному плані воно становить інтерес як засіб одержання об'єктивних кількісних характеристик. У комунікативному плані — це форма встановлення консенсуса. Справді, в основі вимірювання лежить порівняння досліджуваного об'єкта з об'єктом, визнаним як еталон. Вибір еталона передбачає певну угоду. Коли кажуть, що вибір цей не є випадковим, то звичайно мають на увазі, що він має бути фізично сталим, а обрана міра — інваріантною щодо різних зовнішніх умов. Але ця вимога має і суб'єктивний зміст. Вона, зокрема, передбачає, що еталон має бути інваріантним і стосовно суб'єкта вимірювання. Його збереження забезпечує одностайне розуміння різними людьми різних експериментальних ситуацій. Це добре розумів ще Галілей. Обговорюючи вимоги до визначення фізичної величини, він неодноразово підкреслював, що обиратися має «всіма виз-

¹⁴ Бор Н. Избранные труды : В 2-х т. — М., 1971. — Т. 2. — С. 509.

¹⁵ Петров А. З. Физическое пространство-время и теория физических измерений // Пространство и время в современной физике. — Киев, 1968. — С. 188.

нана міра». Наприклад, рух треба описувати так, щоб «усі, хто має справу з цим рухом, одержали однакове уявлення про величину його швидкості, і не могло статися так, що один уявить його собі більш, а інший менш швидким»¹⁶.

Отже, еталон забезпечує можливість комунікації. Описи різних експериментальних ситуацій виявляються порівнюваними і можуть утворювати цілісність емпіричного знання лише тому, що вони ґрунтуються на загальнозначущій основі. Як під час визначення нового поняття ми спираємось на відоме знання як цілісність і тим самим розширюємо це понятійне ціле, так і під час нового вимірювання ми розширюємо сферу вимірювального консенсуса.

Історія науки показує, що вимоги до усталеності еталонів підвищуються — від антропоморфних мір (лікоть, ступня) до стійких фізичних тіл (кілограм, метр) і, нарешті, до ультрарізких станів мікрооб'єктів. Ці вимоги задаються зростаючою точністю науки і техніки. Але, в кінцевому підсумку, вони зумовлені складністю і розвинутістю сучасної суспільної практики, ефективність якої залежить від погодженості й точності різних людських дій. Водночас поширюється уніфікація національних мір, перехід до міжнародних еталонів. В цьому виявляється зростаюча зв'язність суспільства загалом, утворення в певних сферах людської діяльності (до яких належить насамперед наука) дедалі більшої однорідності в межах всього людського суспільства.

Етап у розвитку науки, що називається революцією, характеризується тимчасовим руйнуванням консенсуса. Тому це явище і викликає таку гостру, часом драматичну реакцію в науковій спільності — воно порушує «нормальний» науковий процес як процес поглиблення консенсуса.

Форми наукового пізнання у комунікативному аспекті можна зрозуміти як засоби збереження і передавання інформації. Звичайно ці засоби розуміються як зовнішні щодо самого пізнання. Але і сам розвиток науки треба розглядати як розвиток форм подання інформації. Мабуть, існує деякий закон відповідності між обсягом інформації і оптимальною формою її подання.

Чим розвинутіша форма пізнання, тим вона інформативніша. Наприклад, перехід від чуттєвих форм до понятійних — це перехід до стислого подання інформації. Недаремно Ф. Енгельс називав поняття «узагальнюючими скороченнями»¹⁷.

Як форму збереження і передавання інформації треба розглядати і закон науки. У перцептивному плані закон — це відображення суттєвих зв'язків між явищами, у комунікативному — це узагальнення фактів.

Дедукція звичайно вважається способом одержання знання. Але це і спосіб організації знання для ефективного її збереження і трансляції. Певний масив інформації може бути поданий безпосередньо — як список суджень-фактів — і опосередковано — як аксіоматика, тобто декілька суджень, з яких засобами логічної техніки можна одержати всі згадані судження-факти. Спискове подання не потребує засобів введення, але мірою зростання знання з ним стає важко орудувати — відшукувати потрібну інформацію, передавати її.

Генезис наукового знання, з цього погляду, це — перехід від спискового подання до аксіоматичного. Простота теоретичної системи є ідеалом саме тому, що зі зростанням простоти зростає її інформативна місткість. Водночас збільшується потужність необхідних засобів дедукції. Згорнуте аксіоматизоване знання потребує адекватних засобів розгортання. Чим простіша теорія, тим абстрактніші її поняття, тим відда-

¹⁶ Галілей Г. Избранные труды : В 2-х т. — М., 1964. — Т. 2. — С. 321.

¹⁷ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 511.

леніші вони від досвіду. Потрібна багатоетапна дедукція, щоб одержати твердження, які можна безпосередньо зіставити зі спостереженнями. Отже, теорія — це оптимальна форма організації знання для дальшої його трансляції. І в цьому теж виявляється комунікативний аспект пізнання.

Як вже зазначалося, запропонований у цій статті аналіз не претендує на повноту. Ми зосередили увагу на деяких аспектах пізнання, оскільки в наш час і перцептивна, і операціональна, і комунікативна неповненисть форм і методів наукового пізнання потребують теоретичного обґрунтування і історичного виправдання.

* * *

Процесс познания как целостность объединяет три момента — перцептивный, операциональный и коммуникативный, которые проявляются на всех стадиях развития науки и на разных уровнях организации научного знания. В статье содержится попытка теоретического обоснования и исторического оправдания «дополнительности» выделенных аспектов познания.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

(Закінчення. Початок — на стор. 46)

якого має вивчатися зміст системних моделей. В існуючому варіанті констатують важливе місце приділяється терміну «небулярність», де відображена невпевненість, яка не фіксується числовими параметрами.

Ю. А. Урманцев зробив доповідь на тему «Системний ідеал, системний метод, системна парадигма». На основі теоретико-множинного визначення «об'єкта-системи» автор розгорнув спектр припустимих перетворень системи і її результатів, а також співвідношення між останніми. Запропонований варіант ЗТС дістав досить ефективне застосування в багатьох науках.

В. С. Тяхтін у своєму виступі («Перспективи розвитку ЗТС») спинився на обґрунтованому ним «принципі збереження складності» (за рахунок варіювання значення складності стосовно ЗТС, запропонованих А. І. Уйомовим і Ю. А. Урманцевим).

Питання математичного аналізу систем з допомогою засобів сучасної алгебри були розглянуті у повідомленні Я. О. Дуброва (Львів). З допомогою категоріальної інтерпретації базових понять можна порівнювати підходи до побудови ЗТС і її формалізму (наприклад, СЕМАНТЕ та ін.).

Дискусії відбувалися в основному за чотирма напрямками: методологічні проблеми системного підходу до аналізу наукового знання; логічні аспекти системного підходу; системно-параметричний аналіз наукового знання; технічне застосування системного аналізу. Обговорювалося також застосування ЗТС для структуризації тих чи інших проблем, зокрема, — проблем цільових комплексних програм (ЦКП); моделювання систем управління науковими дослідженнями, що забезпечуються ЦКП; побудови системної класифікації об'єктів, зокрема з метою пошуку нових технологій виробництва; типології операцій і діяльності; прогнозування процесів; розподілу управлінських функцій в організаціях; формалізації лінгвістики; формування баз знань і автоматизації обробки інформації.

Учасники конференції передбачають підготувати бібліографію праць з напрямів розвитку ЗТС, а також взаємний обмін публікаціями, організацію відповідних шкіл і стажувань, створення секції Філософського товариства СРСР з методології системних досліджень.

А. В. САКАЛ, М. П. САВУСІН

На допомогу учасникам методологічних семінарів

А. О. Горшков

ПРАКТИЧНА ОРГАНІЗАЦІЯ КОНТРПРОПАГАНДИ У ВЕЛИКОМУ МІСТІ

Сьогодні наше суспільство переживає надзвичайно гострий, переломного характеру момент своєї історії, розв'язує завдання історичної ваги — оновлення соціалізму, прискорення його розвитку. Це ставить дуже високі вимоги перед ідеологічною роботою як дієвим каталізатором соціалістичного прогресу, незамінним засобом активізації і мобілізації творчих сил народу. Водночас уже сам процес перебудови суспільства, зростає перспектива швидкого виходу на нові рубежі його матеріального і духовного розвитку створюють винятково сприятливі умови для підвищення ефективності ідеологічної роботи.

«Але, — зазначалось на XXVII з'їзді КПРС, — не слід розраховувати на те, що ідейно-політичне, трудове і моральне виховання тим самим спрощується. Треба постійно мати на увазі, що обстановка сьогодні, хоч би якою вона була сприятливою, має свої суперечності і труднощі. Ніякої полегшеності в оцінках допускати не можна»¹. Тим більше, що кожен наш успіх викликає нову хвилю агресивності класового супротивника, який послуговується всіма можливими засобами, аби дискредитувати ідеали, цінності й досягнення соціалізму, отруїти свідомість радянських людей, розхитати їх згуртованість, відвернути від нас наших союзників, друзів і прихильників. Імперіалізм розв'язав проти нас справжню «психологічну війну», яка є особливою формою агресії інформаційного імперіалізму, що нехтують суверенітет, історію, культуру народів². Усе це вимагає від нас приділяти неослабну увагу контрпропагандистській діяльності як важливій ланці ідеологічної роботи.

На XXVII з'їзді КПРС завдяки глибокому науковому аналізу сучасних умов і практики контрпропагандистської роботи були чітко визначені її орієнтири. Вони полягають у тому, що спритності і безпринципності буржуазних пропагандистів треба протиставляти високий професіоналізм наших ідеологічних працівників, мораль соціалістичного суспільства, його культуру, відкритість інформації, сміливий і творчий характер нашої пропаганди, її наступальність³. У забезпеченні усіх цих якостей контрпропагандистської роботи конче потрібно «іти від життя»⁴.

Проблемам контрпропагандистської діяльності приділяється значна увага наших суспільствознавців. У сучасній науковій літературі дістали досить обґрунтоване висвітлення такі принципові теоретичні та методологічні аспекти контрпропагандистської роботи, як дослідження суб'єкта і об'єкта контрпропаганди, співвідношення в ній емоційних і раціональних компонентів, питання формування наукового світогляду різних соціальних і демографічних груп суспільства, формування політичної культури особи, критичний аналіз буржуазних концепцій пропаганди та ін.⁵

ГОРШКОВ Анатолій Олексійович — кандидат філософських наук, секретар Харківського міськкому Компартії України. Галузь наукових інтересів — питання підвищення соціальної активності трудящих, її ідеологічного забезпечення. Автор статей в різних журналах. В нашому журналі друкується вперше.

¹ Див.: Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 103.

² Див.: там же. — С. 104.

³ Там же. — С. 105.

⁴ Там же.

⁵ Див.: Любимий Я. В., Угрімова А. М. Контрпропаганда: питання теорії і методології: Огляд літератури // Філософ. думка. — 1986. — № 6. — С. 89—98.

У наукових працях знаходимо розгорнуті дослідження змісту поняття «контрпропаганда», з'ясування завдань і цілей, функцій і сутності та структури, «рівнів» і «взаємозалежностей» цієї ланки ідеологічної роботи, її місця в системі останньої, теоретичне визначення співвідношення зовнішньої і внутрішньої, стратегічної, тактичної і оперативної її форм та ін. Та, на жаль, здебільшого обговорення цих питань проводяться, з нашого погляду, без обгрунтованого посилання на реальний практичний досвід контрпропагандистської діяльності. І майже зовсім немає праць, присвячених практичній організації контрпропагандистської роботи у певному регіоні серед тих чи інших соціальних груп населення. В той же час розгорнута партією рішуча боротьба за докорінну перебудову нашого суспільства настійно потребує міцного поєднання теорії та практики ідеологічної роботи.

Сподіваючись привернути увагу спеціалістів до питань організації контрпропагандистської роботи, спробуємо висвітлити досвід, нагромаджений з цього приводу партійною організацією Харкова.

За головну вимогу до ідеологічних кадрів комуністи нашого міста прийняли принцип наступальності. Він включає в себе: вміння дати з класових, марксистсько-ленінських позицій чітку політичну оцінку події, здатність виявити пильність і непримирненість щодо чужих нам по духу явищ, аргументовано показати неспроможність ворожих інсинуацій.

Розв'язуючи складні завдання контрпропаганди, ми спираємось на ленінську думку про те, що партійну лінію треба проводити «при всіх умовах, при всяких обставинах, при всяких можливих становинах...»⁶. Досвід показує, що будь-який вияв толерантності щодо чужих впливів неминує обертається провалом на тій чи іншій ділянці виховання.

Безкомпромісність в ідеологічній роботі має виняткове значення для практики контрпропаганди. Але слідування цьому принципу не повинне породжувати прагнення обов'язково відповісти на будь-яку інсинуацію імперіалістичної пропаганди. Доводити неспроможність усіх без винятку провокацій — значить мимоволі пропагувати їх і забувати про те, що зайве намагатися «спростувати всяку нісенітницю, яка тільки випливає на світ божий»⁷. Для успіху тут також треба вміти виділяти головне, першочергове. Головне ж в контрпропаганді — це вміло виявити завуальовані під ідеали «свободи» міфи про буржуазний спосіб життя, переваги приватної власності, давати відсіч тим буржуазним ідеологічним акціям, на які наш супротивник робить основну ставку у спробах отруїти свідомість радянських людей, своєчасно визначати дійові засоби і форми боротьби з каналами їх поширення.

Надзвичайно важливого значення набуває щодо цього принцип застереження від буржуазних ідеологічних акцій. Стратегічне завдання тут полягає в тому, щоб у кожного радянського громадянина ще з шкільних років формувати комуністичну переконаність, здатність не тільки дотримуватись принципів соціалістичного способу життя, а й боротись за них, стверджувати їх власним життям.

Розгортання постійно діючої системи контрпропаганди у Харкові починалось з вивчення впливу специфіки великого міста на формування свідомості його жителів.

За основні напрями контрпропагандистської роботи були взяті розвиток марксистсько-ленінського світогляду трудящих, посилення їх класового, по-справжньому робітничого гарту, мобілізація мас на активну підтримку політики партії, на рішучу боротьбу з антиподами комуністичної моралі.

Стан контрпропагандистської роботи регулярно аналізується на пленумах і бюро міськкому та райкомів партії, на науково-практичних конференціях, нарадах ідеологічного активу, партійних зборах у первинних організаціях. Головна їх мета — досягти організаційного удосконалення контрпропагандистської діяльності, розвитку притаманих їй форм і методів, підвищення рівня партійного керівництва нею. У складі ідеологічних комісій міськкому, райкомів партії створені й працюють ради по контрпропаганді. Аналогічні формування і групи функціонують у первинних парторганізаціях. Всього їх у місті нині вже понад 100, однак робота триває, бо поставлена мета: кожному трудовому колективі мати організатора контрпропаганди.

⁶ *Ленін В. І.* Повне збір. творів.—Т. 17.—С. 342.

⁷ Там же.—Т. 24.—С. 230.

До складу рад увійшли секретарі міськкому, райкомів партії, заступники секретарів первинних партійних організацій, які відають питаннями ідеологічної роботи, а також радянські, комсомольські працівники, учені-суспільствознавці, представники творчих спілок, установ культури, засобів масової інформації, адміністративних органів та ін.

Завдання цих формувань — координація всіх контрпропагандистських дій, аналіз ідеологічної ситуації, розробка конкретних рекомендацій і контроль за їх здійсненням. Ними систематично плануються заходи, пов'язані з постановкою контрпропаганди в трудових колективах, вузах, школах, серед різних категорій населення.

До контрпропагандистської роботи в нашому місті активно залучаються ветерани партії, війни, праці, весь партійно-господарський і ідеологічний актив, воїни, які виконували інтернаціональний обов'язок в Афганістані, спеціалісти, які працювали за рубежом.

Останнім часом значно більшу увагу ми приділяємо контрпропагандистській спрямованості політичного навчання. Зросла кількість шкіл і семінарів з проблем ідеологічної боротьби і наукового атеїзму. Питання контрпропаганди включені до програми теоретичних і методологічних семінарів, шкіл основ марксизму-ленінізму і комуністичної праці, економічного навчання. Ці проблеми в поточному році вивчають понад 50 тисяч слухачів.

Дійовим засобом контрпропаганди дедалі більше стає живе слово лектора. У Центральному лекторії велику популярність мають цикли «Два світи — два способи життя», де беруть участь провідні лектори нашого міста, Києва і Москви. Організована спеціалізація лекторських кадрів з проблем ідеологічної боротьби. За ініціативою Будинку політосвіти обкому партії у районах міста систематично викривається, зокрема, мілітаристська політика сіоністських кіл Ізраїлю і їх вашінгтонських посібників.

Партійні комітети міста посилили ідеологічну роботу за місцем проживання трудящих. Так, у мікрорайонах створені спеціалізовані групи, до складу яких включені лектори-міжнародники, журналісти, спеціалісти, які побували за рубежом. У трудових колективах до пропаганди залучаються рядові робітники, які відвідали капіталістичні країни. Це дає особливо вагомий результат, бо щире слово робочої людини сприймається аудиторією з найбільшою довірою.

У міській газеті «Вечірній Харків» створено відділ контрпропаганди. За два роки ним підготовлено й опубліковано близько 20 тематичних підбірок і статей (як теоретичного плану, так і побудованих на фактичному, життєвому матеріалі). Активну участь у контрпропаганді бере обласна газета «Красное знамя», яка має у місті понад 100 тисяч передплатників; вона, зокрема, регулярно публікує тематичну сторінку «Аргумент». Спеціальні рубрики введені в багатотиражних газетах.

Своєрідними методичними центрами з проблем ідеологічної боротьби стали кабінети контрпропаганди. Нині у Харкові їх близько 20, а центр контрпропаганди міського й обласного масштабу створюється в Будинку політосвіти.

Свій внесок у контрпропаганду роблять колективи творчих організацій, театри, інші установи культури. У видавництвах «Прапор» стало доброю традицією випускати публіцистичні книги, що переконливо пропагують радянський спосіб життя. Опублікована серія брошур, які викривають сутність українського буржуазного націоналізму, сіонізму. Їх автори — учені-суспільствознавці харківських вузів, журналісти. Громадсько-політичний журнал «Прапор» регулярно друкує соціальні портрети передових виробничих колективів міста. Переконливі розповіді про досягнення, які можливі тільки за соціалізму, створено за останні роки на прикладі життєдіяльності колективів таких заводів, як турбінний, ім. Дзержинського, підшипниковий та ін., підготовлено до друку соціальний портрет колективу прославленого тракторного заводу.

У вузах міста здійснюється велика робота щодо посилення світоглядної і методологічної спрямованості навчального процесу. При обласному відділенні Філософського товариства СРСР успішно функціонує науковий семінар «Критика буржуазної методології науки». Розуміючи, що успіх контрпропагандистської роботи значною мірою залежить від вдумливого і системного вивчення ідеологічної ситуації у регіоні, від цілеспрямованого аналізу потреб, запитів, настрою людей, партійні комітети міста проводять деякі експерименти в цьому напрямі. Це доповнює і конкретизує

практику планування і організації ідеологічної діяльності партійних комітетів, надає їй більш осяжного і змістовного характеру. Важливу роль тут відіграють конкретні соціологічні дослідження, які проводяться за активною участю вчених і спеціалістів.

Пошук оптимальних шляхів висвітлення активнішого впливу на ідеологічну ситуацію в районах і трудових колективах міста партійні комітети здійснюють зі врахуванням факторів, що зумовлюють її цілісність і своєрідність. Перший такий фактор — галузева виробнича структура, яка визначає чисельність і тенденції формування соціальних груп населення, рівень їх динамічності, як абсолютної, так і відносної. Другий — це розвинутість основних сфер соціальної життєдіяльності, матеріального виробництва і виробництва духовних цінностей, загальноосвітньої, спеціальної, вищої школи та ін. І нарешті, третій фактор — потенціальні можливості удосконалення ідеологічної роботи: зрілість тих, хто бере безпосередню участь у виховному процесі, і наявність відповідних традицій, освіченості, реальної політичної культури трудящих, тобто всього того, що формує духовне обличчя, громадську і соціальну активність людей.

Якщо перші два фактори враховуються як порівняно стабільні щодо визначення змісту, форм і методів контрпропаганди, то третій фактор, будучи об'єктом безпосереднього впливу партійних комітетів, найбільше залежить від їх зусиль, відзначається найбільшою динамічністю. Саме він стає головним і найбільшою мірою забезпечує удосконалення контрпропагандистської діяльності.

Активним засобом впливу на формування громадської думки, мобілізації трудових колективів стали єдині політдні, інформаційні конференції, тематичні вечори. Вони допомагають краще вивчати запити і настрої людей, які працюють на різних ділянках народного господарства. У них беруть участь секретарі міськкому і райкомів партії, керівники радянських, господарських органів усіх рівнів. А це дозволяє впливати на ідеологічну ситуацію більш оперативно, предметно і цілеспрямовано.

Після XXVII з'їзду КПРС за ініціативою обласного комітету партії набули поширення в партійних організаціях міста індивідуальні співбесіди з комуністами про їх внесок у реалізацію соціально-економічних і політико-виховних завдань одинадцятиріччя. Вони розвивають у членів партії почуття високої особистої відповідальності за стан справ у колективах, бажання активніше використовувати досвід, знання в конкретній організаторській, ідеологічній роботі, підвищують активність комуністів у боротьбі з буржуазною ідеологією.

Проте ще не всі проблеми тут розв'язані. Деякі пропагандистські ланки не звертають на питання контрпропаганди належної уваги, не в кожній організації виховання людей проводиться з врахуванням її завдань, іноді тим чи тим комуністам не вистачає цілеспрямованості й наполегливості для розгортання контрпропагандистської роботи.

Отже, перші кроки у галузі розгортання такої системи контрпропагандистської діяльності, яка з достатньою повнотою відповідала б сучасним вимогам до цієї важливої ланки ідеологічної роботи і враховувала б специфіку великого міста, зроблено. Нагромаджено досвід роботи, досягнуто певних позитивних результатів у ній. Гадаємо, вони заслуговують на аналіз з боку спеціалістів-теоретиків, адже теорія і практика ідеологічної роботи мають доповнювати й жити одна одну. Тільки за умови тісного взаємозв'язку теоретиків і практиків ми зможемо вчасно вдосконалювати ідейно-виховну роботу відповідно до змін, що їх несе перебудова суспільного життя в нашій країні.

* * *

В статье изложен опыт организации системы контрпропаганды в условиях большого города, проанализированы компоненты этой системы, их функции, а также проблемы, возникающие в ходе ее формирования.

ПІДВИЩУВАТИ ЕФЕКТИВНІСТЬ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНОГО ЗАГАРТУВАННЯ НАУКОВОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ

[З досвіду роботи системи методологічних семінарів Південно-Східного наукового центру АН УРСР]

Невід'ємною складовою процесу перебування радянського суспільства є перебудова роботи по підготовці і перепідготовці партійних, радянських, ідеологічних кадрів. Січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС вказав на необхідність враховувати уроки минулого. Політбюро ЦК, проаналізувавши ситуацію, яка склалася, зробило висновки, що такий стан справ не відповідає зростанню завданням сучасного етапу розвитку суспільства і розробило нову концепцію розвитку системи підготовки кадрів. Як відзначалося на квітневій (1987 р.) нараді в ЦК КПРС з питань підготовки і перепідготовки партійних, радянських і ідеологічних кадрів, «базисом для дальшого піднесення рівня теоретичної підготовки кадрів служить систематичне вивчення теорії марксизму-ленінізму в поєднанні з глибоким висвітленням нових проблем... настав час переходу від лікнепу в галузі філософії до навчання керівних кадрів вміння робити наукове, світоглядне узагальнення дійсності. Кадри партії повинні добре орієнтуватися у питаннях методології, бачити цю надзвичайно важливу функцію марксистсько-ленінської філософії у відношенні до окремих методологій певних наук»¹.

Великою мірою це стосується і наукових кадрів, на які покладено відповідальне завдання — у короткий строк визначити оптимальні шляхи прискорення науково-технічного прогресу нашого суспільства. Марксистсько-ленінські теоретичні і світоглядні установки дають можливість вченим глибоко зрозуміти закономірності соціально-економічного, політичного і культурного розвитку суспільства, чітко визначити соціальні пріоритети і гуманістичні орієнтири наукової творчості. Особлива роль у виробленні цих установок належить філософським (методологічним) семінарам.

У науково-дослідних інститутах і вузах Південно-Східного наукового центру АН УРСР діє 313 методологічних семінарів, в яких бере участь близько 9 тис. чол. (252 семінари у Харківській області, 38 — у Полтавській, 23 — у Сумській). Основні напрями їх роботи такі: філософські проб-

леми науково-технічного прогресу, наукознавства, розвитку природничих і технічних наук, актуальні питання розвитку економіки розвинутого соціалізму, комуністичного виховання. Як правило, всі вони працюють досить плідно, помітно впливаючи на рівень наукових досліджень.

Передусім треба відзначити ефективну роботу семінару у Фізико-технічному інституті низьких температур АН УРСР, яким керує директор інституту акад. АН УРСР Б. І. Веркін. Обговорення кола проблем, які були порушені на цьому семінарі, сприяло розвитку таких нових напрямів фундаментальних досліджень у фізиці низьких температур, як експериментальне і теоретичне дослідження спінополяризованого водню і дослідження умов одержання наднизьких температур, за яких виявляються нові якості речовини. Семінар виробив методологічні рекомендації з питань біофізичних досліджень умов, які імітують космічні, а також сприяв формуванню республіканської програми «Агрокомплекс» і обласної «Азот».

З метою вивчення стану і ефективності роботи методологічних семінарів його регіональними бюро і кафедрою соціології Харківського державного університету в 1984 році було проведено соціологічне дослідження. Як показали його результати, є ще значні резерви для вдосконалення цієї форми марксистсько-ленінського навчання. Так, необхідно звернути більшу увагу на вивчення першоджерел, формування навичок творчого застосування спадщини основоположників марксизму-ленінізму для осмислення наукових проблем (поки, за даними дослідження, 20% слухачів, готуючись до занять, не використовують праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, а 23% не звертаються до партійних документів). Потрібно також підняти на новий рівень критичний аналіз буржуазних концепцій НТП і буржуазної соціології науки.

Для підвищення наукового рівня семінарів належить зміцнювати співробітництво між філософами і спеціалістами інших наук. Тут вже є позитивний досвід. У Харківському університеті, політехнічному, пе-

¹ Перебудувати підготовку кадрів партії // Рад. України.—1987.— 5 квіт.

дагогічному інститутах, інших вузах філософія допомагають складати плани роботи семінарів, консультують промовців, добирають літературу, беруть участь в обговоренні тез семінарів, готують методичні рекомендації. На особливу увагу заслуговують творчі контакти між кафедрою філософії ХДУ і Харківським фізико-технічним інститутом АН УРСР на договірній основі, що передбачає читання лекцій і проведення консультацій, підготовку до кандидатських іспитів, проведення спільних засідань, конференцій та ін.

Однак в цілому допомога методологічним семінарам, особливо тим, які проводяться в науково-дослідних інститутах, явно недостатня. На них здебільшого ще переважає обговорення вузькоспеціальних або слабо пов'язаних з профілем інституту тем; низька і філософсько-методологічна культура таких обговорень.

Важливою формою підвищення наукового рівня семінарів є методологічні конференції — інститутські, міжінститутські, регіональні. Загальноінститутські конференції регулярно відбуваються в інститутах радіофізики і електроніки АН УРСР, Українському заочному політехнічному, Харківському сільськогосподарському, Полтавському педагогічному та ін., що стимулює самостійні методологічні дослідження, а це, на наш погляд, має особливо важливе значення для розвитку цього виду навчання.

Особливу увагу на семінарських заняттях потрібно звертати на вироблення і практичну реалізацію конкретних рекомендацій з питань організації і спрямованості наукового пошуку, вдосконалення навчально-виховного процесу у вузах. Поки що 76% слухачів відзначають, що на семінарах розглядають такі рекомендації, 41% — що вдаються до цього систематично, а 31% — час від часу.

Одна з важливих умов вдосконалення стилю політичного навчання — широке впровадження активних форм проведення занять. Як правило, учасники семінарів виступають з доповідями або співдоповідями, беруть участь в дискусіях. При цьому, однак, остеронь лишаються такі апробовані форми активізації навчання, як метод практичних завдань або різного роду доручення (виступи на конференціях, в трудових колективах, підготовка статей, складання методичних розробок). Невикористання цих методів значно обмежує можливості дієвого впливу методологічних семінарів на науковий пошук, збіднює їх зміст.

Значно поживляє роботу семінарів залучення до них відомих вчених і спеціалістів, а також керівників трудових колективів. Це дає змогу, з одного боку, скоригувати діяльність семінарів з організації фундаментальних і прикладних досліджень, з другого — визначити соціально-пріоритетні теми, зосередити пошук на нових, прогресивних формах зв'язку науки і виробництва, організаційних формах утворення тимчасових творчих колективів з числа вчених і спеціалістів інститутів, конструкторських організацій, підприємств. Треба поширювати обмін доповідачами, посилювати взаємозв'язок методологічних семінарів науково-дослідних інститутів і вузів і економічних семінарів виробничих колективів, організовувати спільні семінари декількох інститутів і підприємств із суміжних і комплексних методологічних проблем. Таке спрямування роботи методологічних семінарів, безперечно, сприятиме підвищенню теоретичного рівня і ефективності ідейно-політичного загартовування наукової інтелігенції як необхідної умови прискореного розвитку нашого суспільства.

В. Р. САВЧУК

М. А. Скринник

ФІЛОСОФСЬКИЙ ЗМІСТ СВІТУ «МАЛОЇ» ЛЮДИНИ В ТВОРЧОСТІ В. СТЕФАНИКА

СКРИННИК Михайло Антонович — кандидат філософських наук, доцент Львівського політехнічного інституту. Працює над світоглядними аспектами проблеми цінностей. Автор ряду статей. В нашому журналі виступає вперше.

В грудні 1986 р. минуло 50 років з дня смерті Василя Семеновича Стефаника (1871—1936), одного з яскравих представників української літератури кінця ХІХ—початку ХХ ст. В. Стефаник прийшов у літературу в час особливого загострення соціальних суперечностей, нагрівання революційних зрушень. Ще навчаючись у гімназії в Коломні, він вступає до таємного гуртка, де знайомиться з творами К. Маркса і Ф. Енгельса, разом з Л. Мартовичем перекладає українською мовою початок праці Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг». У 1892 р. В. Стефаник стає студентом медичного факультету Краківського університету, який залишає в 1900 р. Десять років, з 1908-го по 1918-й (до краху Австро-Угорської імперії), В. Стефаник захищає інтереси трудящих, будучи депутатом парламенту, обраним селянами Покуття.

Письменник палко вітав Велику Жовтневу соціалістичну революцію, з якою пов'язував надії на визволення трудящих західно-українських земель від соціального і національного гноблення.

Філософський аналіз творів Стефаника дозволяє співвіднести зміст творів і творчий метод письменника — критичний реалізм — з соціально-політичними та культурними процесами кінця ХІХ—початку ХХ ст., визначити місце його творчості в боротьбі двох художніх напрямів, двох протилежних способів мистецького світобачення — модернізму і критичного реалізму.

Аналізуючи спосіб розгортання письменником духовного світу людини, ми виокремимо лише деякі з проблем, що хвилювали його. Це питання суто світоглядні — про сенс людського життя, про ставлення людини до смерті, свободу людини. Всі вони міцно пов'язані між собою, органічно вплетені в контекст цілісної проблеми людського буття.

Наприкінці ХІХ ст. «вічні» проблеми людського буття у різних напрямках європейської літератури і мистецтва набувають особливої гостроти і соціального звучання. Їх художнє осмислення стає формою протесту проти відчуження, знеособлення людини в буржуазному світі.

Своєрідність художньої форми вираження цього протесту у Стефаника зумовлена як принципами «сповідуваного» художником мистецького напряму, так і його соціально-політичними орієнтаціями, що ви-

ражають інтереси цілком конкретного соціального середовища — найбіднішого селянства. «Чорний трагізм» його становища є наслідком, відзначає І. Я. Франко, «безвихідного економічного положення маси»¹.

Розв'язуючи «вічні» проблеми, письменник виходив із сприйняття світу трудівником, селянином. Це, на нашу думку, й є основним фактором, який принципово відрізняє розв'язання цих проблем Стефаником і представниками модерністських течій.

Але соціально-економічні корені художніх принципів письменника не слід розуміти прямолінійно. Від цього застерігає, зокрема, І. Франко, спростовуючи твердження С. Русової, що новели Стефаника «тим роблять таке сильне враження», що в них малюється невимовно тяжке економічне становище західно-українського селянства. Невірно, вважає І. Франко, та думка, «що Стефаник — маляр страшної економічної нужди селян». Справжнє достоїнство Стефаникових новел у тому, що «се трагедії душі, конфлікти та драми, що можуть *mutatis mutandis* повторитися в душі кожного чоловіка, і власне в тім лежить їх велика сугестійна сила, їх потрясаючий вплив на душу читача»².

На рубежі XIX—XX ст., представники критичного реалізму виявляють гостру зацікавленість переживаннями, враженнями, потаємними закутками душі окремої людини. В їхніх творах соціальні проблеми переломлюються через духовний світ людини, а узагальнена філософська інтерпретація суспільних явищ, осмислення людиною «вічних» проблем свого життя починає відігравати провідну роль. Насичена емоційна духовність особи виявляє світоглядні засади через сплетіння настрою, почуттів і життєвої ситуації. Художник акцентує увагу на зміні «світла й тіні», які кидає особа на оточуючі обставини залежно від того, «чи вона весела, чи сумна»³. Зосередження уваги митців на душевних переживаннях, духовному світі особи потребує пошуку нових художніх засобів їх відтворення. Цей пошук сприяв появі інтересу до модерністських прийомів художнього зображення дійсності й у Стефаника. У дослідників творчості письменника донині виникає чимало дискусійних питань, пов'язаних з характером впливу експресіонізму та імпресіонізму на його творчість.

Щоб відмежувати творчі прийоми й світоглядні установки критичного реалізму загалом і реалізму Стефаника зокрема від позицій модерністів, детальніше спинимось на зображально-виражальних засобах імпресіонізму. Для останнього характерний, насамперед, психологізм у змалюванні персонажів. В об'єктивному світі для імпресіоніста варте уваги лише те, що співзвучне настроям особи — порухи людської душі, її біль. Ньюанси в зміні настрою, сильні життєві враження передаються через певну гаму відтінків у самій дійсності. Увага концентрується на кольорах, звуках, яскравих деталях. Проза лаконічна і ритмічна. Соціальний аналіз в імпресіонізмі втрачає сенс, факти об'єктивної дійсності мають для людини особистісну значущість, їх суспільна значущість стає для неї нецікавою. Тому й зміни в об'єктивній дійсності, хід, напрям руху подій, а отже, й сюжет твору для імпресіоністів втрачають цінність. Світ об'єктивної дійсності і внутрішні переживання особи протиставлені як одвічні антагоністи.

Порівнюючи творчі прийоми Стефаника з модернізмом, можна знайти ряд зовні схожих моментів. «Стефаник, як Метерлінк, відкидає не тільки декорацію, етнографію, будь-які інші ознаки, але й розвій акції, плутанину, колізію. Навпаки, він прагне до найбільшої простоти, інколи аж до примітиву»⁴. Дослідники його творчості залічують новели

¹ Франко І. Старе й нове в сучасній українській літературі // Франко І. Я. Збір. творів : В 50-ти т. — К., 1982. — Т. 35. — С. 108.

² Там же. — С. 109.

³ Там же.

⁴ Лукіянович Д. Нова фаза творчості Стефаника // Василь Стефаник у критиці та спогадах. — К., 1970. — С. 87.

письменника до психологічної прози⁵, оскільки Стефаник у своїх творах прямо не зачіпає складних соціальних проблем. Соціальний зміст «зовнішніх» подій відбивається в його творах лише опосередковано. В новелах нема детального, поданого в часовій послідовності зображення соціально-історичного життя персонажів⁶. Соціальне оточення саме по собі проходить повз увагу персонажу аж доти, доки «на нього не падуть чуттєві рефлексії тої душі»⁷. На тлі «зовнішніх» подій Стефаник розкриває внутрішній світ людини, ціннісні основи глибинного сприймання нею інших подій і людей. Через подію він ніби вростає в переживання героїв, виражаючи ці переживання хоч і скупо, але яскраво. Лако́нізм прози стає одним із засобів, за допомогою якого автор розкриває перебіг почуттів героя і передає їх читачеві. Внутрішній світ персонажів дістає вияв у емоційно насиченому монолозі, «майже не контрольованому свідомістю»⁸. Свідомість людини розкривається не через опис оточення, а через сукупність асоціативних образів, що імпліцитно включають у себе і його оцінку. Оточення інтерпретується героєм через гаму душевних переживань, в результаті чого «зовнішнє» включається у внутрішній світ як його органічний елемент. У певному розумінні можна, звичайно, погодитись із твердженням, що Стефаник приймає «імпресіонізм як манеру письма»⁹. Але на цьому й закінчується схожість імпресіоністських і Стефаникових творчих принципів.

У площині вибору зображально-виражальних засобів лежать точки стику творчості Стефаника з експресіонізмом. В останньому, як відомо, методом дослідження людського життя стає «інтроспекція (рефлексія, самоаналіз), вчування («внесення» думок людини в предмети) й інтерпретація особистих почуттів і переживань поза зв'язком особистості з явищами дійсності»¹⁰. У літературі, малярстві цей метод реалізується через надмірно перебільшену емоційну викривленість образів і — як специфічний художній прийом — використання жахів. Образи узагальнюються до символів. Як наслідок входження автора в образ — предмет зображення деформується, «корчиться» під тиском емоцій. Тому світ і його події сприймаються крізь призму відчаю і страху, а не за законами причини та наслідку, логічне обґрунтування особою своїх вчинків відкидається. Для експресіоністів сприйняття світу людиною — це виникнення неусвідомлених асоціацій, які пов'язані з почуттям самотності й покинутості. Суб'єктивний світ протиставляється світові об'єктивному, а останній прибирає забарвлення чужого й ворожого. Отож і виходить, що єдиною цінністю лишається власний духовний світ людини, для розкриття певних сторін якого експресіоністи використовують крайню ситуацію.

Безперечно, ці прийоми зображення, наприклад загостреність образів (образ, що нагадує крик відчаю), уповільнення подій (розтягнення миті у «вічність»), персонафікація, відсторонення, примітивізація таких форм вираження, як діалог і внутрішній монолог, певною мірою характерні й для Стефаника. Ці зображально-виражальні засоби дозволили йому досягти надзвичайної сили експресії (скажімо, в «Синах»). «Письменник буквально перевтілювався в своїх персонажів і як власні сприймав їх страждання»¹¹. Про це ж каже й сам автор: «Кажда моя дрібниця, яку я пишу, граничить із божевільям, і я нікого в світі так не боюся, як самого себе, коли я творю»¹².

⁵ *Дрижанивський С.* Із нарисів «Василь Стефаник» // Там же. — С. 230.

⁶ *Лесин В. М.* Творчість Василя Стефаника. — Львів, 1965. — С. 59.

⁷ *Франко І.* Старе й нове в сучасній українській літературі. — С. 108.

⁸ *Калениченко Н. Л.* Українська література кінця XIX — початку XX ст. : Напрямки, течії. — К., 1983. — С. 126.

⁹ *Риндюк А.* Із статті «Техніка новел В. Стефаника» // Васи́ль Стефаник у критиці та спогадах. — С. 212.

¹⁰ *Куликова Н. С.* Експресіонізм в мистецтві. — М., 1978. — С. 87.

¹¹ *Лесин В. М.* Творчість Василя Стефаника. — С. 63.

¹² Цит. за : *Возняк М.* Із статті «Слово про Васи́ль Стефаника» // Васи́ль Стефаник у критиці та спогадах. — С. 225.

Використання Стефаником експресіоністських прийомів дало підставу окремим критикам зробити закид, що, «підкреслюючи біологічну основу в людині», він «приділяє деколи багато уваги патологічним явищам, як ось у «Басарабах»¹³. Критик не бачить, що крайня ситуація, як і страшна подія, цінні для письменника не самі собою, а лише як необхідний прийом у розкритті духовного світу персонажа, засіб передавання певних переживань, почуттів, формування настроєності на відповідні асоціації. Примітивізовану вербальну форму передавання змісту і настрою, якою користується письменник, критик сприймає прямолінійно. Тому й стверджує, що світ уявлень, інтересів героїв дуже вузький і, навіть, «світогляд автора не широкий»¹⁴. Такі твердження — результат помилкового ототожнення критиком художніх прийомів з ідейним змістом твору, проблем, поставлених письменником, — із світоглядом самого письменника.

Та насправді Стефанік через лаконізм, «примітивізм» вербальної форми, в якій втілено образ, досягає ширшого його включення в переживання читача, злиття читача з внутрішнім світом персонажів. Адже базисні цінності духовного світу особистості функціонують як на когнітивному, так і на чуттєво-емоційному та нормативно-регулятивному рівнях її поведінки. Динаміка взаємодії цих рівнів дає змогу краще зрозуміти сутність творчої манери В. Стефаніка.

Складна життєва ситуація розв'язується кожною людиною ціною величезного напруження її чуттєво-емоційної сфери. «Механізмом захисту» від перенапруження для людини є психологічна раціоналізація проблемної ситуації, яка через логічні роздуми допомагає людині «вхлюпнути» з себе, об'єктивувати масу негативних почуттів, емоцій. Напруження знімається переведенням проблеми з емоційного рівня на когнітивний. Одним із способів об'єктивації проблеми на когнітивному рівні виступає вербалізація. Річ, однак, у тім, що для «малої» людини Стефаніка, поставленої в такі соціальні умови, де на перше місце висуваються не духовні, а «брутальні вимоги», адекватна вербалізація неможлива. Жак стає невимовним. Тому людині, щоб вистояти, треба дійово, ділом знайти вихід із ситуації — перевести проблему не на когнітивний, а на регулятивно-поведінковий рівень. Вчинок стає заміною раціоналізації і справжнім виходом з екстремальної ситуації.

Раціоналізація проблемної ситуації (розумування) є виходом з ускладнення тільки в свідомості. Це — один із способів «узгодження» суб'єктивного образу світу з потребами і можливостями людини.

Тут ми хочемо підкреслити, що, на нашу думку, саме об'єкт художнього аналізу (життя «малої» людини — селянина) в найбільшій мірі детермінував відмінність інтерпретації «вічних» тем буття Стефаником від їх інтерпретації, наприклад, А. П. Чеховим — в російській, А. Стріндбергом, Г. Ібсеном — у західноєвропейській літературі, хоча всі вони дотримуються одного творчого методу — критичного реалізму. У цьому зв'язку відзначимо, що характерною рисою героїв А. П. Чехова, Г. Ібсена, А. Стріндберга є підміна переживання життя розумуванням про нього. Але найяскравіше й найефективніше логічну рефлексію використовує Ф. М. Достоевський, зображуючи духовне життя російської інтелігенції середини XIX ст. Для Карамазових, Раскольникових життя наповнюється сенсом тільки тоді, коли вони ставлять питання про життя, а не тоді, коли його переживають. Вони в полоні рефлексії й тому бездіяльні. Скажімо, Іван Карамазов розгортає перед Альошею приголомшливу картину страждань дітей — найкращої і найбезпораднішої частини людства. Але гнів і протест Івана лишаються в межах умовляючих конструкцій, оскільки самі діти для нього — абстрактний узагальнений образ людини взагалі.

¹³ Там же. — С. 224.

¹⁴ Там же.

У новелах Стефаника діти також часто постають як концентроване вираження безневинного страждання людини. Так, Гриць Летючий топить свою дитину («Новина»). Тут абстрактно-логічний підхід виключений уже тим, що вирішується доля власних дітей. Отже, для персонажів Стефаника не існує антиномії «життя — рефлексія». Антитезою рефлексії виступає позиція, що виражає об'єктивацію внутрішнього напруження через діло. У цьому також виражається творча самотність письменника, оригінальність його художньої стилістики, з допомогою якої він описує внутрішній світ своїх героїв.

Буття людини наповнюється змістом саме через дію. Через діло воно досягає гармонії зі світом. Воно є вираженням свободи, коли цілеспрямовано служить людям, і вираженням спрямованості людини в майбутнє. Стефаників майстер своє земне призначення вбачає в спорудженні будинків, кожен з яких — дзигарок, «з котрого хоч боку заходи», сенс його життя — в служінні людям: «Віду в неділю з церкви, йду додому та й нютую собі в голові, що най лиш пожню з десять років, та й село геть перебудую... На биті гори обернуси, гляну на село, а мої, моспане, будинки, як та птаха легка, що ледве землі торкаєси. ...То так мені весело, як мамі, що дивиться на свої діти». Улюблена праця і свобода нерозривні. Тому свободу Стефаник не відділяє від причетності людини до світу речей. Тільки з втратою свого діла, зв'язків із іншими вона втрачає свою свободу. Без переживання справжності свого життя, яке є щоденним ділом, немає справжньої свободи («Майстер»).

Оскільки у Стефаника фундаментальні проблеми людського буття осмислюються як емоційно насичене діло, сприйняття світу персонажами передається у формі наповненої буттєвим змістом образної символіки, яка виражає найсуттєвіше, суспільно значуще в людині. Невербалізовані смисли художніх образів об'єктивуються й розгортаються перед читачем через їх багаторівневе чуттєво-образне опосередкування, граничну предметну виразність, динаміку, контрасти, асоціативні зв'язки. Ці моменти, на нашу думку, зближають новели Стефаника з поезією.

Зазначеними художніми засобами письменник досягає утворення асоціативних зв'язків між сприйнятими читачем значеннями образів. Ці зв'язки стають для людини смисловими конструктами близьких для неї (узгоджених з її життєвим досвідом) ціннісних значень. Звичайно, зовсім не кожний читач сприймає як символи глухоту діда Гриця, горб Дідуха, камінний хрест, матір, дітей, які не усвідомлюють, що стоять над трупом матері, дорогу тощо. Ступінь сприйняття їх залежить як від співзвучності з ними життєвих установок самого читача, так і від його загальнокультурного рівня та інших контекстних і суб'єктивних факторів.

Аналіз творчого методу письменника дає підстави для висновку про формальний характер відзначеної рядом дослідників подібності художніх засобів Стефаника до модерністських прийомів. Адже метод художньої творчості, як слушно мовить М. С. Каган, визначається не одним, а кількома складниками. Це «спосіб пізнання, спосіб ціннісної інтерпретації життя, спосіб художнього моделювання, спосіб побудови системи образних знаків, у яких закріплюється і передається художня інформація»¹⁵. Вирішальним із цих складників, безперечно, виступає «спосіб ціннісної інтерпретації життя», що впливає з життєвої позиції і світоглядних установок письменника. Цілком слушною є думка Луї Арагона про те, що проблема реалізму — це проблема ідеології, а не форми. Саме у характері світобачення та світоглядних установок дістає вираження протилежність позиції модерністів і Стефаника. Не випадково якраз проблеми світосприймання були предметом дискусій між Сте-

¹⁵ Каган М. С. Лекции по марксистско-ленинской эстетике. — М., 1972. — С. 713.

фаником і польським модерністом С. Пшибишевським. «Наші розмови велися завжди довкола проблем життя»¹⁶, — згадує останній.

Світоглядне кредо модернізму містить у собі такі характерні принципи: 1) нігілістичне ставлення до об'єктивної дійсності; 2) пасивний соціальний протест у формі відособлення людини від реальних проблем життя, замкненість у своєму внутрішньому світі; 3) глибокий песимізм, що дістає вияв у творчості як ідея безсилля слабкої і самотньої людини перед нездоланністю дійсності, фатальністю долі. Отже, одним із наріжних постулатів модернізму є уявлення про абсурдність життя. У новелах Стефаніка життя також не має сенсу, але не має сенсу для конкретних людей — мужиків. Економічне, соціально-політичне та національне гноблення селянства в Австро-Угорській імперії витісняло загальнолюдські ідеали і гуманістичні цінності в найпотаємнішу «глибину душі». Стефанік, розкриваючи абсурдність життя українського селянина, не поширює її на буття в цілому. Письменник ставить питання «Для чого жити?» не взагалі, а стосовно конкретної людини. Життя роблять абсурдним конкретно-історичні умови. Тому його «мала» людина в найскрутніших обставинах знаходить сили на протест. А це і є позиція критичного реалізму.

Модерністській пасивності Стефанік протиставляє прагнення особи до реального, а не до уявного самоствердження, прагнення, яке дістає вияв у жаданні «малої» людини, селянина бути собою, а не просто «мужиком» («Камінний хрест», «Сини», «Маті»). Гідність простих людей виявляється не тільки в формі бунту проти несправедливості, а й у тому, що це люди, «котрі смерті не бояться», вони творці і представники своєї культури, ті, хто вистояв, зберіг себе як культурну цілісність, «хоть пройшли над ними бурі світові».

Розуміння культури Стефаніком невіддільне від долі трудящегося селянства. Добре знаючи життя, інтереси західноукраїнської буржуазної інтелігенції, він різко розмежовує сприйняття, переживання світу «інтелігентом» і «мужиком». Вони такі контрастні, з таким різним розумінням моралі, добра, справедливості, що постають як два незрозумілі один для одного світи. Світ мужика — це природний світ, що здатний досягнути гармонію людини й природи. Світ буржуазного інтелігента є світом відчужених цінностей, тому сам його носій постає як неповноцінна особистість. За своєю психологією він конформіст, який зраджує інтереси народу.

На погляд селянина, в пансько-інтелігентському середовищі не можна бути собою, додержуватись своїх уподобань, звичок, почуттів; а треба поводитись за його дивними, ненормальними законами: селянка, опинившись у місті і не знаючи правил поводження в чужому їй середовищі, «хоче цілувати всіх панів по руках і не має сміливості» («Такий панок»). Загравання інтелігента з мужиками: «Я чоловік ваш, я з вашої кості і крові» («Такий панок»), — сприймається селянами як невпевненість у собі, зрада себе, яку вони пояснюють тим, що інтелігент за своєю суттю «мнекий» чоловік. Безпорадності і конформізму буржуазного інтелігента Стефанік протиставляє гармонійність існування простої людини, її гідність і гуманізм. Навіть у найсумніших новелах і в найтрагічніших образах Стефаніка ніколи не згасає надія, гріє серце людяність. Крізь фатальність долі старого батька в «Синах» все ж пробивається і лине до людей співом жайворонка пісня життя, хоч старий і не приймає її. Виділяючи оптимізм, гуманістичні основи творів В. Стефаніка, І. Франко пише: «У многих із його оповідань віє сильний дух енергії, ініціативи, а у всіх бачимо велику любов до життя і до природи — речі, зовсім суперечні песимізмам»¹⁷. Прикладом цього може служити новела «Озимина».

¹⁶ Пшибишевський С. Из землі зродженому творцеві // Василь Стефанік у крипі та спогадах. — С. 281.

¹⁷ Франко І. Старе й нове в сучасній українській літературі. — С. 109.

Озимина є символом самооновлення землі. Вона протиставлена старості селянина, в якому живуть два антагоністи: усвідомлене чекання смерті і підсвідомий потяг до життя. Життя проривається через сивину його років, як зелена озимина восени. Старість і осінь рівнозначні і невідворотні, але сенс осені в весні, осінь вагітна озиминою, життям. Сенс старості у дітях, у руках, що знали і робили своє діло. Тому підсвідомо старий протестує проти смерті, хоча на словах і просить прийти до нього, аби лиш молодого не займала. Все ество старого тягнеться до сонця (життя). Переживши життя і добре знаючи, чого воно варте, старий має право «пищати» до сонця: «Не зашкірюйся до мене, бо задурно ...ти знайди собі молодого якого, а мені пішли її, бо забула, сука, за діда...». Полярність образів, символічні узагальнення є засобами вираження письменником неминучості постійного оновлення людини й землі, ствердження їх вічної молодості.

Виділення у методі художньої творчості основного складника — світоглядної позиції письменника — дозволяє охопити творчість Стефаника в цілому, а не визначати його метод за тією чи тією новелою або ж розмежовувати, що в ній «від модернізму», а що — «від реалізму». Вплив модернізму на творчість Стефаника загальноновідомий. І все ж підхід до кожного окремо взятого твору письменника з погляду загального «розмежування» дає дуже суперечливі результати. Для прикладу візьмемо оцінку різними критиками однієї й тієї ж новели: «Сама-саміська» є архітвором в мініатюрі, є він найліпше, може, обдуманий, найгарніше з усіх артистично оброблених¹⁸. «Новела «Сама-саміська» не вільна від занепадницьких тенденцій»¹⁹. «Портрет», «Сама-саміська» є речі, «найменш оригінальні, написані під впливом польських модерністів»²⁰. «Сама-саміська» — «вір глибоко реалістичний, життєво правдивий до найменших подробиць»²¹. Для самого ж Стефаника вибір творчого методу був зумовлений зовсім не формальними критеріями. Він випливав з найважливіших завдань творчості, зокрема з прагнення показати, що за «брутальними вимогами» у глибинах душі «малої» людини схований складний і багатий духовний світ, де живе тяжка тисячолітня історія народу, його культура: «Зодна душі я его винесу на світ божий і я буду його показувати яко силу і спасення для нас»²².

Стефаникові новели за сюжетним розвитком подій становлять самотійні, незалежні один від одного твори, але порушені в них світоглядні проблеми пов'язують їх в один вузол, як єдину книгу життя з усім багатством тем, ідей, вічних питань людського буття. Саме цей момент, на наш погляд, і відзначає в творчості Стефаника Леся Українка: «Двома-трьома раптовими рисами він малює нам надзвичайно яскраво цілу драму, і, власне через те, що всі нариси мають один тон, вони дають нам один спільний образ життя народного, показують нам колективну душу маси»²³.

При першому озайомленні із Стефаниковими новелами вражає безвихідь, у якій перебувають їх персонажі. Складається враження, що над людиною тяжіє приреченість, щось на зразок зашморга над братами Басарабами. Коли ж вчитуємося, відкриваємо парадоксальний збіг: ця приреченість є приреченістю на життя, яке рівнозначне смерті. Для людини Стефаникових новел проблема вибору життя і смерті не є дилемою. Питання ставляться інакше: чи варто жити таким життям, яким живуть персонажі письменника, і як треба жити, щоб

¹⁸ Труш І. Василь Стефаник // Василь Стефаник у критичі та спогадах. — С. 40.

¹⁹ Грицюта М. С. Художній світ В. Стефаника. — К., 1982. — С. 38.

²⁰ Крижанівський С. Із нарису «Василь Стефаник» // Василь Стефаник у критичі та спогадах. — С. 229.

²¹ Лесин В. М. Творчість Василя Стефаника. — С. 145.

²² Стефаник В. Повне зібр. творів : В 3-х т. — К., 1954. — Т. 3. — С. 186.

²³ Леся Українка. Писателі-русини на Буковині // Леся Українка. Твори : В 10-ти т. — К., 1977. — Т. 8. — С. 78.

бути собою? Цей аспект проблеми існування є лейтмотивом усіх творів Стефаніка, причому справжність існування людини проступає як гармонія «малого» і «великого» світів, де символом «великого світу» є саме земля. Адже для селянина вона колиска всього сушого—і домівка, і мати-годувальниця, і гордість, і батьківщина. Без рідної землі для нього немає життя, він без неї ніби той птах без гнізда. Стара селянка буквально німіє, коли її змушують покинути землю, де вона прожила своє життя: «Вона лишила слова свої на вікнах та на золотих образах в своїй хаті, то вони, як пташечки, б'ються по порожній хаті, як сироти». Заговорила аж тоді, коли знала, що повертається додому («Вона — земля»). Порушення гармонії двох світів переживається персонажами Стефаніка як неправдивість існування, яка нерідко рівнозначна смерті.

Ось новела, до болю знайома з шкільних років: «...Гриць Летючий утопив у річці свою дівчинку. Він хотів утопити її старшу, але випросився». Звичайно, мотиви такого вчинку Летючого пояснюються соціальними умовами життя селянина-бідняка. Однак зводити їх виключно до соціальних умов — значить спрощувати, огрублювати поставлену письменником проблему. Таке зведення рівноцінне твердженню, що всі бідняки тоді топили своїх дітей. Письменника цікавить інше. Гриць — бідняк, «мала» людина, але він, як і кожний з нас, — неповторна особистість. Гриць зрозумів раптом, що те життя, яке чекає на його дітей, і їхня смерть рівнозначні між собою. Ця страшна правда відкрилася йому як освячення: «Мерці», — і напудився так, що аж пів його обніпав». Смерть вибрав тому, що вона видалася йому гіднішою людині, ніж те життя, яким живе він і мають жити його діти. «Дедьку, не топіть мене, не топіть.— Та як си просиш, то не буду, але тобі би ліпше...». Гриць Летючий іде на такий злочин не з затьмареною свідомістю, його вчинок не є наслідком неповноцінності, патологічного збочення чи деструктивних інстинктів. Він не заплющує очей ні на те, що чинить зараз, ні на те, що буде робити по тому, і нічим себе не обманює. Він живе, але це життя «мерця». Тому можна образно сказати, персонаж не існує, бо втопив себе разом з донькою. Лишився не він, а людська спокута. У новелі нема внутрішнього (чи виголошеного) монологу Летючого, який логічно мотивував би його вчинок. Грицеві вистачає одного слова — «мерці». Велетенська емоційна напруга переводиться на регулятивно-поведінковий рівень. Гриць, зробивши вибір, діє — несучи на собі тягар прийнятого рішення, чину й відповідальності за нього. І в цьому глибокий життєвий пафос: ідеал гідного людського життя стверджується тут ціною самого життя. Трагічними можуть бути лише життя, вчинок, дія, доля, але ніколи — міркування, рефлексія, хоч якими б справедливими і влучними вони не були.

У новелі «Новина» смерть як результат вчинку підкреслює значущість життя окремої людини, бо виражає межі людського буття, його можливості і мету. Вихід із життя у Стефаніка є негативним ствердженням радості істинно людського існування, а не запереченням світу. У цій новелі злочин проти власних дітей водночас стає, хоч як парадоксально це звучить, проявом людяності, ствердженням — хай і в негативній формі жахливого вчинку — гідного людини життя. Навіть думати страшно про те, що смерть власної дитини є ствердженням справжнього життя, не те, що писати. Тут мимоволі згадуються слова Стефанікового приятеля: «Не пиши так, бо вмиреш»²⁴.

У своїх творах Стефанік досить часто звертається до ситуацій дисгармонії «малого» і «великого» світів. Незалежно від причин і характеру конфлікту людини зі світом — чи то вони соціально-економічні і психологічні («Новина»), чи ж виключно психологічні («Басараби») — вихід із такої ситуації (смерть) завжди є неминучістю, великим горем

²⁴ Стефанік В. Повне зібр. творів. — Т. 2. — С. 30.

і водночас піснею життя, вираженням того, що істинність буття—в гармонії. Смерть переслідує Басарабів як заба прекрасної жінки. Новела стверджує, що людина є втіленням життя і смерті, добра і зла. Боротьба зі смертю, злом є і боротьба людини з собою, є її постійний вибір. «Вихід» із життя не є власне виходом, це не віднайдення свободи, а лише ілюзорне звільнення. Порівняння Стефаником смерті з прекрасною жінкою є надзвичайно влучним. Ілюзія звільнення (смерть) сприймається Басарабами як щось жадане, легке, невідоме. Коли ж один із братів відчув її і усвідомив, то з'ясувалось, що для нього немає іншої правди, крім правди самого життя, немає куди тікати, як тільки до людей. Звернення до підсвідомого в регуляції людської поведінки у Стефаника не самодостатнє, а слугує ідеї, що свобода, щастя невіддільні від свідомого наслідування людиною природи і соціально-культурних норм, від гармонії людини й природи. Людина, що чинить всупереч природі, не знає ні щастя, ні свободи. Не існує абсолютної свободи. Свободу переживає той, хто тішиться сонцем, дітьми, вміє любити людей і своє діло.

Стефаник художньо аналізує ті глибинні підвалини духовного світу людини, що протистоять відчуженню, стверджуючи гідність і самоцінність особи. Щоденні турботи він розглядає в плані не знеособлення, а творення людського життя, де речі оживають, стають людським ділом. Стефаників майстер втрачає сенс життя, коли кидає своє діло («Майстер»). Справжнє життя доньки старого пана («Портрет») все в музиці. Вона хоче так грати на «фортеп'яні», як лева втихомирювати: «Доведу його до встеклості, і люди будуть умирати зі страху, зимний піт їм на чолі виступить... А на кінець заграю їм пісеньку. Буде їм здаватися, що походжають по різнобарвних квітах і по шовковим зілю». Для неї діло і життя є одне й те саме.

У Стефаника цінності особи тоді дійсні, коли вона чужі горе й радість переживає як власні. Для старого Олеся («Скін») часткою його *теперішнього* життя, його реальністю є думи про дзвін, що мав купити, «аби по селу вогонь вістив», про те, що «не раз і не два на полі без води погибав», що «Мартиніві не давали заробленого ячменю». Через переживання минуле, теперішнє, майбутнє сплітається у людському бутті в єдине ціле, ім'я якому — життя.

Таким чином, у принципових параметрах художнього методу — способі пізнання і способі ціннісної інтерпретації життя — позиція Стефаника докорінно протилежна модернізмові. Модернізм, показуючи своєрідність особи, забуває, що в індивідуальному є й загальне, що саме суспільні цінності у людині є її найбільша вартість, ними індивід стверджує себе в житті. Близьким чи навіть спільним із модернізмом у нього виступає лише літературна манера, виражена як спосіб художнього письма й спосіб «побудови системи образних знаків». Однак і в аспекті художньої форми не слід перебільшувати зв'язок творчості Стефаника з модернізмом.

Порушуючи «вічні» питання людського буття, Стефаник звертається до нетрадиційних у художній літературі його часу прийомів. Він здійснив прорив від інтелектуальної рефлексії, яка паралізує справжнє переживання життя, до ствердження хай навіть сповненого страждань і трагічних суперечностей, але реального життя. Стефаник відкрив у не легких буднях «малої» людини визначальні цінності людського буття, показав, що постановка і розв'язання «вічних» питань властива не лише «обраним», а кожній людині, зайнятій суспільно корисною працею. «Мала» людина Стефаника не підмінює життя абстрактними роздумами над цінностями і проблемами буття — вона просто живе ними. В цьому, на нашу думку, полягає секрет оптимізму й життєстверджуючого пафосу його творів.

Цей пафос близький і зрозумілий нам сьогодні. Своїм корінням сягаючи ідейно-естетичних принципів критичного реалізму, він розви-

нувся, піднісся на якісно новий щабель у мистецтві соціалістичного реалізму. В епоху найскладніших соціальних колізій, безкомпромісної боротьби між силами прогресу і реакції навколо найпекучіших проблем розвитку людства як ніколи актуальне ствердження цінності життя людини, її значущості і відповідальності за все, що відбувається в світі. Сьогодні, коли людство стикається з найтрагічнішими альтернативами за всю свою історію, коли на перший план виходить вибір між життям і ядерним самогубством, особливого значення набуває висновок, зроблений В. Стефаником в ході художнього осмислення соціально-історичного досвіду його доби: у простої працюючої людини, хоч би в яку епоху і в яких соціальних умовах вона жила, не може бути вибору між життям і смертю, такий вибір по суті своїй антигуманний і аморальний. Своєю щоденною працею вона стверджує соціальний прогрес, рівність, свободу, мир — визначальні цінності кожної історичної доби.

* * *

Філософський аналіз духовного мира «маленького» человека в творчестве В. Стефаника позволяет сделать вывод, что вопросы смысла жизни, отношения человека к смерти, проблема свободы, как правило, решаются писателем через вовлечение персонажей в пограничные ситуации. Здесь напряженность чувственно-эмоциональной сферы духовного мира героев разрешается путем перевода ее не на когнитивный уровень (т. е. не как логическая рефлексия), а на уровень регулятивно-поведенческий. Это позволило Стефанику осмыслить «вечные» вопросы бытия в их неразрывной связи с человеческим трудом, повседневной жизнедеятельностью людей.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ТРЕТІ СКОВОРДИНСЬКІ ЧИТАННЯ

2—4 червня цього року в м. Переяславі-Хмельницькому Київської обл. відбулися треті скворординські читання. Їх організували Переяслав-Хмельницький меморіальний музей Г. С. Сковороди, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, Інститут філософії АН УРСР. Читання проходились у приміщенні Переяслав-Хмельницького меморіального музею Г. С. Сковороди. Тут колись розміщувався Переяславський колегіум, у якому викладав видатний український просвітник і мислитель-гуманіст.

У третіх скворординських читаннях взяли участь літературознавці, філософи, мовознавці, історики, мистецтвознавці з наукових і вузівських центрів України, Білорусії і Російської Федерації.

У майже п'ятдесяти доповідях, виступах і повідомленнях було обговорено широке

коло питань, пов'язаних зі світоглядом Г. С. Сковороди, своєрідністю його філософсько-гуманістичних поглядів, етичної концепції, характером і спрямованістю просвітницької діяльності мислителя. Значна увага приділялась розглядові вчення Г. С. Сковороди в контексті історичних традицій вітчизняної і світової духовної культури, оцінкам творчого доробку мислителя сучасниками і нащадками, впливові його філософських поглядів на дальший розвиток вітчизняної філософії, багатьом іншим питанням його ідейної, наукової і художньої спадщини.

Я. М. Стратій

Від редакції: Більш докладний звіт про роботу третіх скворординських читань буде опубліковано в одному з найближчих номерів нашого журналу.

Л. П. Бойко

ПРИРОДОЗНАВЧА І МАТЕМАТИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ У ФІЛОСОФСЬКИХ ТВОРАХ Г. С. СКОВОРОДИ *

БОЙКО Лідія Павлівна — вчителька Боярської школи № 3 (Київська обл.), аспірантка Київського держуніверситету. Галузь наукових інтересів — історія української літературної мови. Автор статей у журналі «Всесвіт» (1983, № 3), у збірнику наукових праць Київського університету. В нашому журналі виступає вперше.

В історії української культури є імена, яким судилося безсмертя. Саме таким є ім'я видатного мислителя XVIII ст. Г. С. Сковороди, чий внесок в історію вітчизняної літератури і вітчизняної філософії надзвичайно вагомий.

Розвиваючи теорію «трьох світів», яка «ґрунтується на тривалому попередньому розвитку демократичного напрямку у філософській думці», Сковорода припускав існування ще й четвертого світу, пов'язаного із соціумом¹. У своєму вченні про дві натури український мислитель прагнув по-новому осмислити таємницю існуючого, поставивши в центрі своєї філософської концепції проблему людини і людського щастя. Це було співзвучним з ідеєю цінності людини, пропагованою Просвітництвом². Але людина не існує поза природою. За Сковородою, природа розвивається за своїми власними законами: «Природа есть первоначальная всему причина и самодвижущая пружина» (I, 418)³.

Інтерес філософа до природи й природознавства не випадковий. У XVIII ст. значно зросла увага до природничо-наукових знань і математики, що було зумовлено поширенням під впливом ідей Просвітництва елементів науково-матеріалістичного світогляду. Безперечно, український мислитель не міг стояти осторонь цього процесу: «Сковорода, продовжуючи кращі наукові традиції, будує свої уявлення про світ, про його закономірності на основі передових досягнень природознавства, фізики, хімії, астрономії»⁴. Термінологія цих наук певною мірою відображена в основних філософських творах письменника.

Сковорода стверджував, що все існуюче можна розподілити між трьома сферами: макрокосмом (всесвітом), мікрокосмом (світом людини) та світом символів (Біблією) (II, 137). Мислителя, який перебував на рівні відкриттів Коперника і досягнень природознавства свого часу, надзвичайно цікавив всесвіт: «В його теорії «трьох світів» всесвіт, тобто макрокосмос, посідає перше місце»⁵. Це зумовило використання філософом відповідної лексики.

* Пропонуємо читачеві ще одну статтю, підготовлену до третіх сквородинських читань (Переяслав-Хмельницький, червень 1987 р.) Див. також № 3 нашого журналу за цей рік.

¹ Нічик В. М. Філософські попередники Г. С. Сковороди // Філософська думка. — 1985. — № 2. — С. 79.

² Див.: Литвинов В. Д. Ідеї раннього Просвітництва у філософській думці України. — К., 1984. — С. 6.

³ Тут і далі посилання на тексти Г. С. Сковороди зроблено за виданням: Сковорода Г. С. Повне зібр. творів : В 2-х т. — К., 1973. Римськими цифрами позначено том, арабськими — сторінку.

⁴ Шаблійовський Є. Література, життя, письменник. — К., 1974. — С. 51.

⁵ Табачников І. А. Сковорода і Сократ // Від Вишньовського до Сковороди. — К., 1972. — С. 139.

Найчастіше письменник вживає традиційний церковнослов'янськ *вселенная* (I, 163, 190; II, 127, 161) та його стягнену форму *вселенна* (I, 315; II, 135, 148). Поряд із цим він використовує синонім *всеселенная* (I, 276, 307), утворений ним приєднанням до наявного терміна займенника *все*. В одному з перших філософських творів мислителя, діалозі «Наркісс», натрапляємо навіть на варіант *во всевселенной* (I, 167), проте надалі він відмовився від його вживання. Близький за значенням до наведених власний термін Сковороди *все-на-все* (I, 167; II, 12), про що свідчить примітка самого автора: «Все-на-все, граеес: пампан, universum» (II, 12).

Цілком зрозуміло, що новоутворенними словами, першою частиною яких є займенник *все*, мислитель підкреслює всеосяжність всесвіту. Синонімами до них виступають субстантивовані прикметники *поднебесная* (I, 296, 150; II, 140) і *подсолнечная* (I, 164), хоча останнє слово Сковорода вживає лише один раз, у діалозі «Наркісс». Цікаво, що синоніми *поднебесная* — *подсолнечная* широко використовував Феофан Прокопович у своїх проповідях, відомих під назвою «Слова и речи»⁶. У філософських же творах Сковороди ця паралель, крім названого випадку, не дістала застосування.

Поняття всесвіту у працях мислителя передається також словосполученнями *мир великий* (II, 17, 137, 143), *мир обительный* (II, 17, 21), *мир всеобщий* (II, 137). Більшість згаданих термінів зустрічаємо у зрілих філософських творах письменника — трактатах «Икона Алкивиадская», «Жена Лотова» і діалозі «Потоп зміни». Ці складні терміни служать для позначення родового поняття і його видової ознаки.

Двослівні найменування, утворені з іменника і прикметника, де останній відіграє роль диференціюючого уточнення, зустрічаються вже в XVI ст. і особливо поширюються у XVIII ст.⁷ Г. С. Сковорода скористався з них і в своїй природознавчій термінології. Важливе місце у творах українського просвітника посідають словосполучення *Коперникови мири* (I, 139, 164; II, 48, 166), *Коперниканські мири* (I, 167, 276), *Коперниканські системи* (II, 48), *система мира* (I, 457, 460), а також словосполучення *Коперниковски сфери* (I, 86), вжите у «Пісні 28-й». Для філософа ці поняття є символом матеріального світу.

Вихованець Києво-Могилянської академії, яка відіграла велику роль у поширенні коперникіанства⁸, Сковорода визнавав множинність світів, перебуваючи на передових наукових позиціях свого часу: «Обитаемым мірам нсть числа, как ныне начали думать...» (II, 18). Певну роль у цьому відіграла і пропаганда Кантеміром ідеї множинності світів у космосі, погляд на природу як на джерело всього існуючого⁹. У діалозі «Потоп зміни» Сковорода зазначав, що *великий мир* складається із *безчисленных мир-миров* (II, 137). *Мир-миров* — власний термін мислителя, введений у його останньому філософському творі. За синонім поняття всесвіту Сковороді прайть словосполучення *пространство небесное* (I, 170), яке протиставляється *пространству земному* (I, 170).

Про величезний інтерес просвітника до макросвіту (всесвіту) свідчить і те, що в своїх філософських творах він часто згадує *шар земной* (I, 149, 337, 361, 399) — синоніми: *зелный клуб* (I, 292; II, 60) і *круг мира* (I, 458), а також *шар лунный* (I, 294). З назв небесних тіл у працях Сковороди зустрічаються такі: *планета* (I, 398, 400), *планеты* (I, 167, 252, 361) — давнє запозичення з грецької мови; *звезда* (I, 226, 252), *планета земля* (I, 360, 398); *Луна* (I, 288, 290, 393, 460) і як синонім до цього слова — *мсьяц* (I, 379); *Сатурн* (I, 360); *Солнце* (I, 226, 288).

Надзвичайно поширеною у філософських творах українського просвітителя є сонячна символіка, яку він тлумачить у дусі неоплатонізму, стверджуючи ідеї світлоподібності божества. Наприклад: «когда библиа маленький мир, тогда бог есть солнце ея» (I, 398); «что луч в солнцъ, т. е. бог» (I, 398) та ін.

Використовується у філософських творах Г. С. Сковороди і термін *астрономія* (I, 399, 404), запозичений з грецької мови. Образно науку астрономію філософ називає *служанкою стихии* (I, 404). З астрономічної термінології вживає мислитель і слово *обсерватор* у значенні «спостерігач» (I, 268, 293, 326), а також іменник від

⁶ *Кутина Л. Л.* Феофан Прокопович. Слова и речи // Литературный язык XVIII века. Проблемы стилистики. — Л., 1982. — С. 47.

⁷ Історія української мови. Лексика і фразеологія. — К., 1983. — С. 282.

⁸ *Драч І. Ф., Кримський С. Б., Попович М. В.* Григорій Сковорода. — К., 1984. — С. 15.

⁹ Там же. — С. 48.

нього кореня *обсерваторіум* (I, 277, 287) — *Observatorium* (I, 282). Проте значення, якого надає Г. С. Сковорода цим словам, набагато ширше, ніж в астрономічній термінології: «Видим и осязаем в наличности, а примѣчаем и обладаѣм в сердцѣ. Таков человекъ есть точный обсерватор, а жизни его поле есть то обсерваторіумъ» (I, 287). Мислитель залучає до своєї наукової лексики і запозичене з грецької мови слово *телескоп* (I, 298), що показує його обізнаність із приладами для астрономічних досліджень. Сковорода називає телескоп *всепрехваляѣщее штекляное око* (I, 290), через яке можна подивлятися «до чернѣющих в Лунѣ пятенъ» (I, 290), і як синонім до поняття *телескоп* вживає словосполучення *трубъ звѣздозорныхъ* (I, 281). У значенні «астроном» філософ використовує слово *Зороастр* (I, 393) — *Зороастер* (II, 16), утворене шляхом складання двох основ: *зор* — очевидно, від дієслова *зорити* («вглядатися»), та *астр* — від латинського *astrum* («зірка»), а також складне слово «звѣздочеты» (I, 393).

Певною мірою засвідчена у філософських творах Сковороди і географічна термінологія. Поняття науки географії у нього передане словосполученням *знаніе географическое* (I, 212). У своїх діалогах і трактатах мислитель використовував загальноомовні слова, які вживались у наукових працях з географії і відтак набули значення термінів: *земля* (I, 246, 277), *суша* (I, 277), *море* (I, 385, 406, 415), *окіан* (I, 167, 447), *острова* (I, 359, 431) та ін., а також словосполучення *матерая земля* (I, 277), *центр земли* (I, 246), *центр земный* (I, 292), *четырь части мира* (I, 383, 384) та ін. У текстах Сковороди маємо назви таких частин світу: в Америці (I, 373), в Африці (I, 373), в Європі (I, 373). Є у філософських творах письменника і згадки про інші країни: в Норвегії (I, 441), в Індії (I, 358), в Персії (I, 393), в Єгипті (I, 403), в Канарських островах (I, 431), в островах японских (I, 373) та ін. Згадує Сковорода *Средиземное море* (I, 361), *Великое море* (I, 361), вживає словосполучення *из моря Чермнаго* (I, 385). Більш специфічна термінологія у творах філософа відображена такими словами: *горизонт* (II, 66 — запозичення із грецької мови), *атмосфера* (II, 60 — також із грецької), *компас* (I, 298, 414, 411 — із голландської), *магнит* (I, 278 — з латинської), а також словосполученнями *компасная стрѣла* (I, 414), *компасная коробочка* (II, 13), *магнитная стрѣла* (I, 307, 369; II, 18). Сковорода зазначав, що «стрѣла магнитная в одну сѣверную точку устремляетъ взор свой» (I, 369), що свідчить про обізнаність просвітителя із географічними приладами.

Письменник вважає за необхідне пояснити термін *атмосфера* і *горизонт*, оскільки у XVIII столітті ці слова були ще новими в українській мові: «Атмосфера — слово еллинское, значитъ земного клуба воздушну околнность, простерту дотоль, доколѣ восходятъ дары или атомы, яснеѣ сказать — доколѣ облаки восходятъ...» (II, 60). Іменник *горизонт* мислитель пояснює так: «Горизонт — слово еллинское, значитъ небесное купно и земное мѣсто, сколько можетъ обозрѣть взор наш...» (II, 66). Можна з цілковитим правом сказати, що український філософ певною мірою виступав і як лексикограф, пояснюючи незрозумілі, на його думку, слова, запозичені з інших мов.

XVIII століття було позначене бурхливим розвитком фізики, що не могло якоюсь мірою не позначитися на мові Сковороди — одного із найосвіченіших вітчизняних культурних діячів свого часу. У філософських творах письменника зафіксовані такі загальні назви: *физыка* (I, 426), *физик* (I, 360) та похідні утворення *физическій* (I, 427), *физическія* (I, 270), *физыческия* (I, 413). Треба мати на увазі, що спільний термінологічний фонд у фізики і філософії дуже великий. Основний напрям розмежування фізики з філософією проходить по лінії виділення специфічного фізичного змісту тих слів, які є для них спільними. До таких термінів належить давнє за походженням слово *естество*, поряд із яким вживається *натура*, а також новий у цьому значенні іменник *природа*. У Сковороди є всі ці слова, проте найчастіше — з відповідними означеннями-прикметниками, за допомогою яких мислитель виражає своє розуміння «двох натур».

Філософ вважав, що все існуюче можна поділити на *натуру видиму* і *натуру невидиму*. «Видимая натура называется тварь, а невидимая — богъ» (I, 145). Невидима натура — головна, вона *натура божественная* (I, 353, 355), *натура блаженная* (I, 354, 416; II, 8), *натура вѣчная* (II, 137), *природа вѣчная* (I, 405), *естество божіе* (I, 149, 191; II, 138, 139), *естество божественное* (I, 354), *естество блаженное* (I, 243, 418), *естество вѣчное* (II, 138), *естество вышнее* (I, 350), *естество невестественное* (I, 455), *естество господственное* (I, 353, 427), *тварь невидимая* (I, 184), *плоть не-*

видима (I, 200), *плоть нетлѣнная* (I, 211), *плоть божья* (I, 444), *плоть истинная* (I, 190), *нѣчтось* (I, 427; II, 10, 44), *бог* (I, 341; II, 12, 34, 142), *дух* (I, 146, 381, 398), *вѣчность* (I, 381; II, 12, 142), *истина* (I, 137, 384; II, 14, 125), *идея* (II, 139). Філософ вважав, що духовне начало міститься в самій природі, він розчинив у ній бога, ставши, таким чином, на позиції пантеїзму. *Натура видима* (I, 145, 353) — це *натура тлѣнная* (I, 353; II, 18), *натура тлѣсна* (I, 353, 354), *натура стихийная* (I, 355), *естество тлѣнное* (I, 181, 426; II, 137), *естество мырское* (II, 138), *природа тлѣнная* (I, 380, 397, 405; II, 13), *природа вещественная* (I, 350; II, 13), *видимость* (I, 162, 386), *тварь видимая* (I, 184), *плоть видимая* (I, 172, 179, 200), *плоть тлѣнная* (I, 211), *плоть брѣнная* (I, 273), *плоть вѣшняя* (I, 161, 164, 254), *плоть наружная* (I, 254), *плоть крайняя* (I, 161, 199, 349), *ничто* (I, 136, 386), *вещество* (I, 146, 237; II, 13), *матерія* (I, 146; II, 148), а також — у термінологічному значенні: *земля* (I, 146), *грязь* (I, 146), *тѣнь* (I, 146; II, 14), *риза* (II, 14), *лож* (I, 137).

Натура видима, вещество, матерія — об'єкт дослідження фізичної науки. За Сковородою, *matéria aeterna* (II, 16), але вона вічна, як вічна тінь вічного начала, як *дым вѣчности* (II, 33). У такому розумінні вічності матерії виявилась обмеженість поглядів українського філософа, який не стояв на позиціях матеріалізму в питанні про те, що є первинним. Поряд із цим мислитель вважав, що природа пізнавана, а наукове пізнання — безмежне. Ці матеріалістичні положення є надзвичайно цінними.

Мають місце у трактатах і діалогах Г. С. Сковороди і терміни *пространство* (I, 167, 170) і *время* (I, 414; II, 8, 11, 20). Вживає учений і термін аристотелівської фізики *движение* (I, 455, 459), який утвердився у фізичній науці в перші десятиріччя XVIII ст.¹⁰ У працях письменника використовуються також грецизми *стихія* (I, 217, 317, 322) і *атомы* (II, 60), хоча Сковорода надавав поняття *атомы* трохи іншого значення: «...доколы восходят пары или атомы...» (II, 60). Неодноразово згадує філософ і таку галузь науки, як *механика* (I, 336, 416, 420).

У своїх філософських творах Сковорода певною мірою використав і термінологію медицини. Загальні назви передані словами *медицина* (I, 263), *медик* (I, 439), *анатомик* (I, 414). Синонімом до терміна *медицина* виступає словосполучення *врачебная наука* (I, 416, 424). Як синоніми до латинізму *медик* Г. С. Сковорода вживає старослов'янське *лѣкарь* (I, 370, 371) і російське слово *врач* (I, 370, 371, 376, 422), причому ці два терміни використовуються у цього паралельно. Процес лікування філософ характеризує словами *урачевание* (I, 371), *врачевание* (I, 371), *лѣчение* (I, 371), *врачевство* (II, 103), *излѣчение* (I, 371), *лѣчит* (I, 371, 422). Вживає філософ і грецизм *аптека* (I, 371) у сучасному його значенні, похідне утворення *аптекари* (I, 452), а також слова *лѣкарство* (I, 371), *безболѣзнь* (I, 265), похідний від іменника «доктор» прикметник *докторство* (I, 264).

Зростання інтересу до людини, яким було позначене XVIII століття, — це час, перед посилення уваги до її складного внутрішнього світу, розвиток науки про духовний світ людини — психології. У філософських творах Г. С. Сковороди є терміни, безпосередньо пов'язані з психологією: грецизм *симпатія* (I, 438) — варіант *симпатія* (II, 13); *антипатія* (II, 13); *пароксизм* (II, 113); *меланхолік* (I, 244) та ін. Як і в багатьох інших випадках, мислитель вважає за потрібне пояснити деякі іншомовні запозичення. Термін *симпатія* він тлумачить як «природную спосность, касающуюся к дружбѣ, к пище и паче всего к избранію звания» (I, 438). В іншому місці, вживаючи словосполучення *антипатія* і *симпатія* (II, 13), Сковорода у примітці зазначає, що перше слово означає *противоастральный*, *противоастральне* (II, 13), а друге — *соастральный*, *соастральне* (II, 13). Вводячи в обіг запозичені слова і пояснюючи їх, просвітник тим самим сприяв закріпленню цих слів у нашій мові, її збагаченню.

XVIII століття — час бурхливого розвитку не лише природничих наук і науки про людину як частину природи, а й математичної науки — і не тільки у країнах Західної Європи, а й в Росії¹¹. Це певною мірою відобразилося у філософських творах Г. С. Сковороди. Загальні назви, що безпосередньо стосуються математики, у нього репрезентовані словами *математика* (I, 337, 340, 426), *математик* (I, 146, 337, 439), які походять з грецької мови через латино-польське посередництво. Синонімом терміна *математика* виступає словосполучення *знаніе математическое* (I, 212). Найпо-

¹⁰ Кутина Л. Л. Формирование терминологии физики в России. — М.; Л., 1966. — С. 130.

¹¹ Кутина Л. Л. Формирование языка русской науки. — М.; Л., 1964. — С. 78.

ширенішими математичними предметами у ті часи, як відомо, були арифметика і геометрія. У своїх працях філософ вживає слова-грецизми латинської мови: *арифметика* (I, 359, 404), *геометрія* (I, 404, 416), *геометр* (I, 146).

Сковорода часто використовував одне з основних понять математики, позначення якого належить до найдавнішого ядра мови: *число* (I, 336, 407; II, 48). Поняття великого числа він передає словосполученнями *многое множество* (I, 369), *неисчетное множество* (I, 335), *безчисленное множество* (I, 336, 360).

Двійником математичного терміна *пункт* уже в допетровську добу став іменник *точка*, використовуваний і українським філософом. Проте поряд із терміном *точка* (I, 154, 226, 241; II, 12) Сковорода вживав і слово *пункт* (I, 190). Особливе семантичне навантаження у працях мислителя мають слова *центр* (I, 153, 304; II, 13), *середина* (I, 210, 222). Як зазначає Л. Л. Кутіна, «проблема підшукування російських відповідників до слова «центр» хвилювала російських перекладачів з моменту проникнення цього слова в російську мову»¹². На початку XVIII ст. в російській науковій мові поширились відповідники *середина*, *средняя точка*. Український просвітник вдається до цих термінів (I, 160, 210), проте поряд із ними використовує власні термінологічні словосполучення: *главная точка* (I, 160, 293), *главнѣйшая точка* (I, 329), *среднѣйшая точка* (I, 368).

У значенні «геометрична фігура» Сковорода вживає іменник *фигура* (II, 13, 16), котрий як термін геометрії дістав поширення вже в допетровську епоху. В його філософських працях зустрічаються назви таких фігур: *циркуляна* (II, 20), *плоскокружлая* (II, 20), *шаровидная* (II, 20), *треугольник* (I, 397; II, 6, 37) та варіанти *треугольник* (I, 304, 305) і *тригол* (II, 153); *квадрат* (I, 397; II, 153); *шар* (I, 390; II, 16) і утворене суфіксальним способом слово *шарик* (I, 303, 396); *пирамида* (I, 281; II, 151); *куб* (I, 359) та ін. Потрібно зазначити, що Г. С. Сковорода використовував слово *фигура* не лише у значенні математичного терміна, а і як синонім поняття «образ».

Майже всі назви математичних фігур в українській мові, як і в російській, належать до інтернаціоналізмів математичної мови. Виняток становлять лише слова *треугольник*, *шар*, *круг* та більшість синонімів до останнього. У російській науковій мові XVIII ст. поряд із математичним терміном *круг* дуже поширеним був грецизм латинської мови *цикуль*¹³, який досить часто зустрічається у філософських творах Сковороди. Український філософ вважав, що «цикуль есть начальная фигура, отец квадратов, треугольников и других безчисленных» (I, 397). Як синоніми до грецизму *цикуль* просвітник вживає слова *коло* (I, 398; II, 22, 153), *окружие* (I, 241; II, 14), *скружность* (I, 241, 243, 393), *круг* (I, 458; II, 22, 65), *кольцо* (I, 390, 397), *колесо* (I, 257, 390), латинізм *annulus* (I, 387). Цікавим є той факт, що українізм *коло* був поширений у російських математичних виданнях початку XVIII ст. Пізніше з'явився термін *колесо*—передання засобами російської мови українізму *коло*¹⁴. Обидва ці терміни вживаються у працях Сковороди поряд з іншими синонімами. Вдається філософ і до слова *полукруг* (I, 188).

До інтернаціоналізмів математичної мови належить широко використовуваний українським філософом термін *пропорція* (I, 164, 407, 430). У його працях засвідчені також інші математичні терміни: *линія* (I, 149), *симметрия* (I, 164, 298), *тождество* (I, 276, 312), *сумма* (I, 164, 358, 377), термінологічне словосполучення *сумма десятична* (I, 407).

Отже, у філософських творах українського мислителя і просвітника XVIII ст. Сковороди велике поширення дістала природознавча і математична термінологія, що певною мірою є відображенням процесу розвитку цих наук у той період. Сковорода був одним із найосвіченіших людей свого часу, і цілком зрозуміло, що наукова термінологія стала невід'ємною частиною його вчення, а отже, і мови його творів.

Наукова термінологія Сковороди—своєрідне явище. У ній поєднуються старослов'янські, російські, українські, давньогрецькі, латинські елементи, що було загальною ознакою української літературної мови XVIII ст. Більшість традиційних термінів філософ залишає незмінними, деякі прагне вдосконалити, пристосувати до своєї системи. Він творить і нові терміни для якіснішого передання змісту іншомовних понять.

¹² Там же. — С. 62.

¹³ Там же. — С. 43.

¹⁴ Там же. — С. 47.

Надбання мислителя в галузі наукової термінології, в тому числі природознавчої і математичної, мали винятково важливе значення. Вони сприяли формуванню наукового стилю в українській літературній мові XVIII ст., процесові бурхливого розвитку вітчизняних природознавства і математики в ту добу (в чому велика заслуга Києво-Могилянської академії), а також відіграли свого часу значну роль у поширенні ідей гуманізму та Просвітництва.

* * *

Заметное явление в истории отечественной духовной культуры — естественно-научная и математическая терминология произведений Г. С. Сковороды, объединяющая в себе старославянские, украинские, русские, древнегреческие и латинские элементы. Большинство традиционных терминов мыслитель вводит в литературный язык без изменений, некоторые пытается усовершенствовать, приспособить к своей системе философских воззрений. В ряде случаев он создает и новые термины для более точной передачи смысла научных понятий. Достижения Сковороды в области научной терминологии, отражая процесс развития отечественного естествознания и математики (особенно благодаря деятельности Киево-Могилянской академии), способствовали обогащению украинского литературного языка XVIII в., сыграли значительную роль в распространении идей гуманизма и просвещения на Украине.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ В 1987 РОЦІ КНИГУ:

ПАМ'ЯТНИКИ ЕТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ НА УКРАИНЕ В XVII — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII в.
/ Сост. М. В. К а ш у б а. — Темплан 1987 г. № 3 (IV кв.) — 30 л.—4 р. 90 к.

Книга містить вперше перекладені з латинської мови на російську повні тексти всіх відомих нині рукописів з етики професорів Києво-Могилянської академії, що дає змогу простежити розвиток прогресивних традицій у вітчизняній етичній думці. Науково-довідковий апарат книги складається з вступної статті і коментарів до текстів.

Для наукових працівників і студентів вузів, всіх, хто цікавиться історією вітчизняної філософії.

З досвіду роботи кафедр філософії і наукового комунізму

В. О. Ковальова, О. П. Тарасова

ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ СТУДЕНТІВ У ПЕРВИННОМУ ВУЗІВСЬКОМУ КОЛЕКТИВІ

Корінне поліпшення якості підготовки і використання спеціалістів з вищою освітою в народному господарстві країни, спрямована на досягнення цих цілей перебудова вищої освіти — це невідкладні завдання прискорення соціально-економічного розвитку країни, сучасної кадрової політики. Вихід підготовки спеціалістів на нову якість, поєднання глибокої професійної компетентності та ідейної переконаності, високої культури, громадської активності нерозривно пов'язані з їх вихованням у дусі комуністичної моралі¹.

Моральність особи формується і виявляється в ході її моральної діяльності, смисл і призначення якої полягають в реалізації (за допомогою економічних, політичних, правових та ін. дій) морального ставлення особи до світу, в розв'язанні суперечностей між морально належним і наявним, між реальною дійсністю і моральним ідеалом як нормою життя.

Зміст моральної діяльності студентства у загальній формі зумовлений характером соціальних відносин соціалістичного суспільства і у своїй конкретності визначається значною мірою вимогами і умовами підготовки висококваліфікованих спеці-

алістів, ідейних, високоморальних, соціально активних громадян.

Моральна активність студентів розкривається в глибині усвідомлення і інтенсивності реалізації ними таких моральних цінностей, як працелюбність, колективізм, відповідальність, які задають специфічне вираження, «міру цінностей» відповідно до провідних різновидів їхньої життєдіяльності: ставлення до навчальної праці, громадської роботи, майбутньої професії та ін.

Первинний студентський колектив — академічна група як безпосереднє соціальне оточення особистості студента є важливим фактором формування його моральної активності. Він являє собою певну сукупність матеріальних і ідеологічних умов (в тому числі і моральних) навчальної діяльності й громадського життя студентської молоді. Академгрупа — динамічний соціальний організм. Її виховний потенціал може реалізуватися повною мірою за умови досягнення високого рівня моральної зрілості колективу.

Застосування як критеріїв таких показників, як організованість, свідомість, розвинутість колективних відносин, дисциплінованість, дає можливість класифікувати студентські колективи за рівнями їх моральної зрілості. Дослідження академічних груп як морального середовища і суб'єкта виховання особи дозволяє включити у визначення поняття первинного студентського колективу і моральні компоненти. Первинний студентський колектив треба розглядати як організовану соціально-психологічну спільність, яка постійно відтворюється на основі спільної діяльності в ході підготовки майбутніх спеціалістів до соціальної і професійної діяльності, формування у них високого професіоналізму, ідейної переконаності, моральних якостей.

Моральні умови життєдіяльності колективу дістають своє безпосереднє відобра-

КОВАЛЬОВА Валентина Олексіївна — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Харківського державного університету ім. О. М. Горького. Галузь наукових інтересів — теорія матеріалістичної діалектики, методологія соціального пізнання. В нашому журналі виступає вперше.

ТАРАСОВА Ольга Павлівна — кандидат філософських наук, в. о. завідувача кафедри етики, естетики і наукового комунізму Харківського політехнічного інституту. В нашому журналі виступає вперше.

¹ Див.: В Центральном Комитете КПСС и Совете Министров СССР // Правда. — 1987. — 25 марта.

ження в його морально-психологічному кліматі, який є важливим інтегративним показником духовних процесів у мікросередовищі особи. Аналіз такого клімату в первинних студентських колективах Харківського політехнічного інституту і вузів Київського району Харкова — авіаційного, автодорожного, інженерно-будівельного, інституту комунального будівництва — дозволив показати ряд суперечливих виявів моральної практики і свідомості студентської молоді, розкрити слабкі ланки в управлінні процесом формування моральної активності студентів, дав можливість накреслити основні напрями його вдосконалення.

Оскільки ціннісне ставлення особистості студента формується насамперед у сфері навчальної діяльності, реалізація праці, інтерес до обраної професії, заняття науково-дослідницькою роботою є важливими показниками, які визначають моральну практику, виступають неодмінними умовами створення морально-психологічного клімату в студентському колективі.

Висвітлення ціннісного ставлення до навчальної діяльності з ряду показників засвідчує, що у частини студентської молоді відсутня стійка позитивна орієнтація на майбутню професійну діяльність. Тільки 13,3% опитаних відзначали, що для їх колективів «повною мірою» (згідно зі шкалою інтенсивності впливу) притаманний інтерес до навчання. Такі ж дані характеризують ступінь захопленості майбутньою професією, можливостями творчого наукового пошуку. Показавши, що, на думку третини опитаних, навчальна праця не є основою «морального авторитету» в групі, їй нерідко протиставляються прагматичні стереотипи, уміння пристосовуватися тощо.

Особливий інтерес становить дослідження конфліктних ситуацій, які потребують конкретного морального вибору з боку студента. Завдяки аналізу їх причин було встановлено, що основу конфліктів створює переважно сфера ділових відносин: питання дисципліни і успішності, взаємин студента і викладача. Характерно, що тільки на третину студентів — винуватців конфліктів — впливає громадська думка академгрупи. Це свідчить про її невисоку ефективність, недостатнє використання як одного з важливих засобів формування моральної активності студентів.

Недостатня зрілість колективних цінностей у первинних вузівських колективах відзначається у сфері громадської діяльності. Участь в громадській роботі нерідко

мотивується студентами не з позиції усвідомлення її необхідності, а формальними міркуваннями або вимушеністю.

Істотно важливим є вивчення сфери власне моральної діяльності студентів (відносин взаємної допомоги, відповідальності, залежності, вимогливості), оскільки саме в ній чітко розкривається моральна спрямованість колективних відносин, ступінь сформованості моральної активності особистості студента. Дані проведеного дослідження показують, що в моральній практиці студентів є розбіжності між знанням про належне і його реалізацією, між нормативною і практичною свідомістю. Не стали, зокрема, загальноприйнятою нормою такі моральні цінності, як відповідальність кожного за справи і вчинки членів колективу, вимогливе ставлення одини до одного.

Цей висновок підтверджується і під час дослідження традицій, які характеризують ціннісно-орієнтаційну єдність студентського колективу, і при аналізі моральних позицій студентів — як показника стану і тенденцій розвитку морально-психологічного клімату в групі.

Ще не дістали належного поширення такі сторони колективної гуманної поведінки, як допомога тим, хто хворіє, хто зазнає нестатків та ін. Допомога студентам, які погано навчаються, спостерігається в основному під час підготовки до іспитів, не має систематичного характеру і, як звичайно, пов'язана з «підмогою» в процесі складання іспиту, заліку та ін.

За одержаними даними, 80,2% опитаних заявили про те, що вони майже завжди прагнуть обстоювати свою позицію, однак ця переконаність стосується переважно сфери міжособистісних відносин і спрямована частіше за все на захист вузького кола товаришів по групі. Щодо членів колективу, які погано навчаються, порушників дисципліни вона виявляється тільки у 40% студентів. Серед причин, які заважають займати активну позицію, називалися: побоювання бути не так зрозумілим, невпевненість у своїй правоті, невіміння аргументувати власні переконання.

Потрібно задуматися над тим, що студенти вважають за краще виражати свою позицію у формі обміну думками в приватних бесідах. Такі ж форми спілкування, як комсомольські, профспілкові збори колективу, використовуються вкрай погано. Низький і авторитет громадських і адміністративних органів. Для більшості студентів (60,3%) сфера міжособистісних від-

носин і спілкування зміщена переважно в позавузівську обстановку і ототожнюється з друзями поза групою, з рідними і близькими. З цього випливає, що на моральне самовизначення особи в ситуаціях морального вибору вплив студентського колективу і його активу, а також керівників академгрупи і викладачів рідко виявляється визначальним.

Розкриті факти свідчать про недостатню міцну світоглядну і діяльнісну основу формування моральної активності в частини студентів, про порівняно невисокий рівень реалізації можливостей, окреслених в морально-психологічному потенціалі первинного студентського колективу як вихователя.

Щоб розв'язати вказані суперечності, потрібно не формально, а змістовно підійти до завдань кардинального поліпшення якості навчання і виховання студентської молоді. Зокрема, в умовах вузу підвищенню престижу інженерної професії, інженерної праці може сприяти диференційований підхід щодо присвоєння кваліфікації випускникам, на що вже зверталась увага в спеціальній літературі. У визначенні засобів ідейно-політичного, морального виховання треба виходити з їх ефективності, роблячи істотний поворот до діяльно-практичних форм цієї роботи, які потребують максимальної включеності самих студентів в її організацію і проведення.

В управлінні системою неперервного навчально-виховного впливу на особистість студента, особливо у формуванні його моральної активності, важлива роль належить керівнику академгрупи. Він перебуває в безпосередній близькості до виховуваних, включений до всього різноманітного життя первинного студентського колективу. Це дозволяє йому найбільшою мірою знати і враховувати стан морально-психологічного клімату, морального здоров'я колективу, регулювати і спрямовувати в потрібне русло моральну практику студентів. Дослідження дозволили встано-

вити, що найважливішими для авторитету керівника академгрупи є такі професійні і громадські якості, як ідейність, принциповість, співпричетність до колективних цілей і завдань і глибока зацікавленість у їх здійсненні. Неабияке значення у справі вдосконалення морального виховання студентства має дедалі повніша реалізація принципу колегіальності керівництва, зміцнення студентського самоуправління, особливо в галузі навчання, громадсько-політичної діяльності, а не лише у сфері побуту і дозвілля, як нині. Активна участь студентів у самоуправлінні можлива за умови ідентифікації інтересів особи з колективними інтересами, коли колективна діяльність, її цілі і результати набувають для неї особистісного смислу. Для цього потрібно використовувати різні форми стимулювання навчальної та інших різновидів діяльності студентів, удосконалювати існуючі й виробляти нові, ефективніші критерії оцінки результатів діяльності первинних студентських колективів.

Сьогодні перед ректорами, парткомми, комсомольськими і профспілковими організаціями вузів поставлено завдання «створювати в студентських колективах обстановку напруженої творчої праці щодо оволодіння знаннями, атмосферу принципової взаємної вимогливості. Всемірно розвивати і заохочувати змагальність студентів у навчанні, виховувати в них цілеспрямованість, волю, старанність, високу відповідальність за результати своєї праці»². Саме в цьому напрямі треба шукати можливості активізації усіх факторів морального вдосконалення студентської молоді й насамперед піднесення морального авторитету первинного студентського колективу і посилення морального впливу з його боку на студентів як найважливішої умови реалізації вузами тих відповідальних завдань, які сьогодні постають перед ними.

² Там же.

А. О. Іванищенко

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДНИХ ЗНАНЬ СТУДЕНТІВ

Серед найважливіших завдань сучасного етапу розвитку соціалістичного суспільства одним із головних є формування наукового, за своїм ідейним змістом — комуністичного, світогляду. Як підкреслювалось у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, сьогодні «особливо важливо формувати глибоке розуміння характеру сучасних завдань, міцний науковий світогляд, принциповість, високу культуру, відповідальне ставлення до справи на будь-якій ділянці»¹.

Виховання високої світоглядної культури майбутніх спеціалістів народного господарства ґрунтується на оволодінні широкою системою знань про природу, суспільство, людину. В концентрованому, теоретично осмисленому вигляді таку систему знань дає марксистсько-ленінська філософія. Але щоб теоретичні уявлення перетворились на справжнє «керівництво до дії», вони мають увійти до духовного світу особи, трансформуватись із знань в переконання, оскільки світогляд виступає власне як духовно-практична, а не теоретична форма освоєння світу. Однак ця фундаментальна характеристика світогляду зовсім не виключає, а, навпаки, передбачає засвоєння, за висловом В. І. Леніна, тієї суми знань, яку виробила попередня культура.

У процесі викладання марксистсько-ленінської філософії ця ленінська вимога щодо вироблення комуністичного світогляду реалізується аж ніяк не повною мірою. Так, на наш погляд, є досить значні резерви для посилення впливу науково-філософського, світоглядного знання на процес засвоєння програмного матеріалу таких природничо-наукових дисциплін, як фізика, математика, біологія, хімія, і ряду інших. Сучасне природознавство дедалі

більше заглиблюється у сферу філософсько-світоглядної проблематики, і ця тенденція його розвитку вимагає підвищення методологічної культури мислення природодослідників, уміння діалектично узагальнювати результати пізнання. Необхідність філософського (світоглядного, гносеологічного і методологічного) осмислення матеріалу, що вивчається в курсах природничих наук, породжує потребу у відповідній перебудові програм і методик викладання останніх, а також підвищення філософської культури самих викладачів. Розв'язання цих завдань — невідкладна справа, адже вони поставлені на порядок денний як потребами перебудови, так і зростанням ролі світоглядних знань у життєдіяльності особи.

Наявні програми і конкретні методики викладання окремих тем і курсів передбачають, як правило, реалізацію таких вимог: розкриття сутності предмета вивчення; досягнення логічної послідовності у викладанні теоретичної системи в її співвіднесенні з історичним прогресом тієї чи тієї науки; орієнтація на сучасні потреби суспільного розвитку з урахуванням профілю вузів і спеціалізації.

У процесі навчання перевага майже завжди віддається першій вимозі, роль же інших чомусь применшується. Особливо це стосується зв'язку логічного і історичного аспектів викладу матеріалу, про що, зокрема, свідчить той факт, що методологічні аспекти тем у підручниках і посібниках часто-густо подаються як окремі тексти, дрібним шрифтом і поряд з іншим довідковим матеріалом, а історичні виносяться на початок того чи іншого розділу як коротенький історичний нарис певної галузі знання. Очевидно, що такий виклад не може забезпечити правильне і глибоке розуміння взаємозв'язку логічного і історичного аспектів в розвитку теорій, а це і собі не дає змоги повною мірою реалізувати світоглядний зміст природничо-наукового знання.

Яким же має бути коло тих вимог, які зумовлять повніше розкриття світоглядних функцій природничих наук у процесі їх викладання? На наш погляд, ці вимоги впливають із самої суті діалектико-матеріалістичного світогляду і визначаються світ-

ІВАНИЩЕНКО Андрій Олексійович — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Харківського держуніверситету. Працює над питаннями формування світоглядної свідомості особи. Автор ряду статей та повідомлень у міжвідомчих збірниках. В нашому журналі виступає вперше.

¹ Горбачов М. С. Політична доповідь ЦК КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу // Матеріали XXVII з'їзду КПРС. — К., 1986. — С. 108.

оглядно-методологічною функцією філософського знання. В загальному вигляді їх можна сформулювати так: цілеспрямоване формування розуміння основного питання філософії як світоглядного, проведення чіткої межі між матеріалізмом і іdealізмом; розкриття діалектичної природи об'єктів наукового пізнання (багатоманітності зв'язків дійсності як вияву матеріальної єдності світу) і діалектико-матеріалістичної сутності процесу пізнання (взаємозв'язку теорії і практики, теорії і експерименту, ролі фундаментальних філософських ідей і понять у генезисі наукових теорій, характеру зв'язку нових і старих теорій, меж їх істинності та ін.); виховання студентів у дусі комуністичних ідеалів, радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму; висвітлення ролі КПРС і Радянської держави в розвитку науки; аналіз і обґрунтування безпідставності ідеалістичних і метафізичних тлумачень даних наукового пізнання. Додержання цих вимог у процесі викладання, з нашого погляду, й сприятиме підвищенню ефективності формування діалектико-матеріалістичного світогляду у студентів на матеріалі природничих наук.

Відомо, що світоглядні знання набувають характеру твердих переконань, коли вони реалізуються на практиці. Торкнемось у цьому зв'язку, так би мовити, безпосередньо практичного аспекту формування марксистсько-ленінського світогляду у студентів. Гадаємо, наспів час організувати справу так, щоб максимально виключити можливість ухилення студентів від навчання, підвищити відповідальність студентів за свою працю перед суспільством. Тут маються на увазі й заходи щодо вдосконалення структури навчально-виховного процесу з боку підрозділів вузу і заходи щодо поліпшення організації цього процесу з боку самих студентів. Відповідні рішення про перебудову системи вищої і спеціальної освіти в країні передбачають дальше розширення «студентської демократії», надають комсомольським і студентським організаціям певні повноваження щодо розв'язання поточних питань нав-

чально-виховного процесу. Це, передусім, контроль за відвідуванням лекцій і семінарів, за успішністю, організація допомоги невстигаючим і «слабким» студентам, створення тематичних наукових і політичних клубів або шкіл, проведення бесід, «круглих столів», вечорів тощо. Розширення ініціативи студентів, підвищення їх громадської активності, безперечно, сприятимуть підвищенню їхньої соціальної відповідальності, а отже, й формуватимуть свідоме, неформальне ставлення до засвоєння суспільно-політичних і світоглядних знань. «...Без повної самостійності, — підкреслював В. І. Ленін, — молодь не зможе ні виробити з себе хороших соціалістів, ні підготуватися до того, щоб нести соціалізм вперед»².

У світлі сказаного доцільно, на наш погляд, поставити на весь зріст питання про соціалістичну змагальність між студентськими групами і колективами. Скажімо, відвідання лекцій і семінарів, успішність, участь у науковій роботі, в політичному клубі, науково-технічних гуртках і художній самодіяльності повинні стати основними пунктами і критеріями оцінки виконання соціалістичних зобов'язань. Гадаємо, що й основний економічний (розподільчий) принцип соціалізму теж має бути органічно поєднаний з організацією і проведенням соціалістичного змагання між студентськими групами і колективами. Наприклад, в рамках загального стипендіального фонду курсу стипендіальний фонд груп може визначатись результатами соціалістичного змагання. Можна ввести й інші форми матеріального заохочення за кращі результати студентської праці. Така постановка справи, напевне, сприятиме зростанню як колективної, так і індивідуальної відповідальності, допоможе прищепити звичку мислити самостійно, стимулюватиме розвиток творчої і громадської активності студентів, а отже, потяг їх до суспільно-політичних знань і світоглядного пошуку.

² Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 30. — С. 214.

М. О. Добрускін

ДОКТРИНА «НОВОГО КЛАСУ» НА СЛУЖБІ АНТИКОМУНІЗМУ

ДОБРУСКІН Марк Овсійович — доктор філософських наук, професор кафедри філософії Харківського ордена Трудового Червоного Прапора ін-ту радіоелектроніки ім. М. Ф. Янгеля. Досліджує проблеми соціальної структури суспільства, соціальні і філософські проблеми наукового атеїзму і культури. Його перу належать книги: «Советская интеллигенция и антикоммунистические фальсификаторы» (деп., 1977); «Несостоятельность антикоммунистических фальсификаций роли советской интеллигенции» (К., 1983); «Социалистическое государство и церковь» (деп., 1984); «Религия и атеизм в европейских социалистических странах» (М., 1986); брошури, статті в журналах «Вопросы философии», «Политическое самобразование», «Коммунист». Постійний автор нашого журналу.

70 років тому Великий Жовтень відкрив нову епоху в історії людства — епоху переходу від капіталізму до соціалізму і комунізму. «Капіталізм зустрів народження соціалізму як «помилку» історії, яка має бути «виправлена». Виправлена що б то не було, будь-яким способом, не оглядаючись на право і мораль: збройною інтервенцією, економічною блокадою, підривною діяльністю, санкціями і «покараннями», відмовою від усього співробітництва. Але ніщо не змогло перешкодити утвердженню нового ладу, його історичного права на життя»¹.

В арсеналі антисоціалістичних підступів не останнє місце посідають буржуазна ідеологія та пропаганда. «Її настанови очевидні: будь-якими прийомами прикрасити капіталізм, прикрити його природну антилюдяність і несправедливість, нав'язати свої стандарти життя і культури; всіма способами очорнити соціалізм, перевернути смисл таких цінностей, як демократія, свобода, рівність, соціальний прогрес»². Відображаючи і освячуючи практику капіталізму, буржуазна ідеологія втілює у собі всі типові риси його обмеженості. За цим стоїть неспроможність буржуазних ідеологів і політиків адекватно сприймати реальну дійсність, давати їй об'єктивну оцінку, осмислювати проблеми, які виникають, і розв'язувати їх³. Та ж у цьому вони й не дуже зацікавлені, бо соціальне замовлення буржуазії вимагає не пошуків істини, а, навпаки, її фальсифікації.

Особливо чітко сутнісні риси антикомуністичної ідеології та пропаганди виявляються під час розгляду так званої теорії нового класу, яка сьогодні зазіхає не менш як на роль теоретичного ядра радянології. Цю спекулятивну доктрину взяли на озброєння популярні серед

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К. 1986. — С. 12.

² Див. там же. — С. 104.

³ Там же. — С. 11—12.

буржуазних ідеологів концепції «постіндустріального суспільства», «конвергенції», «тоталітаризму», так званий неомарксизм і подібні їм антикомуністичні течії. І не можна погодитися з думкою, що ця «теорія» була типовою лише для 60-х років, але вже поступається місцем хитромудрішим буржуазним спекуляціям⁴. Справа тут не тільки у тому, що доктрина, про яку йдеться, пов'язана з новою генерацією антирадянських концепцій, а й у тому, що сама вона, змінюючи свої «теоретичні» аксесуари, схеми «пояснень», паразитує на окремих фактах із життя соціалістичного суспільства, активно використовується сьогодні як знаряддя підступних ідеологічних диверсій буржуазної пропаганди.

Доктрина «нового класу» — це відображення з буржуазно-апологетичної, антирадянської, антикомуністичної позиції широкого комплексу корінних питань становлення і розвитку соціальної і політичної структури соціалістичного суспільства, місця та ролі у ньому робітничого класу, селянства й інтелігенції, відносин між ними; ролі Комуністичної партії у житті країни; відносин між кадрами партійного й державного апаратів і трудящими масами та ін.

Адепти цієї доктрини будь-що намагаються довести, нібито «у самому марксизмі міститься ідея еліти» і що «марксизм вирощує нову еліту»⁵. А як «доказ» наводять відповідно препаровані і витлумачені місця із «Маніфесту Комуністичної партії», де підкреслюється, що комуністи «мають перед рештою маси пролетаріату ту перевагу, що розуміють умови, хід і загальні результати пролетарського руху»⁶, хоча очевидно, що тут ідеться про перевагу у теоретичному відношенні, на що прямо вказується в самому ж таки «Маніфесті»: «Комуністи не є особлива партія, яка протистоїть іншим робітничим партіям.

У них немає ніяких інтересів, відокремлених від інтересів всього пролетаріату в цілому»⁷. Весь дух «Маніфесту Комуністичної партії», всі його основоположні ідеї несумісні з якимось елітаристським протиставленням однієї частини трудящих іншій, їх авангарду — масам, з розумінням комуністичної партії як «еліти», що стоїть над народом.

До речі, відзначимо, що термін «еліта» у його буржуазному розумінні взагалі незастосовний до соціалістичного суспільства — вже хоча б тому, що соціалізм саме тоді й починається, коли відбувається революційне заперечення, ліквідація всіляких «еліт». Навіть американський соціолог Л. Келлер змушений визнати, що «існують десятки визначень «еліти», але всі вони непридатні для характеристики радянського суспільства»⁸.

Вигадка про «новий клас» виникла у 40-ві роки минулого століття, тобто саме тоді, коли на арену політичної боротьби вийшов пролетаріат і почалось формування науково-теоретичної основи його світогляду — марксизму. І це зовсім не випадковий збіг обставин, а незаперечне свідчення того, що доктрина, про яку йдеться, — це не що інше, як буржуазно-ідеологічна реакція на загрозу владі капіталу. Зародившись у колах анархістів, поняття «новий клас», під яким розумівся якийсь «ще невідомий», але вже апіорно названий деспотичним, ворожим народові клас, яким нібито стане пролетаріат, коли завоює владу, всім своїм змістом було спрямоване на залякування людей можливістю перемоги робітників над буржуазією. Апологети капіталізму мали на меті породити в масовій свідомості думку про історичну безперспективність такої перемоги, оскільки, мовляв, гно-

⁴ Див.: Амвросов А. А. От классовой дифференциации к социальной однородности общества. — М., 1976. — С. 271.

⁵ Leder K. Wie man Diktator wird: Geheimnis und Technik der Macht. — München, 1983. — S. 47.

⁶ Маркс К., Энгельс Ф. Творч. — Т. 4. — С. 421.

⁷ Там же.

⁸ Keller L. Beyond the "Ruling Class" Strategic Elites in Modern society. — New York, 1963. — P. 7.

бителі не зникнуть, а лише «поміняються місцями». Кінець кінцем мета цієї вигадки полягала в тому, щоб паралізувати волю пригноблених до опору, деморалізувати їх, спалювати марксизм як науку про пролетарську революцію, настроїти проти нього і його послідовників, і взагалі проти всіх революційних елементів суспільства народні маси. У цьому — об'єктивне контрреволюційне значення «теорії нового класу», хоч би що твердили її творці і прихильники.

Безпосереднім ідейно-теоретичним витокom цієї доктрини є основна анархістська догма про антинародний характер усякої влади. У 40-х роках минулого століття анархісти, на чолі з Прудонem, зводячи наклепи на робітничий клас, твердили, що пролетаріат прагне до завоювання державної влади лише з метою «увічнення свого панування». Вони не бажали зрозуміти (та й чи могли, розглядаючи клас не з боку його соціально-економічних визначень, а лише як сукупність людей), що «умова визволення робітничого класу є знищення всіх класів»⁹. Наприклад, Бакунін писав про те, що ті робітники, які займають державні посади, «дивитимуться на всіх звичайних робітників з висоти «державної»: вони представлятимуть уже не народ, а себе і свої «претензії» на управління народом»¹⁰. К. Маркс піддав ці твердження нещадній критиці — як нісенітницю і політичне пустослів'я: «Якби пан Бакунін був обізнаний хоча б з становищем управляючого робітничою кооперативною фабрикою, то всі його вигадки про панування полетіли б під три чорти. Йому довелося би спитати себе: якої форми зможуть набрати функції управління на основі такої робітничої держави»¹¹. У цьому зв'язку К. Маркс підкреслював, що класове «панування» пролетаріату буде здійснюватись аж ніяк не над трудящими, а над прошарками старого світу, які чинять йому опір, і «повинно тривати доти, доки не будуть знищені економічні основи існування класів»¹².

Велика Жовтнева соціалістична революція поставила робітничий клас як вождя всіх трудящих, виразника їх інтересів і прагнень біля керма державної влади у нашій країні. У тому, що на керівні посади мають ставитися саме передові робітники, В. І. Ленін вбачав одну із найважливіших закономірностей пролетарської революції. «...Інакше, — писав він, — влада робітничого уряду буде безсила, і він не буде підтриманий масою»¹³.

У нових історичних умовах, коли питання про владу пролетарів перестало бути лише теоретичним і сама ця влада стала реальністю, доктрина «нового класу», зазнавши певних змін, розвивалася як ідеологічна зброя антирадянськості, постачальник софістичних схем для продукування наклепів на перше суспільство реального соціалізму. Зокрема, свій дальший «розвиток» вимисли про «новий клас» отримали у книзі американського буржуазного соціолога І. Бернхейма «Режим управляючих» (1941 р.) і особливо у праці югославського ренегата М. Джіласа «Новий клас» (1956 р.). У самому розпалі «холодної війни», яку розв'язали імперіалісти проти соціалістичних країн, по слідах контрреволюційного путчу в Угорщині, в складних для нашої країни умовах подолання культу особи Сталіна реанімована доктрина стала рясним джерелом антирадянських, антисоціалістичних інсинуацій. За неї вцепились антикомуністи і крайньо правого і ліворадикального гатунку, буржуазні націоналісти, праві й «ліві» ревізіоністи, «єврокомуністи», імперіалістичні політики. Тоді ж, за вказівкою американського держдепартаменту кілька підірваних радіостанцій протягом двох місяців передавали зміст книги Джіласа на СРСР та інші со-

⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 4. — С. 178.

¹⁰ Цит. за : Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 18. — С. 590.

¹¹ Там же.

¹² Див. там же. — С. 591.

¹³ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 41. — С. 181.

ціалістичні країни. Вона була терміново перекладена на багато іноземних мов.

Починаючи з 60-х років доктрина «нового класу» береться на озброєння ревізіоністськими угрупованнями в Угорщині, Польщі, Чехословаччині та Югославії. Елітарні погляди пропагувались контрреволюційними колами «Солідарності» у період кризи в Польщі 1980—1981 рр.

Спираючись на домисел про «новий клас», буржуазні ідеологи штучно конструюють уявлення про «багатокласову» соціальну структуру соціалістичного, зокрема радянського, суспільства. Довільно, виходячи із напередзаданих установок ідеологічної дискредитації нового суспільного ладу, вони намагаються довести, що в СРСР нібито немає політичної єдності, суспільство розколате на «елітарні» та «неелітарні» класи і групи, між якими буцімто точиться боротьба. Як засіб розпалювання її підбурювання незадоволеності своїм становищем у найрізноманітніших верств громадян соціалістичного суспільства обрано твердження, за яким сутність і структура міфічного «нового класу» визначаються неоднозначно і суперечливо. Джілас, наприклад, «скаржиться»: «...Дуже важко, майже неможливо окреслити його межі і визначити, хто входить до його складу»¹⁴. Та найчастіше цей «теоретик» розуміє під «новим класом» радянських комуністів, передусім кадрів партійного та державного апарату¹⁵. Останнє тлумачення стало панівним у послідовників Джіласа.

Однак реальний соціалізм, як відомо, не створює жодних «нових класів» ні з робітників, ні з селян, ні з інтелігентів, а приводить у кінцевому підсумку до дедалі повнішого стирання класових відмінностей між ними. В СРСР представники всіх класів і соціальних прошарків мають конституційно гарантовані рівні права для участі в управлінні країною, для широкого користування свободами, закріпленими за ними Основним Законом країни і забезпеченими реально всією системою соціалістичних суспільних відносин.

Спільність корінних інтересів і цілей усіх класів і соціальних прошарків нашого суспільства — об'єктивна основа його соціально-політичної єдності, наріжний камінь якої становить непохитний союз робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції. Саме він являє собою соціальну основу Радянської держави, виражає сутність соціальної структури нашого суспільства, є найважливішою передумовою всебічного вдосконалення соціалізму.

Братній союз трудящих СРСР під проводом робітничого класу, втілений у їх творчій співдружності в усіх сферах суспільного життя, привів до формування нової соціальної та інтернаціональної спільності людей — радянського народу, яка і виражає колективістську природу суспільних відносин, властивих соціалізму, творить «нові, вищі форми людського співжиття»¹⁶. У цій співдружності виявляється нова, властива соціалізму культура людських відносин, заснованих на взаєморозумінні, довірі, дружбі і взаємодопомозі, які приводять до всебічного духовного збагачення трудящих, до стирання класових відмінностей між ними.

Спираючись на домисли про «новий клас», ідеологи антикомунізму прагнуть дискредитувати керівну роль робітничого класу та його авангарду — комуністичних і робітничих партій у країнах соціалізму. У цьому ж руслі йдуть і нечистоплотні спроби протиставити робітничий клас партійному і державному апаратові, які практикуються ідеологічними диверсантами вже багато років. Та їх вигадки явно не збігаються з фактами. Скажімо хоча б про те, що 70% керівних партійних і радянських працівників у нашій країні — це в минулому робіт-

¹⁴ *Djilas M.* Die neue Klasse.— Zürich, 1958.— S. 43.

¹⁵ *Ibid.*— S. 46, 47.

¹⁶ *Ленін В. І.* Повне збір. творів.— Т. 26.— С. 34.

ники її селяни, інші ж — спеціалісти з досвідом практичної роботи. Більше половини директорів великих промислових підприємств починали свій життєвий шлях робітниками. Саме через ці кадри робітничий клас значною мірою реалізує свою керівну роль в суспільстві. Те саме зауважимо і про діяльність депутатів вищих і місцевих органів влади, про кадри громадських організацій — насамперед профспілок, які становлять органічний елемент соціально-політичної структури нашого суспільства, важливу ланку соціалістичного самоуправління народу.

Політичний досвід робітничого класу, його висока свідомість, організованість і воля згуртовують наше суспільство. Він має неабиякий ідейно-політичний і моральний вплив на всі інші соціальні групи, як найпослідовніший носій марксистсько-ленінської ідеології і борець за неухильне вдосконалення і зміцнення соціалізму. Притаманні йому радянський патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм, колективізм і гуманізм поступово стають типовими для всіх трудящих. Отже, марксистська теза про провідну роль робітничого класу не лише не втрачає своєї актуальності нині, а набуває ще вагомішого звучання, оскільки зростає значення цього класу як найреволюційнішої сили сучасності. Складні завдання розпочатої нашим суспільством перебудови, невідкладні потреби боротьби за виживання людства, проти ядерного апокаліпсису настійно вимагають дедалі більшої активізації робітничого класу, зростання його ролі в управлінні суспільством і державою.

У партії комуністів ніколи не було і не могло бути інтересів, які б розходилися з інтересами робітничого класу. Нерозривний зв'язок партії з робітничим класом, з усім радянським народом, його глибока віра в партію і довіра до неї — невичерпне джерело могутності радянського ладу, головна передумова і гарантія комуністичного будівництва в країні. «КПРС, — говорив М. С. Горбачов, — черпає силу у величезних можливостях соціалізму, в живій творчості мас»¹⁷. І сьогодні, долаючи помилки й прорахунки, допущені в минулому, організуючи і надихаючи народ на творчу перебудову, партія комуністів орієнтується на зміцнення зв'язків з масами трудящих, робить все можливе для мобілізації їх енергії як основної рушійної сили прискорення розвитку суспільства. «Повинно і буде робитися все, щоб трудящі мали можливість практично справляти вирішальний вплив і на формування, і на діяльність державних і громадських органів, на роботу і життя трудових колективів в обстановці цілковитої гласності, в умовах підконтрольності, звітності і виборності службових осіб. Не можна успішно рухатися вперед, не відмовившись від адміністрування і командування, від непотрібної регламентації і заборонності, не зруйнувавши стіну чиновної невіри в розум і досвід людей, в їх хазяйський, державний підхід до справи»¹⁸. В цих словах — стратегічний принцип діяльності нашої партії, у якому виражається її соціально-історична суть як авангарду трудящих, найбільш стійкого і відданого борця за їх інтереси.

Однією з улюблених софістичних схем, завдяки якій буржуазно-ідеологічні диверсанти сподіваються підірвати довіря трудящих до партії комуністів, є її зображення як такої, що начебто поділяється на партійні «верхи», тобто керівні кадри, і на партійні «низи», партійні маси, між якими точиться «гостра боротьба». Інший напрям у їх спробах дискредитувати КПРС — це твердження про її буцімто «елітарний характер»¹⁹, про те, що вона складається переважно з керівних працівників. Насправді ж — більшість членів

¹⁷ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 115.

¹⁸ До радянського народу: Звернення Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу // Рад. Україна. — 1987. — 14 берез.

¹⁹ Churchward Z. The Soviet intelligentsia. — London, 1973.

КПРС — це робітники і селяни; стільки ж їх і серед прийнятих до партії за останні роки.

Панування «верхів» над «низамми» — явище, характерне для буржуазних партій, але аж ніяк не притаманне партії комуністів, несумісне з комуністичними принципами взагалі, зокрема принципами партійного будівництва. Колективізм як вищий закон партійного керівництва, демократичний централізм, суворе дотримання ленінських норм партійного життя — ось ті принципи основи, які виключають можливість будь-якого «елітарного» протиставлення керівних працівників рядовим членам партії. В партії всі мають рівні права, однаково зобов'язані додержуватись її Програми і Статуту, виконувати покладені на них обов'язки. Партійні кадри функціонують в умовах внутрішньопартійної демократії, постійно оновлюються людьми, які висуюються з усіх верств трудящих. «Всі службові особи, всі керівні колегії, всі установи партії, — писав В. І. Ленін, — виборні, підзвітні, змінювані»²⁰.

На основі домислів про «новий клас» адептами цієї доктрини конструюється ціла система злісних вигадок про політичну структуру нашого суспільства. Вони пишуть про «монополізацію прийняття всіх політичних рішень вузьким колом професіоналів-політиків, які відсторонюють від керівництва маси народу»²¹, про те, що Ради та інші органи народовладдя в соціалістичних країнах є нібито лише ширмою, якою «прикривається державна бюрократія»²².

Керівні державні й господарські працівники, кадри радянського та господарського апарату обов'язково залічуються ними до складу «нового класу» і протиставляються «масам». Фальсифікуючи роль і функції цих працівників, ідеологи антикомунізму використовують спекулятивні тлумачення щодо їх відношення до власності на засоби виробництва, місця й ролі в суспільному виробництві й суспільному житті, соціального обличчя. З цього погляду буржуазна пропаганда мала певну поживу у зв'язку з тими зловживаннями, порушеннями законів, викривленнями принципів соціалістичного демократизму, які мали місце як на попередніх етапах нашої історії, так і останнім часом, і з якими партія і народ нещадно борються. Та видати випадкове за необхідне, а те, що зумовлене конкретними обставинами, — за таке, що впливає з суті нашого суспільства — це улюблений прийом буржуазних «теоретиків», бо ж їм байдужа істина, як і інтереси нашого народу, і головне для них — будь-що завдати шкоди соціалізму.

Кадри, зайняті в системі управління, — це складова частина про шарку радянської інтелігенції, який ніколи не був і не є суспільним класом, оскільки не має свого особливого, відмінного від робітничого і селянського відношення до засобів виробництва, і тому не може мати і таких корінних інтересів, які б не збігалися з інтересами робітників і селян. Це — посланці Комуністичної партії і Радянської держави, від імені яких і виконуючи волю яких вони здійснюють керівні функції в партійних, радянських і господарчих органах. Перекрючуючи природу соціалістичної суспільної власності на засоби виробництва, радянологи твердять, що це — «власність пануючої еліти», як вони називають керівних працівників соціалістичної держави. Вони нібито не помічають істотної різниці між поняттями «управління виробництвом» і «приватна власність на засоби виробництва». Управлінська, організаторська функція працівників соціалістичної держави абсолютизується і відривається ними від усієї системи соціалістичних виробничих відносин, а радянські працівники прирівнюють-

²⁰ Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 14. — С. 234.

²¹ Kende P., Stzmiska Z. e. a. Egalité et inegalité en Europe de l'Est. — Paris, 1984. — P. 369.

²² Authority, Power and Policy in the USSR / Eds. T. Rigby, A. Brown, P. Reddaway. — London. 1980. — P. 194.

ся до капіталістичних менеджерів — прямих чи опосередкованих співучасників експлуатації трудящих²³.

Ці вимисли буржуазної ідеології спрямовані на те, щоб «довести», що соціалізм не знищує експлуатації людини людиною і є, мовляв, лише спотвореною моделлю експлуаторського ладу. Та соціалізм насамперед і відрізняється від капіталізму тим, що він ставить поза законом саму основу його організації і життєдіяльності — експлуатацію одних членів суспільства іншими і ліквідує експлуаторські класи. У соціалістичному суспільстві, говорив В. І. Ленін, «неможлива буде експлуатація людини людиною, бо не можна захопити засоби виробництва, фабрики, машини, землю та інше у приватну власність»²⁴.

Буржуазна пропаганда твердить, ніби соціалістичні управлінські кадри послуговуються особливими правами і перевагами порівняно з усіма іншими громадянами. Але ці кадри не є і ніколи не були «кастовою», «елітарною» групою і згідно з законами нашого суспільства не мали і не мають ніяких ні політичних, ні економічних, ні правових привілеїв порівняно з іншими категоріями трудящих, а їх діяльність винагороджується відповідно до праці, відданої суспільству. Це, безперечно, не означає ще абсолютної неможливості будь-яких зловживань службовим становищем з боку окремих осіб. Але ж тільки відвертий ворог може твердити на основі цього про існування «класу визискувачів» за соціалізму. Де, коли, яке суспільство було чи буде застраховане від порушень громадянами його законів? Чи ж застраховане від цього суспільство, яке за своїм історичним місцем і призначенням покликане прокласти людям шлях від їх доісторії — світу експлуатації, визиску, індивідуалізму і егоїзму, словом, світу буржуазного, до їх дійсної історії — до світу комунізму? Наше суспільство розвивається у безупинній жорсткій боротьбі з минулим — і не тільки в розумінні класової боротьби на міжнародній арені, а й з тими, чужими йому явищами, які все ще з'являються то там, то тут внаслідок ще недостатньої зрілості притаманного йому ладу. Отже, завдання полягає в тому, щоб на основі поглибленого наукового аналізу «зрозуміти причини негативних процесів і виробити заходи, які прискорюють наш рух, гарантують від повторення помилок, дають змогу йти вперед і тільки вперед, на ділі доводячи органічно притаманну соціалізму здатність до постійного самовдосконалення»²⁵.

Всемирний розвиток соціалістичної демократії, гласності, критики й самокритики, поглиблення практики виборності керівників, удосконалення самих виборів, активне залучення трудящих до громадської діяльності, до участі в управлінні колективними і державними справами — стратегічна вісь діяльності партії на сучасному етапі розвитку соціалізму. «У соціалістичному суспільстві, особливо в сучасних умовах, — підкреслював М. С. Горбачов, — управління не може бути привілеєм вузького кола професіоналів. Не тільки з теорії, але й з власної багаторічної практики ми знаємо, що соціалістичний лад успішно розвивається лише тоді, коли сам народ реально управляє своїми справами, коли мільйони людей беруть участь у політичному житті»²⁶. У нашій країні така участь набрала величезних масштабів і виражається не лише в діяльності багатомільйонного активу партійних, комсомольських, профспілкових і інших суспільних організацій, але й у всенародному обговоренні проектів найважливіших державних законів і партійних документів. Так, в обговоренні «Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і до

²³ Див. про це: Руткевич М. Н. Советская интеллигенция как объект исследования буржуазной социологии. — Социол. исследования. — 1980. — № 13. — С. 210.

²⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 33. — С. 89.

²⁵ Горбачов М. С. Про перебудову і кадрову політику партії // Рад. Україна. — 1987. — 28 січ.

²⁶ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 65.

2000 року» брали участь понад 100 мільйонів чоловік. На проект Програми КПРС надійшло більш як 60 мільйонів відгуків. У цьому основоположному документі, який визначає зміст життя нашого суспільства в осяжну історичну перспективу, зазначається: «КПРС вважає, що на сучасному етапі стратегічна лінія розвитку політичної системи суспільства полягає у вдосконаленні радянської демократії, дедалі повнішому здійсненні соціалістичного самоврядування народу на основі активної і діючої участі трудящих, їх колективів та організацій у розв'язанні питань державного і суспільного життя»²⁷.

У цьому руслі послідовно розв'язуються питання дальшої активізації профспілок, комсомолу, інших громадських і самодіяльних організацій трудящих, розширення функцій Рад народних депутатів, трудових колективів, що робить соціалістичне самоврядування дедалі повнокровнішим і дієвим, дозволяє рішуче викорчувувати явища формалізму, бюрократії та байдужості до людей.

Боротьба з бюрократизмом посідає особливе місце у стратегії перебудови, яку ми здійснюємо. Керуючись ленінськими вказівками, партія боролась з цим явищем завжди. Але наша оцінка його сутності і виявів докорінно відрізняється від вигадок антирадянщиків. Факти бюрократизму з боку тих чи інших установ та їх працівників у писаннях наших супротивників неправомірно узагальнюються і видаються за органічні риси природи радянського суспільства і його політичної системи. Та бюрократизм глибоко чужий нашому суспільному ладові, і ті ж його прояви, на які нам доводиться, на жаль, ще натрапляти сьогодні, виникають зовсім не з природи соціалізму, пояснюються не його законами, а випливають з низького рівня політичної, управлінської, моральної культури певної частини працівників, недостатньо продуманої, часом застарілої структури деяких закладів та установ, невідповідності організаційних форм їх діяльності новим суспільним умовам, спричиняються безвідповідальним ставленням до справи з боку деяких працівників держапарату, послабленням їх контактів з трудящими.

Після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС партія здійснила ряд дієвих заходів, щоб покінчити з усілякими бюрократичними виявами в системі суспільного управління. Розгорнулась робота над поліпшенням структури апарату управління, почалась перебудова стилю діяльності партійних, державних і господарчих органів, боротьба з паперотворчістю, формалізмом, кампанійщиною. Все більшого поширення набувають різні форми безпосереднього спілкування керівних працівників з населенням, членами трудових колективів і організацій. Виїзди керівників партії, уряду, міністерств на місця стали більш систематичними і оперативними, ніж це було в недалекому минулому. Все це має велике значення для розширення зв'язків партії з народом, для визначення шляхів і засобів підвищення рівня роботи партійного і державного апаратів. Виникли і нові форми зв'язку керівників з трудящими: виступи міністрів і відповідальних працівників міністерств за «круглим столом» перед багатомільйонною аудиторією телеглядачів, бесіди по прямому телефону, встановленому в редакціях газет, з усіма бажаними та ін. На підприємствах і в закладах, колгоспах і радгоспах стали системою «політдні», вечори «відкритого листа» за безпосередньою участю керівних працівників, які мають відповідати на всі запитання трудящих. Почастішали й виступи керівників міністерств та відомств у пресі, систематично даються відповіді на критику «знизу».

Виконуючи вказівки В. І. Леніна, партія на принциповій основі, строго і прискіпливо оцінює діяльність партійних, радянських, господарських кадрів, враховуючи думку трудящих, громадських організа-

²⁷ Там же.— С. 187—188.

ції, органів народного контролю. І якщо ті чи інші працівники припускаються зловживань та інших негідних вчинків, вони, незалежно від їх партійності та посад (моральні норми і радянські закони однакові для всіх), звільнюються зі своїх місць. Більше того, згідно зі Статутом КПРС, за порушення радянських законів члени партії несуть подвійну відповідальність — перед державою і перед партією.

Як відомо, в останні роки в ряді партійних організацій порушувалась партійна дисципліна в оцінці вчинків та загалом поведінки деяких керівників — членів партії, припускалась їх безконтрольність з боку центральних органів, а дехто з них взагалі був виведений за межі критики. Все це створювало умови для порушень партійної та державної дисципліни, давало поживу буржуазній пропаганді. На XXVII з'їзді КПРС, з'їздах компартій союзних республік, січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС ці неприпустимі відхилення від принципів соціалізму були викриті і піддані рішучій критиці; з комуністичною прямоотою і відвертістю були визначені їх причини і накреслені шляхи їх подолання. Це надало ще більшої енергії рухові за оновлення керівних кадрів суспільства, на які в умовах перебудови покладається підвищена відповідальність. Деяка частина цих кадрів виявилась неготовою до діяльності в нових умовах, на переломному етапі розвитку нашого суспільства і замінюється новими людьми, які мають необхідні для сучасного керівника якості. Йдуть на заслужений відпочинок і працівники, які досягли пенсійного віку.

Спекулюючи на цих питаннях, перебільшуючи за всякі межі викриті партією хиби у цій сфері, антирадянщини будь-що намагаються зобразити їх як нібито органічні пороки соціалізму. Роблячи особливий акцент саме на кадрових питаннях перебудови, антикомуністи намагаються нажити на цьому пропагандистський капітал, огулом паплюжачи керівні кадри нашого суспільства у дусі пресловутої доктрини «нового класу», яка, мовляв, підтверджується на сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства.

Проте насправді оновлення наших керівних кадрів уже саме по собі цілком заперечує ці злісні наклепи. Воно наочно показує, що партія комуністів і Радянська держава нікого зі своїх керівних працівників не звільняють від відповідальності за їх роботу, ні за ким не зберігають постів пожиттєво і у всій своїй політиці (а, отже, і в кадровій) стоять на принциповій позиції, керуючись не інтересами окремих осіб, а інтересами трудящих, народу, комуністичного будівництва.

Партія високо цінує своїх керівних працівників, виховує їх у дусі відданості ідеалам комунізму, вірності партійному і суспільному обов'язкові. «Кадри, віддані справі партії, які йдуть в авангарді боротьби за проведення в життя її політичної лінії, — найголовніше, найдорогоцінніше наше надбання»²⁸, — підкреслював М. С. Горбачов. Ці кадри відіграють величезну роль у житті нашого суспільства, і тому саме на них обрушуються з наклепами наші класові супротивники. Це своєрідна традиція всіх політичних і ідеологічних течій, ворожих науковому комунізмові. Поряд із відкритими ворогами з табору імперіалізму, всі антипартійні та антирадянські угруповання, які в різні часи боролись проти партії комуністів, незмінно відкривали вогонь саме по працівниках апарату партії та держави, по стійких і незламних борцях за генеральну лінію партії, за інтереси народу.

Згадаймо також: першими жертвами кривавого терору контрреволюційних банд в Угорщині під час відомого заколоту 1956 року, розгулу правих сил у Чехословаччині в 1968—1969 роках, головному мішенню в лютій наклепницькій кампанії, розв'язаній в 1980—1981 роках польськими антисоціалістичними силами, були якраз працівники партійного та державного апарату. Так отримує вихід у практику контр-

²⁸ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.—С. 100.

революції, реалізується у політичних диверсіях реакційна доктрина «нового класу».

Підсумуємо: дана спекулятивна ідеологічно-диверсійна конструкція не має нічого спільного з соціалістичною дійсністю і є теоретично неспроможною. В її розробці і поширенні виявляється криза буржуазної ідеології, яка зазнає поразки у спробі насаджувати серед трудящих ненависть до ідеалів соціалізму, у намаганні зруйнувати союз революційних сил сучасності.

* * *

Зародившись в 40-х годах прошлого столетия в кругах анархистов, выдумка о «новом», деспотическом, враждебном народу классе, в который будто бы неминуемо превратится пролетариат в случае завоевания им власти, была направлена против него как ведущей революционной силы эпохи. После победы Великой Октябрьской социалистической революции и формирования мировой системы социализма доктрина о «новом классе», меняя формы и «аргументацию», стала неизменным оружием антисоветизма и антикоммунизма и претендует сегодня на роль «теоретического ядра» советологии. Безудержно и изощренно спекулируя на трудностях и проблемах становления и развития социалистического общества, в частности на проблемах борьбы с бюрократизмом, укрепления социалистического самоуправления народа и др., эта диверсионно-идеологическая схема активно применяется буржуазной пропагандой в целях апологии капитализма, дискредитации любой ценой социализма, в попытках нанести урон единству и сплоченности советского народа.

КНИЖКОВА ПОЛІЦЯ

ДУХОВНІ ЛАБІРИНТИ СУЧАСНОЇ БУРЖУАЗНОЇ КУЛЬТУРИ

Серед праць радянських філософів з критики сучасної буржуазної ідеології помітне місце належить дослідженню П. С. Гуревича «Чи відроджений містицизм?» * Містична духовна традиція, яка нині переживає ренесанс на капіталістичному Заході, змальована автором як досить неоднозначне і непросте явище, де у спотвореній, химерній формі відображуються реальні соціальні, наукові, світоглядні проблеми. У праці дається розгорнутий критичний аналіз різноманітних проявів містицизму в сучасній буржуазній свідомості, з'ясовується їхнє класове і соціологічне, соціально-політичне і культурно-історичне коріння.

Автор зосереджує увагу переважно на тих феноменах сучасної західної духовної культури, які останнім часом особливо популярні серед молоді. Це — концепції «нового» містицизму Р. Муді, Е. Каблер-Росса, Дж. Річчі, Е. Харалдсона, соціальна практика «психоделічної революції», «наркоекстатичний містицизм» Т. Лірі, У. Джемса, міфи про нерозпізнанні літаючі об'єкти з величезною коментуючою літера-

турою до них, що захоплює сучасного обивателя, теософія, неокультотаманія, «парапсихологія», містична «контркультура» тощо.

Ірраціональні тенденції в сучасній буржуазній свідомості, що виникають внаслідок соціальних потрясінь капіталістичного світу, відзначає П. С. Гуревич, обертаються відродженням містицизму в формах нетрадиційної релігійності, окультизму, магії і звичайного шарлатанства. Важливо і те, що автор виявляє спільне коріння всіх цих феноменів сучасної буржуазної духовної культури, з'ясовує загальні закономірності їх виникнення, функціонування. Цікавим є й фактичний матеріал.

У широкому колі питань, підданих ґрунтовному критичному аналізу, бракує, на нашу думку, загального визначення містицизму, що, в свою чергу, не дало змоги розкрити його взаємозв'язок як з традиційними, так і з нетрадиційними формами релігійної свідомості. Гадаємо, що висвітлення цих моментів надало б більшій стрункості логічній структурі науково-популярного та ілюстративного матеріалу книги.

* Гуревич П. С. Возрожден ли мистицизм? — М.: Политиздат, 1984.—301 с.

В. О. Звіглянич

ДІАЛЕКТИКА НАУКИ І КУЛЬТУРИ

У комплексі досліджень проблем пізнання (як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі з філософії, методології та соціології науки) останніми роками чітко проступила тенденція до розширення предметної галузі інтерпретації пізнавальної діяльності — від порівняно обмежених, локальних онтологій конкретно-наукового знання (фізики, астрономії, біології та ін.) до розгляду всього масиву людської культури і діяльності як адекватної сфери аналізу розвитку пізнавального відношення¹.

Зміщення фокусу дослідницьких інтересів пов'язане з рядом обставин. Насамперед — зі з'ясуванням несамодостатності теоретичного світу знання, виявленням його зв'язку з соціально-культурними контекстами вироблення і аплікації знання, зумовленості його цілей соціальними потребами, встановленням залежності ідеалів і норм пізнавальної діяльності від сукупності різноманітних ідейно-світоглядних детермінант наукового пошуку (таких як «стиль мислення», «парадигма», «наукова картина світу» та ін.).

ЗВІГЛЯНИЧ Володимир Олександрович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР. Спеціалізується у галузі діалектичного матеріалізму, методології наукового пізнання. Постійний автор нашого журналу.

¹ Див. зокрема: Социальная природа познания.—М., 1979.— 279 с.; Лекторский В. А. Субъект, объект, познание.—М., 1980.— 357 с.; Идеалы и нормы научного исследования.— Минск, 1981.— 431 с.; Категории философии и категории культуры.— Киев, 1983.— 343 с.; Диалектика деятельности и культуры.— Киев, 1983.— 295 с.; Швырев В. С. Научное познание как деятельность.— М., 1984.— 231 с.; На пути к теории научного знания.— М., 1984.— 197 с.; Яхиял Н. Социология и социальная практика.— М., 1985.— 353 с.; Маркарян Э. С. Теория культуры и современная наука.— М., 1983.— 284 с.; Мамардашвили М. К. Наука и культура // Методологические проблемы историко-научных исследований.— М., 1982.— С. 38—58.

Названі питання та низка інших, котрі стимулюють дослідження пізнавальної діяльності у контексті соціально-культурного опосередкування, показують, що вивчення зв'язку наукового пізнання і культури належить до комплексних, міждисциплінарних проблем сучасної науки, адекватне розв'язання яких потребує поєднання зусиль не самих лише філософів, але й представників інших галузей гуманітарного знання — лінгвістів, істориків, економістів, а також методологів науки.

Зазначеною обставиною зумовлений інтерес до тих розробок, де обгрунтовані положення щодо відношення науки і культури становлять, по-перше, певне резюме і водночас програму наступних розвідок з питань соціально-культурної природи пізнавальної діяльності, а по-друге, концентруються навколо деякої загальної ідеї. Саме такий підхід вирізняє колективну монографію «Наука і культура»*. В ній обговорення означених питань подається як живий і небезсторонній обмін думками. Вони часто-густо не збігаються, але підпорядковані спільній меті: розглянути під своєрідним кутом зору нові сторони і виміри розвитку наукового пізнання, передусім ті, через які наука безпосередньо звернена до діяльності людини, пов'язана з формуванням особи. Це передбачає аналіз науки як неодмінної складової не лише виробничої діяльності, але й усього соціально-культурного буття людини (с. 4).

Така загальна програмна орієнтація розглядуваної колективної праці має свою методологічною передумовою положення про те, що на певному етапі еволюції будь-яка діяльність (в тому числі і пізнавальна) обов'язково звертається до аналізу власних основ, здійснює рефлексію над ними. Відтак відбувається перебування знання, зміна й розвиток його програм. В історичному розвитку конкретних наук така рефлексія

* Наука и культура / Отв. ред. В. Ж. Келле.— М., 1984.— 335 с.

знаменує трансформацію їх на певному етапі (пов'язаному з виникненням логічних парадоксів або того, що Кун називав «головоломками») із засобу в предмет пізнавальної діяльності. Скажімо, внаслідок кризи основ фізичного пізнання, проаналізованої В. І. Ленінін в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі», з'ясувалась необхідність його діалектизації — розгляду як предмета історично рухомої системи пізнання. Парадокс основ математики породив обґрунтування диференціального числення (яке до того вважалося «містичним»), на основі чого згодом розвинулись теорія множин, математична логіка та кібернетика.

Якщо взяти процес пізнання в цілому, то рефлексія, перетворюючи його із засобу на предмет аналізу, закономірно приводить до проблеми специфіки тієї реальності, в предметних межах якої можливо дослідити розвиток пізнання взагалі. Засобів методологічної рефлексії над знанням, що розкривають його основи і передпосилки, визначають нормативи, закономірності і механізми його зростання, виявляється тут недостатньо, через їх спрямованість здебільшого на процес пізнавальної діяльності (бодай узятий і в його всезагальних вимірах).

З'ясування місця наукового пізнання у сфері людської життєдіяльності, його зв'язку зі світом людини—завдання світоглядної рефлексії. Остання саме й спрямована на осмислення місця пізнання в структурі відношення «людина — світ», акцентує увагу на його взаємозв'язках з культурою. З цього погляду безперечною заслугою авторського колективу є те, що концептуальний аналіз зв'язку науки і культури здійснюється в єдності методологічного та світоглядного підходів.

За такого розгляду світоглядна рефлексія є, використовуючи гегелівський термін, рефлексією пізнання ззовні, аналізом його за допомогою засобів, вироблених і акумульованих в культурі як своєрідному резервуарі історичного досвіду людської діяльності. І якщо засобами методологічної рефлексії можуть виступати процедури і методи, поняття і категорії, запозичені з інших наук (в цьому виявляється тенденція до синтезу сучасного наукового пізнання, єдності суспільних, природничих і технічних наук), а в граничному випадку — закони, категорії і принципи матеріалістичної діалектики як резюме історії пізнання світу (В. І. Ленін), то світоглядна рефлексія над знанням і пізнанням використовує як свої засоби історично акумульовані в культурі форми і процедури оцінки будь-

якого явища в координатах загальнолюдського смислу. Тому адекватними засобами світоглядної рефлексії, спрямованої на осмислення науки як феномена культури, є загальнокультурні цінності і поняття, що дозволяють аналізувати процес розвитку пізнання з погляду відповідності людським ідеалам і в термінах людського смислу.

Зрозуміло, що названі різновиди рефлексії є не альтернативними, а взаємодоповняльними процедурами дослідження пізнання в культурно-історичному контексті. Методологічна рефлексія робить акцент здебільшого на аналізі інтеріоризації норм і принципів раціональності людської предметно-практичної діяльності в її когнітивних аналогах, тоді як світоглядна рефлексія концентрується навколо процесу і процедур «вписування» пізнання в систему людської практики і культури, досліджує трансформації, що відбуваються в пізнанні під впливом його функціонування в системах людської діяльності, розкриває наукове пізнання з боку його практично-творчої ролі і гуманістичної спрямованості.

Саме з погляду єдності методологічної і світоглядної рефлексії в книжці розглядаються різні методологічні підходи до аналізу співвідношення науки і культури. Так, наприклад, В. Ж. Келле наголошує на необхідності аналізу специфічно культурних (на відміну від пізнавальних, орієнтованих на об'єктивну істину) функцій науки, які вона виконує тоді, коли звертається до людини, коли здобує нею знання стає фактором людського світу (с. 8). Теоретична форма репрезентації знання покликана, на його думку, пояснити взаємодію науки з різними компонентами культури, оскільки вона (форма), визначаючи один з рівнів знання, разом з тим специфікує науку в ряду інших явищ культури і форм суспільної свідомості. Але чи є теоретичність знання (тобто його існування у вигляді строго обґрунтованої теорії на зразок аксіоматичних систем, гіпотетико-дедуктивних моделей тощо) необхідною передумовою його прикладення в різних галузях культури і системах практичних орієнтацій людини?

На думку Б. Г. Юдіна, зазначений підхід дещо спрощує реальну суть проблеми втілення знання в практичних діях, оскільки не бере до уваги те, що в різних галузях практичної діяльності використовуються скоріше «напівфабрикати» (за мірою теоретичної досконалості), ніж завершені продукти пізнавальної діяльності.

Справді, інтереси виробництва вимагають

негайного прикладення знання, тимчасом як інтерес науки полягає у встановленні деяких фундаментальних істин і побудові завершених теорій. Розв'язання цієї суперечності, вважає Б. Г. Юдін, — у відшукуванні такої елементарної одиниці методологічного аналізу науки, яка не зводилась би до теорії і відкривала б можливість аналізу різних контекстів функціонування знання — світоглядного, навчального та практичного. Шуканою одиницею є результат окремого наукового дослідження, який, існуючи в об'єктивованому вигляді, може розглядатися незалежно від конкретної ситуації його одержання і використовуватись у практиці дослідницької роботи (с. 87).

Перша річ, запропонована характеристика елемента («кванта») наукового знання потребує дальшого уточнення. Але не підлягає сумніву й те, що назріло питання про специфічні способи організації одиниць знання, які задаються контекстами його реалізації, на відміну від способів організації власне процесу пізнання і його структури. Плідною є думка про те, що «практичне» мислення не лише за ціннісними, але й за структурно-функціональними параметрами відрізняється від «теоретичного», особливо якщо зважити на важливість проблеми пошуку шляхів дальшої інтенсифікації науково-технічного прогресу, однією зі складових якої є питання про соціально-культурну адаптацію знання в усіх (а не тільки у виробничій) сферах людського буття.

Відношення науки і культури за такого розгляду постає як відношення двох «світів» зі своїми специфічними і загальними рисами — світу знання і світу культури як діяльнісної онтології людського існування. Світові знання, вважає В. П. Візгін, притаманні певні онтологічні характеристики, які споріднюють його зі світом людини, — це передусім деяка непередбачуваність і відносна самостійність стосовно суб'єкта пізнання. Знання має характеристики світу також внаслідок здатності до спонтанного освоєння його можливостей і змістів, котрі становлять предмет наукового пізнання і в суспільних, і в природничих науках (с. 61—62). Об'єкт пізнання, так само як і об'єкт культури, є світом через дві обставини: він — дещо організоване, впорядковане, передбачуване і водночас спонтанне, непередбачуване, непроникне до кінця для «променя» нашої раціональності. Порядок теоретичного знання, отже, існує лише на фоні деякої невпорядкованості, що фіксується як гносеологічна «невичерпність» раціональної творчості (с. 62—63).

Виділення онтологічних характеристик теоретичного знання в контексті світоглядного підходу акцентує вкоріненість науки в культурно-історичній онтології людського буття і водночас ставить питання про культурну сутність науки. Передумовою розгляду цього питання є розв'язання складної, неоднозначно трактованої проблеми щодо концептуальних рамок аналізу науки і звідси — щодо її зв'язків з культурою. Досить поширений серед філософів критерій розрізнення науки і культури — за спрямованістю процесів (перша прагне досягнення об'єктивної істини, друга має орієнтацію на «сенси», які нібито потребують інших, ніж наукові, методів свого осягнення) — впливає з відособлення двох концептуальних рамок аналізу названого питання: «теорія і її об'єкт» та «людина і її світ». Абсолютизація в певному випадку надає взаємовідношення науки і культури присмаку рядопокладеності, зовнішності; об'єктивна істина, як тлумачить М. С. Коган, не матиме «ні града морального або ціннісного» (с. 34), а наукове і художнє пізнання будуть поставлені у відношення «своєрідної доповняльності» (с. 29) — начебто це принципово різні системи освоєння світу, на кшталт класичної та релятивістської механіки. Як видається, питання про зв'язок науки і культури, розв'язане в такому ключі, скидається на давно вже подолану історією та практикою наукового пізнання і людської діяльності дихотомію «пояснення» та «розуміння», «номологічного» та «ідеографічного» описів реальності і тини становить дещо модернізовану концептуально давно суперечку між «фізиками» і «ліриками».

Значно пліднішим є розгляд діалектики обох названих концептуальних рамок на базі діяльнісного відношення, в контексті цілопокладальної сутності людини. За такого підходу, як вважає М. С. Злобін, знімається питання про «потойбічність» об'єктивної істини щодо людини, котре немовби відносить її до дегуманізованого буття, зв'язаного людських (культурних) визначеностей, і в якійсь містичний спосіб («саме по собі») визначає необхідність логіки його осягання (с. 39). «Суб'єктивний підхід до наукового пізнання як діяльності дає можливість розглядати науково-пізнавальний процес як творення світу людиною і, відповідно, становлення людини-суб'єкта.

У контексті культури, тобто в системі діяльнісного освоєння людиною дійсності, наукове пізнання об'єктивного світу постає як цілісна діяльність, спрямована на тво-

рення людського світу і, тим самим, на самовизначення людини в цьому світі, на формування її світорозуміння і саморозуміння як суб'єкта-творця. Пізнання світу, резюмує М. С. Злобін, виступає як само-свідомість людини, як формування її світогляду: воно не лише за логікою мислення, але й за логікою спрямованості пізнавальної діяльності містить у собі соціальний і, отже, гуманістичний (орієнтований на людину як єдину в кінцевому підсумку мету, а тому і цінність) зміст (с. 48—49). Відзначимо, що конструктивність діяльно-світоглядного аналізу діалектики науки і культури, за якого світоглядні узагальнення не виглядають чимось зовнішнім щодо функціонування і розвитку наукового знання, а становлять внутрішній суттєвий момент зв'язку теорії зі світом людського буття і культури, є запорукою виявлення відношень науки і культури з ідеологією (Е. О. Баллер, М. Я. Ковальзон), з освітою та виробництвом (В. О. Жамін), розкриття таких важливих питань, як системоутворюючі функції науки в культурі (З. І. Файнбург), культурологічна сутність поняття «стиль наукового мислення» (Е. М. Устюгова).

Адекватне розуміння сутності діалектики науки і культури, загальнофілософських, світоглядних закономірностей їх зв'язку і розвитку неможливе поза аналізом генезису форм пізнання в соціально-культурних контекстах їх вироблення і реалізації. Друга частина розглядуваної монографії має на меті розкрити фундаментальне положення марксистсько-ленінської філософії про збіг форм пізнавального відображення зі структурами буття з погляду принципу історизму — як результат тривалого розвитку форм пізнання в культурно-історичному контексті.

Виклад матеріалу в цій частині монографії базується на фундаментальному принципі матеріалістичної діалектики, згідно з яким вивченню конкретних ступенів буття певного явища має передувати знання явища у найрозвинутішому вигляді (с. 147). Стосовно проблеми історичного генезису пізнавального відношення це означає, що «формаційному» викладові, тобто дослідженню взаємовідношення науки і культури в рамках певних історичних епох та формацій, має передувати аналіз загальних соціально-культурних передумов наукового пізнання як специфічної людської діяльності.

Початок другого розділу немовби повертає думку читача до початку першого, в

якому йдеться про науку як феномен культури та з'ясовується її місце в системі культури. Проте це повернення є не абстрактним, а діалектичним повторенням, що на новому рівні з'ясовує глибші аспекти відношення науки і культури в контексті історії. Загальне положення про культурну зумовленість пізнання тут, з одного боку, специфікується відносно конкретно-історичних формацій і, з другого, розглядається з погляду з'ясування типологічних (тобто «наскрізних», притаманних усім формаціям) характеристик пізнавального відношення і тому постає як діалектична єдність специфічного і загального. Так, інваріантним у розвитку пізнання (таким, що специфікує його відносно інших форм пізнавальної діяльності людини і водночас становить основу вивчення його історії) є, зазначає В. С. Стопнін, орієнтація науки на розкриття законів перетворення об'єктів у процесі людської діяльності, спрямованість наукового пізнання не тільки на наявне буття, але й на передбачення майбутніх об'єктів людської практики (с. 142).

Названі ознаки пізнання мають неабияку евристичну значущість для висвітлення генезису пізнавального відношення в культурно-історичному контексті, пов'язуючи з виникненням власне наукової стадії людського мислення його орієнтацію на об'єкти, які виходять за межі повсякденної практики і буденного пізнання і є передумовою майбутніх видів людської діяльності (с. 150). Історичний генезис пізнавального відношення за такого підходу можна розглядати як зміну категоріальних моделей людського світу, що транслюються в культурі і засвоюються індивідом у процесі його соціалізації.

Особливий інтерес становлять такі категоріальні композиції знання, що забезпечують нове бачення як об'єктів, перетворюваних в діяльності, так і самого суб'єкта діяльності, його цілей та цінностей. За такого розгляду, відзначимо, реалізуються евристичні та прогностичні функції світогляду та світоглядної свідомості певної епохи, які є своєрідними каналами трансляції майбутніх прообразів об'єкта з рівня соціально-культурних потреб суспільної людини у сферу теоретичного знання і потім у сферу практики. В пізнанні (як філософському, так і спеціальнонауковому) відбувається раціоналізація категоріальних моделей світу, котрі виробляються в культурі та світоглядній свідомості шляхом елімінації антропоморфних моментів, введення спеціалізованої мови та критико-рефлексив-

них методів дослідження. Формування в науковому пізнанні програм і норм майбутньої діяльності відповідно до прообразу майбутнього об'єкта — закономірний наслідок освоєння теперішнього з погляду прийдешнього у сфері світоглядної свідомості. Світогляд і наука виявляють тісний зв'язок із технологією людської діяльності як культурно-історичною програмою трансформації природної речовини у сфері практики.

Значний інтерес у цьому плані становить інституалізація названої орієнтації науки в дисциплінарних і концептуальних образах в історії пізнання. Розглянутий вище підхід до специфікації науки в ряду інших форм пізнавальної діяльності людини — за його спрямованістю на майбутні стани об'єкта — тут доповнюється розглядом образів науки як соціокогнітивних феноменів, що поєднують у собі як засоби організації когнітивного матеріалу, так і засоби соціальної організації наукових товариств в їх історичній конкретності. Певна ціннісно-методологічна орієнтація знання дає відповідний образ науки. Так, спрямованість науки на освіту, зокрема її розвиток у лоні університетів (в Європі — до кінця XIX ст.), зазначає О. П. Огурцов, передбачає дисциплінарний образ науки з орієнтацією на обґрунтування готового знання. У змінених соціально-культурних умовах буття науки (30—40-ві роки і період розгортання НТР) на порядок денний висувається не дисциплінарний, а пошуково-проблемний образ науки. Він відповідає уявленню про наукову діяльність, що склалося в межах науково-дослідницьких організацій та інститутів. Тут цінності освіти посідають другорядне місце, а на перший план висувається орієнтація на розв'язання дослідницьких проблем. Тим самим логіка наукового пошуку перетворюється з науковчення на правила евристичної діяльності, на логіку висунення і прийняття рішень, на евристику (с. 174). Стосовно проблеми соціально-культурної адаптації знання в його історії названий підхід відкриває широкі перспективи, оскільки дає можливість розглядати цю проблему через такі поняття: образи науки — наукова школа — ідеали науковості — дослідницькі програми — наукові традиції — культурні традиції. Дана схема, зауважимо, виглядає неповною, оскільки тут відсутній контекст світогляду та світоглядної свідомості як важливий фактор трансформації пізнавальних програм у програми людської предметно-практичної діяльності і базисні цінності культури.

Отже, аналізові взаємозв'язку науки, і культури в рамках певної формації (епохи) в книзі передую розкриття орієнтованості науки на вивчення законів перетворення об'єктів у структурі людської практики, з'ясування того, що така орієнтація інституалізується в пошуково-проблемному образі науки і відповідних соціальних механізмах культурної адаптації знання. Це свідчить про продуманість переходу від теоретичного до історично-культурного розгляду проблеми: сім наступних розділів на конкретному матеріалі з історії пізнання розкривають сформульовані перед тим загальнотеоретичні і методологічні положення. Не вдаючись до подробиць (вони добре розглянуті в монографічній літературі, в тому числі в працях авторів розділів — І. Д. Рожанського, В. Л. Рабиновича, П. П. Гайденко), зосередимо увагу на наскрізних моментах цієї частини праці, що відображають загальну спрямованість дослідження. Вважаємо, що такими моментами (або пізнавальними установками, що сформувались історично) у схематичному вигляді є: теоретичне споглядання сутності (античність); інтерпретація трансцендентного смислу (середньовіччя); мислене конструювання предмета дослідження (експериментальна наука Нового часу); введення до теоретичних понять та категорій як своєрідних духовних епіцентрів всієї багатоманітності реальності (німецька класична філософія); виведення пізнання і його концептуальних структур із закономірностей історичного розвитку матеріальної і духовної культури людства, природного і соціального буття людини (марксистсько-ленінська філософія). Ці особливості пізнавальних установок відображують принциповий характер гісеологічних орієнтацій, властивих названим епохам. У рамках домарксистської філософської традиції епістемологічні стремління були націлені на світ людського знання, свідомості, в кінцевому підсумку — на світ людської духовності в її найзагальніших визначеннях. Людина, соціум, культура досліджувались через проекцію на них вказаних пріоритетних орієнтацій, що зумовлювало розчинення специфічної логіки конкретного предмета в абстрактних формулюваннях думки, введення закономірностей вищої — суспільної — форми руху матерії і своєрідності соціальних феноменів до натуралізованих форм їх репрезентації. «В кінцевому підсумку всі способи пояснити генезис культури і розвитку тих або тих її галузей,— підкреслює Б. О. Старостін,— виявлялись компромісними, змушеними «ви-

водити» те, що стає, з фіксованого, а науку й інші сфери культури — з розуму як незмінної здатності незмінної людської природи» (с. 283).

Пізнавальні орієнтації діалектико-матеріалістичної гносеології зміщуються зі світу людської духовності, взятої в її абстрактних вимірах, або зі світу природних форм у їх відірваності від людини — на світ соціальності, культури, предметно-практичних, знаково-символічних та ін. маніфестацій людської сутності у сфері природного та суспільного буття. Тому цілком закономірним і логічно обгрунтованим є те, що завершальний розділ монографії присвячений розгляду взаємодії науки в контексті гуманістичних цінностей культури.

Глобалізація практичного впливу людини на предметний світ свого буття, крім усього іншого, резюмується глобалізацією в самій науці, що виявляється в міждисциплінарному синтезі, взаємодії та інтеграції наук і в її соціальному розвитку, включаючи соціально-етичні і гуманістичні параметри, відзначає І. Т. Фролов (с. 334—335). Глобальному масштабові впливу людини на природу і такому ж рівню можливостей творення, матеріалізованих у сукупному «тілі» науки, відповідає не менш глобальна відповідальність науки за наслідки своєї реалізації. Нині сфера ціннісно-етичних регуляторів стосовно науки утворює своєрідну «меташкалу» оцінок її ефективності, ні в якому разі не звідної до утилітарного ефекту. Можна сказати слідом за автором, що поряд з антифанатизмом і антиавторитаризмом як гуманістичними ідеалами науки комуністичного суспільства з її центром — людиною, базисною цінністю стає антиутилітаризм як принципова орієнтація наукового пізнання і людської діяльності, яка органічно вписує науку в контекст загальнокультурних цінностей. Фундаментальною — тут також маємо погодитись з автором — передумовою такого розгляду науки є світоглядний підхід, що витлумачує її як ланку у відношенні «людини — світ». Згідно з цим підходом з'ясувати місце науки в світі культури можливо лише шляхом виявлення її світоглядних, соціально-філософських, суб'єктивних вимірів. Лише у відношенні до людини наука може відноситись й до культури, перетворюючись на її органічний компонент. Такий підхід уможливорює синтетичний аналіз взаємозв'язку науки і культури як проблеми світогляду, досліджуваної з погляду перспектив та ідеалів людського буття.

Які висновки стосовно розуміння наукового пізнання і культури в їх взаємоорієнтації випливають із сказаного? Це — (1) несамотійність пізнавального відношення, розгляд його як ідеального плану предметно-практичної діяльності; (2) визначення пізнавального відношення як укоріненого в системі відношень «людина — світ»; (3) тлумачення наукового пізнання як особливого типу людської діяльності, що має свою специфіку, механізми і способи здійснення, які відрізняють його від інших форм предметної маніфестації людських сутнісних сил; (4) розуміння наукового пізнання в його гуманістичній значущості і орієнтації, як визначника його змісту і напрямів реалізації в предметних формах людської життєдіяльності і культури.

Вузловими ж моментами культури в її орієнтації на пізнання є такі: 1) культура як передумова пізнавальної діяльності, сфера формування, обгрунтування й інтерпретації наукових програм, норм і ідеалів пізнавального відношення; 2) культура як якісна характеристика всякої людської діяльності (в тому числі і пізнавальної), яка притаманна сукупності її предметно зафіксованих специфікацій і відображає не тільки рівень олюднення природи, але й міру гуманізації соціуму з погляду з'ясування суспільних обставин, максимально сприятливих для саморозвитку здатностей особи; пізнання, отже, є феноменом культури, що надає людині таких здатностей, яких не було б у неї як природної істоти; 3) культура як смислоутворюючий фактор пізнавального відношення як з боку визначення специфічно «конечного» простору наукового дослідження, у якому його цілі, діяльність і результати мають суспільний зміст, так і з боку безконечності пізнавальної діяльності в її орієнтації на абсолютну істину і вищі ідеали людського буття; 4) культура як об'єкт пізнавального відношення, світ людини, куди «вписується» пізнання, дедалі більше впливаючи на стиль життя суспільства й особи, на їх світогляд та життєдіяльність.

Природно, що в рамках пропонованих роздумів неможливо детально проаналізувати специфіку авторського бачення окремих питань цієї фундаментальної теми. Відзначимо принаймні такі риси авторського підходу, як поєднання (більшістю авторів) світоглядного і методологічного аспектів аналізу, дотримання розумної міри між загальнотеоретичними і конкретно-історичними моментами висвітлення теми, загальною орієнтацією на розгляд теоретико-

пізнавальних проблем в широких рамках культурно-історичних взаємодій людини з природою й іншими людьми.

Книжка не позбавлена окремих недоліків. Крім відзначених, є й такі, що притаманні майже всім колективним монографіям, — недостатня органічність зв'язку між розділами, деякі порушення логічної послідовності (наприклад, 7, 8 та 9-й розділи першої частини). Вкажемо й на те, що чітко не розмежовані різні методологічні підходи та зрізи в аналізі співвідношення науки і культури. Як правило, таке завдання виконує вступна стаття, але в даному разі її роль виявилась невиправдано обмеженою. Досить важлива проблема культур-

но-історичної адаптації знання у вимірах людської життєдіяльності не дістала послідовного розв'язання. Без цього теза авторів про людину як центр співвідношення науки і культури часто виявляється позбавленою належної підтримки.

Названі недоліки якоюсь мірою пояснюються нерозробленістю теми, новаторським характером праці. В цілому вони не знижують її ідейно-теоретичного значення. Перед нами — одне з перших в СРСР ґрунтовних досліджень фундаментальної проблеми суспільствознавства, здатне дати творчий імпульс подальшій розробці проблеми розвитку пізнання в контексті культури.

* * *

В размышлениях о книге «Наука и культура» проблема связи познания с социально-культурными факторами его генезиса и функционирования рассматривается как комплексная, междисциплинарная проблема современной науки, адекватное разрешение которой нуждается в объединении усилий не только философов, но и представителей других отраслей гуманитарного знания — лингвистов, экономистов, историков и методологов науки. Широкий спектр исследовательских мнений авторов монографии объединяет главная мысль — выделить новые стороны и измерения в развитии научного познания, а именно те, в которых наука непосредственно обращена к человеку, его деятельности, связана с формированием личности. Наука рассматривается не только как необходимый компонент материально-производственной деятельности, но и всего социально-культурного бытия человека в диалектических взаимосвязях с другими факторами культуры. Названная проблемная ориентация раскрывается в контексте методологической и мировоззренческой рефлексии над знанием — с точки зрения интериоризации норм и принципов рациональности человеческой деятельности в ее когнитивных аналогах, с одной стороны, а также в плане рассмотрения процедур «вписывания» познания в систему человеческой практики и культуры, с другой. Анализ широкого круга философско-мировоззренческих проблем, вызванных взаимодействием науки с разнообразными факторами культуры как в процессе генезиса познавательного отношения, так и с точки зрения его функционирования в реальных ситуациях познания, относясь к числу удач авторского коллектива, вместе с тем ставит задачу более углубленного осмысления проблемы культурно-исторической адаптации знания в измерениях человеческого бытия, без которой тезис о человеке как центре соотношения науки и культуры не получает достаточной поддержки.

НА СЕКЦІЯХ «ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СЕМІОТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ» І «ЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРИРОДНОЇ МОВИ» *

На Всесоюзній конференції з логіки, методології і філософії науки секція з питань семіотики працювала вперше. Поява такої секції викликана як успіхами структурно-семіотичного підходу в галузі гуманітарних наук, так і посиленням інтересу логіки і методології науки до практичного функціонування мислення, що спирається на знакові системи і символічні форми.

Текст є основою семіозису і тим вузловим пунктом, на якому замикаються основні напрями семіотичного аналізу. Як феномен культури текст піддається різним інтерпретаціям. Кожна культурна епоха немовби наново «прочитує» його. Можна гадати, що він набуває якогось «додаткового» смислу, який виявляється в новій культурній ситуації, не будучи первісно вкладеним у цей текст самим автором. З другого боку, можна вважати, що новий смисл генерується самим текстом в актах його сприйняття, де можливі перешкоди, спотворення початкового смислу, що і створює ситуацію «новизни». Розв'язання виниклих тут труднощів С. О. Васильєв (Київ) бачить на шляху аналізу механізмів смислоутворення в різних культурах.

Текст ніколи не існує як одиничний, а включається в систему текстів даної літератури (або в деякий корпус текстів). В такому разі є сенс говорити про «інтертекст» як внутрішню інтерпретацію (В. М. Мейзерський, Одеса). Культура виділяє деякий клас привілейованих текстів, через які всякий інший текст дістає додатковий смисловий вимір. Текст

можна розглядати в контексті тієї життєво-ментальної (або екзистенціальної) ситуації, яка задавала параметри осмислення реальності його автору. Знання життєвої ситуації автора тексту дозволяє побачити такі смислові реальності, які можна виявити, виходячи з самого тексту. У виступах Ю. І. Левіна і Л. Ф. Кациса (Москва) показувалося, як конкретна життєва ситуація В. Набокова проєциюється на структурні і стилістичні особливості його творів. М. В. Безродний (Ленінград) розкриває у своїх тезах, як знаковий простір тексту драми О. Блока «Незнайомка» пов'язаний з організацією авторської свідомості в одному з його вимірів — між полюсами «цитата — реалія», що фіксує взаємозв'язок культурної і життєвої свідомості автора. Подібним же чином В. І. Панов і І. Л. Резниченко (Москва) вилучають притчі Ф. Кафки як рефлексивне вираження переходу авторської свідомості з одного рівня семіотичності на інший. Творчі інтенції автора можна вивчати і на більш глибокому рівні, ніж рівень авторської свідомості. Його можна назвати рівнем авторського несвідомого. Так, структура тексту роману Ж. Верна «Діти капітана Гранта», показує Б. О. Параконський (Київ), розкривається як «міф про спасіння» і демонструє використання автором канонів і стереотипів роману-подорожі згідно з його власним утопічним ідеалом. Ю. І. Левін, аналізуючи механізми породження текстів, гадає, що на відміну від моделі В. Я. Проппа, побудованої на «подіях», «пригодах», відповідно до яких визначаються функції персонажів, можлива і така модель, де кожен персонаж наділяється «пучком» властивостей, а розгортання сюжету може

* Продовження (початок див. у № 3 за 1987 р.).

бути описане як послідовність трансформацій вихідної диспозиції «відношень».

Текст як явище культури виконує, на думку Ю. М. Лотмана (Тарту), три провідні функції — передавання інформації, вироблення нових повідомлень і закріплення їх смислу (комунікації, творчої рефлексії і пам'яті). Ці функції забезпечують усяку інтелектуальну діяльність. Текст являє собою багаторівневе і поліплотичне утворення, яке породжується з допомогою мови. Однак мова неможлива як щось ізольоване; вона передбачає наявність культурних значень, структур та ін., тобто певну семіосферу, або простір мов. Нові повідомлення (творчість) виникають в процесі взаємодії механізмів лівої і правої півкулі головного мозку, яка можлива лише під час введення тексту. Текст завжди функціонує в комунікативній взаємодії; йому обов'язково передую або йдуть за ним текст, або якась семіотична ситуація. Ю. А. Шрейдер (Москва) виділив ще одну соціально-культурну функцію тексту як «інформаційної моделі знання». Він задає певну прагматику інструктивного або креативного характеру. З цього можуть бути зроблені деякі висновки, важливі для моделювання знання на ЕОМ.

Подані в ході роботи секції методологічні позиції аналізу культурного тексту взаємно доповнюють одна одну. Загальний методологічний їх синтез можливий на основі розвитку концепції комунікативних відношень в культурі і моделі комунікації нелінійного типу, яка може включати не тільки схеми міжособистісного спілкування, а й якісно відмінні від них, притаманні тій чи тій культурі схеми комунікації («низ — верх», «верх — низ», «своя культура — інша культура») або автокомунікації. Людина перебуває на перетині множини каналів комунікації, кожен із яких пов'язаний зі своїми принципами кодування інформації. В такому разі «додатковий смисл» у новій культурній ситуації є результатом реорганізації механізмів кодування, властивих даній культурі.

Отже, аналіз тексту, його функцій і структури неодмінно підводять до розгляду культурної семіосфери і мов культури. На цьому рівні семіотичних досліджень розглядаються проблеми типологічного опису культур, міжкультурної комунікації, ареальних семіотичних структур, ритуалу як семіотичного механізму, співвідношення усних і письмових культур, коди

і тексти культурної поведінки та ін. З великою доповіддю «Норми поведінки особи і соціальні норми» виступив Ю. М. Лотман (на спеціальному засіданні для всіх учасників наради), окресливши основну проблематику семіотики культури і продемонструвавши прийняті тут методи аналізу. Всяка культура виробляє свої норми і правила, за якими вчинок вважається хорошим або поганим, караним або виправданим. Для кожної особи також існують вироблювані нею свої принципи поведінки; що реалізується в її вчинках, тобто діях, яким передує ситуація вибору. Вся людська історія — процес взаємодії особистісної і культурно вироблюваних значень, норм і цінностей. «Право на біографію» належить, на думку Лотмана, тим, хто здійснює вчинки, проводячи вільний вибір часто всупереч культурним нормам, що склалися.

Ряд проблем семіотики культури близько стикаються з філософсько-світоглядними, і нові методи аналізу, демонстровані нею, є здатними прояснити багато незрозумілих для самої філософії питань, що стосуються уявлень культури про світ і людину, яка живе в ньому.

Б. А. Успенський (Москва) порушив одвічну для філософії проблему часу, одявши її як семіотичну, і зробив спробу дати типологію сприйняття часу в різних типах свідомості — історичній і космологічній. Історія усвідомлюється як минуле, як те, чого немає тепер, або — що існує як якась інша дійсність. Відчуження минулого — є його семіотизація: історія перетворюється в знак. Умовою цього є введення хронології і причинного зв'язку на відміну від позачасовості міфа і генеалогічного зв'язку, що панував у міфології. У космологічній свідомості також присутній причинно-наслідковий зв'язок, однак якщо в історичній свідомості семіотичний статус подій теперішнього визначається тим, що вони сприймаються як причина, то в космології події значущі тому, що вони співвіднесені з минулим (як наслідки).

Л. Е. Мяль (Тарту) продемонстрував застосування семіотичних методів до аналізу буддійського світогляду. Тут можливі два напрями. Перший — вивчення джерел, в яких текст розглядається як об'єктивація свідомості, а свідомість — як суб'єктивація тексту (тут діє особливий механізм породження текстів — дхарма). Другий — вивчення поширення

буддійських текстів у культурах Сходу, що дозволяє зафіксувати зміни у стані «колективної свідомості культури». На думку О. С. Кирилюка (Одеса), структура текстів (зокрема, міфологічних) детермінована глибинними світоглядними універсалами: «народження», «життя», «смерть», «безсмертя» та ін. Вивчення історичної свідомості Московської Русі в XVI—XVII ст. у семіотичному аспекті дає можливість виявити глибокі міфологічні шари її організації, що може бути простежено і в дальшій історичній перспективі (М. Б. Плюханова, Тарту). Аналіз античної мимотехніки в історії духовного розвитку Візантії показує її значення як ментального фону в ідеологічних зіткненнях іконоборців і іконошанувальників. Реконструкція цих уявлень дозволяє зрозуміти світогляд епохи і її конфлікти (В. М. Живов, Москва). Вивчення староруської музичальної семіографії, взятої як семіотична система (Г. Ф. Владиславська, Москва), немало дає для розуміння духовного розвитку Стародавньої Русі. Ряд дослідників демонструють результативність семіотичного підходу для конкретного аналізу семіосфери тієї чи тієї культури (Т. М. Ткачук, М. О. Чмихов, Р. С. Орлов, Київ). Будь-яка річ у культурі може розглядатися на шкалі від «речовості» до «знаковості» залежно від її семіотичного статусу і утилітарних або символічних функцій (А. К. Байбурін, Ленінград). І нарешті, значення ритуалу в організації людської психіки архаїчних народів показано у зв'язку з іншими необхідними формами організації їх життєдіяльності (О. А. Замятина, Київ; А. Л. Толорков, Ленінград).

Текст включений до системи літературних механізмів і, отже, може бути проаналізований у лінгво-семіотичному плані з погляду різних текстопороджуючих регістрів або стилів (О. В. Падучева, Москва). Серед них виділяються наративний, стиль «живої розповіді», стиль «лібретто» і репортажний. Важливу роль у розвитку літературної свідомості та встановленні романного жанру, на думку Є. М. Мелетинського (Москва), відіграв механізм пародії і гротеску, який виявився важелем переходу до форм роману сучасного типу. Зміна систем віршування в історії російської поезії XVII ст. простежується М. С. Гаспаровим (Москва). Семіотичні механізми літературної боротьби в культурній ситуації Росії

початку XIX ст. визначаються як ситуації взаємного сатиричного «кодування», що дозволяє розкрити полемічний характер ряду текстів (Л. О. Зайонц, Тарту). Аналіз текстів епічного рангу має спиратися не тільки на словесний код, а й на інші способи кодування — музичальний код, костюм, виконання та ін. (А. М. Аджалов, Тарту). Співвідношення усних і письмових форм у російській народній культурі показує їх взаємодоповнюваність щодо організації народної свідомості і її функціонування (С. Є. Нікітіна, Москва). Семіотичні аспекти аналізу інтелектуальної діяльності тією чи іншою мірою зачіпалися всіма промовцями, але в ряді доповідей на це робився особливий наголос. Н. С. Автономова (Москва) вирізняє феномен тропів як предмет філософської рефлексії, показуючи їх значущість для функціонування творчого мислення. Проблема розуміння в її семіотичному ракурсі стала предметом дослідження В. К. Нішанова (Фрунзе) і О. А. Чукрєвої (Київ). Інтелектуальна діяльність може описуватися як мова, включена в процес комунікації. Тут дуже важливою є аксіологічна програма подання ситуації, реалізована в мові (Т. М. Ніколаєва, Москва). Опис мовної діяльності неодмінно включає і способи позамовного кодування, одним із яких є мовчання, що у ряді ситуацій виступає як знак у системі певних комунікацій (Г. Г. Почепцов-старший, Київ). Комунікативні процеси можуть бути розміщені на шкалі посилення або послаблення семіотичних властивостей, тобто наростання моментів контакту і розуміння або, навпаки, їх девальвації і руйнування (Г. Г. Почепцов-молодший, Київ).

Семіотика як наукова дисципліна, що склалася, володіє також і власною рефлексією над її історією і принципами її функціонування як форми знання. В цьому руслі розглядається зміна парадигм в дослідженні несвідомого, яке починає уподібнюватися мовним текстам (Н. С. Автономова, Москва), а також дві різні парадигми у вивченні пам'яті культури (Ж. А. Беляускас, Вільнюс). На особливу увагу заслуговує спроба І. В. Полякова (Новосибірськ) застосувати семіотичний підхід до аналізу текстів з семіотики і виявити вихідні базові концептуальні структури носіїв і фундаторів семіотичного знання. Джерела формування семіотичної концепції куль-

тури, пов'язаної з іменем М. М. Бахтіна, були простежені З. Г. Мінц (Тарту).

Робота секції семіотики викликала особливий інтерес у колах наукової громадськості, оскільки її проблематика має притягальну новизну для логіків, методологів і спеціалістів з історії науки. Однак для того щоб семіотичні дослідження не були якимось екзотичним плодом, а стали хлібом насущним для логіко-методологічної думки, потрібно здійснити ще велику роботу, пов'язану з інтеграцією цієї форми пізнання з іншими способами аналізу наукового мислення як феномена культури.

В. О. ПАРАХОНСЬКИЙ

• • •

В останні роки відбулося помітне зближення інтересів лінгвістів, логіків і філософів, що виражається не лише в наукових публікаціях, а й у пошуках організаційних форм співробітництва. Які ж причини такої актуалізації проблем суміжних галузей гуманітарних досліджень?

Одна з причин з лаконічною точністю виявлена у тезах доповіді В. І. Постопалової (Москва) «Світоглядне значення поняття «мовна картина світу». Сучасна лінгвістика, гадає автор, переживає один з найглибших переломних моментів свого розвитку — перехід від лінгвістики «іманентної» (з її установкою розглядати мову «в самій собі і для себе») до лінгвістики «антропологічної», яка висуває два методологічних принципи: 1) пізнання людини неможливе без вивчення мови; 2) зрозуміти природу мови можна, лише виходячи з розуміння людини та її світу — свідомості, мислення, духовно-практичної діяльності.

Залежність мовних феноменів від інших аспектів життєдіяльності людини було простежено у доповіді Н. Д. Арутюнovoї (Москва) «Аномальні явища і мова». Мета доповідача полягала в тому, щоб показати наскрізну дію відхилень від норми, що бере початок у сфері сприйняття, яке постачає дані для комунікації, далі проходить через спілкування, відкладається у лексичній, словотвірній і синтаксичній семантиці й завершується у словесній творчості. Було підкреслено, що йдеться про єдиний цикл взаємопов'язаних явищ, які належать до різних сфер життєдіяльності людини: перцепцію, комунікацію, семантику і літературу.

Фундаментальні філософські теми були

порушені в доповіді В. Ф. Лобаса (Ворошиловград) «Мова і світогляд», головним пунктом якого було твердження, що поряд з науковою картиною світу існує також мовна, і відношення між ними не може бути зведене до опозиції «вища — нижча». Кожна стічна мова категоризує дійсність під кутом зору комунікативно-практичних потреб. Тому природні мови, на думку автора, можна вважати різновидом світогляду. Такий висновок не є загальновинизаним: адже мова — це засіб для побудови текстів з різним змістом і не існує однозначної залежності між мовою і світоглядним змістом різних текстів, побудованих засобами цієї мови.

Є. Ф. Тарасов (Москва) пов'язує ефективність лінгвістичних досліджень мовного спілкування з адекватністю їх методологічного забезпечення. Діяльність спілкування, свідомість — ці категорії окреслюють онтологічну сферу для аналізу проблем генезису, функціонування й розвитку мовного спілкування.

Це одна причина, яка стимулювала зближення наукових інтересів гуманітаріїв різних напрямів, полягає в тому, що за останні десятиріччя увага лінгвістів значною мірою перемістилася із вивчення мови на дослідження структури мовних актів і текстів як готових продуктів мовної діяльності, в яких об'єктивуються не лише мова, а й усе духовне багатство людської особистості, здатності, цілі, наміри того, хто говорить, його оцінки явищ дійсності, його світогляд і картина світу. Текст — це первинна даність для лінгвістики, філології, літературознавства, історії, права і взагалі всього гуманітарно-філософського мислення. Він «є тією безпосередньою дійсністю (думок і переживань), з яких лише і можуть виходити і ці дисципліни, і це мислення. Де немає тексту, там немає і об'єкта для дослідження і мислення» (М. М. Бахтін).

Інтерес до «людського фактора» з боку філософів і лінгвістів орієнтує на аналіз будови текстів, закономірностей їх породження, розуміння й функціонування у мовній спільності людей.

І. П. Білецька-Севбо (Київ) запропонувала розглядати текст як багатомірне семантичне утворення, де у складній взаємодії співіснують різні семантичні шари — такі, як часовий, причинно-наслідковий, модальний та ін. Кожен такий семантичний зріз залишає у тексті лексичні, синтаксичні, позиційні, загальнострук-

турні та інші сигнали, які організують логіко-композиційну структуру тексту, відносно байдужу до його конкретного змісту. На думку доповідача, така логіко-композиційна структура відображає загальні закономірності «упаковування» знань у тексті.

У тезах доповіді О. М. Вольф (Москва) поставлено цікаве питання про експліцитні та імпліцитні способи вираження у тексті оцінних моментів і їх взаємоузгодження. Оцінні позначення, сполучаючись одне з одним, утворюють єдину систему зі своїм специфічним устроєм і зв'язками між елементами. Оцінна перспектива тексту будується за певними правилами і забезпечується спеціальними семантичними й синтаксичними засобами.

І. М. Кобозева (Москва) у своїй доповіді розглядала проблему, яким чином можна зробити висновок про інтенцію того, хто говорить, на основі тієї часткової інформації, яка міститься в інтенціоналі висловлювання. У практиці мовного спілкування людини якимось розуміє інтенцію того, хто говорить. Питання в тому, як вона це робить і чи можна, формалізуювши це вміння, навчити машину «розуміти» задум того, хто говорить, на основі інтенціоналу висловлювання.

Доповідь І. Б. Штерн (Київ) була присвячена лінгво-методологічним проблемам конструювання кібернетичних моделей розуміння тексту. Лінгвістичні моделі аналізу й синтезу текстів подавалися тут як генератор гіпотез щодо процедурної сторони розуміння. Співвіднесення прототипу і моделі дозволяє постулювати деякі методологічні регулятиви, які накладають принципів обмеження на моделювання розуміння, задають критерії адекватності моделі та визначають методи виявлення розбіжностей між моделлю і прототипом, які піддаються лінгвістичному поясненню.

Однією з проблем, з якої відбуваються спори між лінгвістами, філософами, мистецтвознавцями, спеціалістами з семіотики, є визначення меж тексту, ознак, за якими текст відрізняється від не-тексту.

Щодо цього показовою є доповідь Р. І. Павільоніса (Вільнюс) «Розуміння мовних і немовних текстів», яка викликала багато запитань у інших учасників наради. Виходячи з того, що всі об'єкти сприйняття мають певний зміст для людини, доповідач вважає їх знаками, а смисл, який їм надається, — істинною або

хибною інформацією про ці об'єкти, що нею володіє суб'єкт сприйняття. Сукупності таких знаків утворюють тексти. З цього, мабуть, випливає, що весь предметний світ людини являє собою «немовний текст», механізми розуміння якого належать до предметної області філософсько-го дослідження.

Але якщо всі об'єкти, які сприймаються, є знаками, а предметний світ — це текст, то чи існують взагалі не-тексти, адже у нашому світі немає нічого, що б не піддавалося осмисленню людиною. Друге запитання: чи правомірно говорити про «немовні тексти», зважаючи на те, що текст і мова — поняття співвідносні? Текст передбачає знаки, а знаки утворюють систему, тобто мову (у широкому, семіотичному розумінні слова). Існують, безперечно, невербальні тексти — формули, креслення, твори живопису й музики, які вживають знакові системи, що відрізняються від природної мови. Але якщо ми визнаємо, що це тексти, то логічно буде визнати, що такі знакові системи є мовами. Нарешті, треба ясно відповісти на питання: що саме підлягає розумінню й інтерпретації — мова чи текст?

Анафоричні зв'язки в тексті як умови сприйняття і адекватного розуміння тексту стали темою виступу С. М. Сухомлинові (Москва). Проблеми співвідношення екстенціональних і інтенціональних компонентів значення мовних конструкцій була присвячена доповідь Л. М. Сумарокової (Одеса), яка переконливо обґрунтувала свій висновок: однакове позначення суб'єкта і предиката судження (через вказування на річ, властивість або відношення) свідчить, що екстенціональний або інтенціональний характер їх значення розрізняється лише у структурі висловлювання, включеного до комунікативної ситуації.

І ще одна причина, яка стимулювала наукові контакти лінгвістів і філософів, полягає в успіхах логічних досліджень семантики і прагматики природної мови. Лінгвісти визнали значущість одержаних результатів і перспективність такого напрямку досліджень. Логіки ж шукають у лінгвістичних працях нові проблеми для застосування до цих логічних методів і засобів. Це дістало відображення і в назві секції: «Логічний аналіз природної мови». Щоправда залишаються сумніви у коректності такої назви, оскільки виявляється, що предметною галуззю досліджень є текстові елементи, з яких аб-

страгується і далі описується мова. З цього випливає і питання про специфіку логічного і лінгвістичного підходів до природної мови, тобто, у кінцевому підсумку, про самовизначення цих наук.

Про те, що ті самі проблеми можуть розв'язувати філософи-логіки й лінгвісти і притому одержувати однакові результати, свідчать доповіді О. В. Бессонова (Новосибірськ) і Д. І. Руденка (Харків). Як відомо, проблема «пустих імен» (типу «Пегас», «кентавр», «флогістон») досліджувалася Б. Расселом, Г. Фреге, Р. Карнапом та іншими логіками. Відповідаючи на пов'язані з нею питання, О. В. Бессонов доводить, що «в логіці не існує проблеми неіснуючих об'єктів», а Д. І. Руденко робить такий само висновок щодо лінгвістики: «пусті імена» не мають будь-яких формальних (лексико-граматичних) ознак, які б відокремлювали їх від інших типів іменників, і тому слід виключити поняття пустого імені з семантичної класифікації імен природної мови.

У доповіді О. Г. Шульгіної (Москва) показано помилковість критики Я. Хінтіккою відомої «трихотомії Фреге» (виділення трьох значень зв'язки «є» — предикація, тотожність, існування). На її думку, розроблена фінським логіком теоретико-ігрова семантика не може бути підставою для прийняття або спростування якоїсь системи семантичних категорій, оскільки її власні правила спираються на одну з таких систем.

Якщо названі доповіді обговорювали часткові логічні проблеми, пов'язані з дослідженням висловлювань різних типів, то Г. П. Мельников (Москва) запропонував свою оригінальну, філософську за змістом концепцію і спосіб опису мислительних процесів, які відбуваються у свідомості людини. Визначивши вихідні поняття, а серед них і поняття «елементарного мислительного акту» (сутність якого полягає у предикації), доповідач показав, що окремі акти предикації стимулюються не лише підметом-суб'єктом і присудком-предикатом, а й кожним другорядним членом речення. Багатомірну структуру предикацій, яка виникає в такому разі, не можна адекватно подати у термінах «суб'єкт — предикат», «тема — рема». Неправомірне і ототожнення багатомісного предиката з багатоактантним дієсловом.

Деякі ідеї, висловлені Г. П. Мельниковим, стосуються проблем комп'ютеризації текстової діяльності. Завдання машинної

обробки текстів є ще одним стимулом для налагодження тісного співробітництва філософів, логіків, лінгвістів, представників інших «заінтересованих» дисциплін, оскільки тут виникають питання щодо дієго-філософських аспектів розуміння текстів, а також лінгвістичні задачі формального опису і моделювання природної мови.

Деякі з цього кола проблем відзначені у тезах доповіді Б. Ю. Городецького (Москва) «Проблеми комп'ютеризації мовної діяльності». Інші докладно обговорювалися на засіданнях секції. Зокрема, С. О. Ромашко (Москва) показав існуючі залежності між задачами опису і моделювання мови і проблемою суб'єкта мовної діяльності. Побудова і цільність тексту в багатьох випадках залишається не поясненими, якщо не враховувати авторську інтенцію і реакцію адресата, яку автор передбачає під час створення тексту.

Загальні проблеми моделювання процесів діалогового спілкування були поставлені у доповіді А. І. Дородних (Харків), який відзначив, що вибір мовних елементів залежить від соціально-психологічних факторів значно більше, ніж під час формування тексту як феномена лисьмової мови. Специфіка побудови діалогу дозволяє вказати на деякі особливості і труднощі його моделювання. Щоправда не зовсім зрозуміло, чому діалог протиставляється письмовим текстам, адже в такому разі змішуються дві різні опозиції «діалог — монолог» і «усний — письмовий».

Зазначимо, що харківські лінгвісти взяли активну участь у роботі секції. Зокрема, К. О. Соловйова і С. І. Маторін запропонували формальний апарат для моделювання смислу природно-мовних знаків, а Г. В. Єйгер поставив питання, пов'язані з моделюванням розвитку мови.

Спеціальні проблеми лінгвістичного опису (більшою або меншою мірою формального) і моделювання природної мови обговорювалися у доповідях С. О. Крилова (Москва) «Дихотомічний підхід до класифікації референціальних статусів», Т. В. Булігіної і О. Д. Шмельова (Москва) «Про когнітивний статус іменних груп», В. М. Труба (Київ) «Про деякі проблеми інтерпретації референції субстантивних іменних груп», Л. М. Медведєвої (Київ) «Взаємодія лексики й граматичних і прагматичних аспектів вислов-

лювання». У загальній проблематиці секції помітно виділявся за предметом виступ молодого литовського філософа М. П.-З. Шалаускаса (Вільнюс) «Співвідношення аналітичної і герменевтичної філософії у світлі аналізу філософської мови».

На закінчення скажемо, що професіональні філософи ще мало беруть участь у розробці тих філософських проблем, які висувуються потребами семантики, лінгвістики, сучасного мовознавства загалом. Це видно вже з того, що лише кілька доповідей у програмі наради були подані

філософами, основне ж навантаження взяли на себе лінгвісти, які продемонстрували не лише високий професіоналізм, а й філософську культуру, вміння коректно ставити й обговорювати питання, які виходять за межі конкретно-наукових теорій. Щодо філософів, то вони у більшості випадків приходять до мовознавчої проблематики через логіку. Але, як видно з огляду виступів, є чимало філософських, методологічних, гносеологічних питань, які пов'язані з дослідженням мови поряд з іншими факторами соціальної комунікації.

С. О. ВАСИЛЬЄВ

НАУКОВИЙ ПРОГНОЗ І ХУДОЖНЄ ЗАВБАЧЕННЯ МАЙБУТНЬОГО

Одну із перших спроб об'єднати творчі сили вчених та митців у галузі вивчення орієнтації суспільної свідомості на перспективні цілі зроблено в рамках створеного минулого року Інститутом філософії АН УРСР і Спілкою письменників України семінару з проблем соціального передбачення у науці та мистецтві (керівник — д-р філос. наук К. П. Шудра). Серед учасників — письменники В. К. Кашині, І. М. Росоховатський, В. І. Савченко, Л. М. Панасенко, О. К. Тесленко, О. В. Микитенко, А. В. Дмитрук та інші, ряд співробітників Інституту філософії, молоді київські філософи, літературознавці, початкуючі літератори. Особливо відзначимо активну участь у роботі семінару великої групи творчого активу Спілки письменників — за основною професією фізиків, кібернетиків, учителів, лікарів, робітників промислових підприємств. «Наука і мистецтво про перспективи людини», «Науково-технічний прогрес і художня література», «Прогрес науки і розвиток моралі», «Космізація людської діяльності», «Світ майбутнього очима фантастів» — ці та інші теми ставилися на обговорення протягом року.

Головні напрями роботи семінару були окреслені у виступах К. П. Шудри (Інститут філософії), де зазначалося, що спрямованість у майбутнє нерозривно пов'язана із сучасними суспільними проблемами і запитам. Першочергове завдання нашого суспільства — активізація людських суттєвих сил і можливостей

для прискорення соціально-економічного розвитку, здійснення духовного поступу. Звідси — гостра суспільна потреба у вихованні людини, здатної діяти творчо і винахідливо, впроваджувати у життя нові продуктивні ідеї, гуманістичні цінності. Крім того, зіткнення людини доби НТР із проблемами глобального масштабу загострює потребу в прогностичній орієнтації для вибору цілеспрямованих дій. Владимир велінням часу стає пробудження колективної мудрості й відповідальності перед майбутнім. Треба рішуче здійснювати й активну боротьбу проти айтімарксистських футурологічних доктрин, протиставляючи їм свідому орієнтацію на комуністичний ідеал суспільного розвитку, гуманістичне оновлення світу.

Виступаючи на засіданнях семінару, В. С. Федорук, Т. А. Полякова (Інститут філософії), В. І. Івасишин (Київський університет), С. І. Грабовський (Київський торгово-економічний інститут) та інші зосередили увагу на питаннях методології соціального прогнозу і художнього завбачення, проблемах комуністичного виховання. Було підкреслено, що найголовніше завдання в художньому освоєнні майбутнього — не тільки створення науково-технологічних прогнозів, а й змалювання соціально-психологічного розвитку людини, формування її соціальної відповідальності перед майбутнім.

Письменники В. І. Савченко, А. В. Дмитрук, О. К. Тесленко зазнача-

ли, що головним об'єктом завбачення у мистецтві виступає сама людина, її зв'язки зі світом, соціальним середовищем, тому так багато важить у творчій праці сучасного фантаста обізнаність із новітніми психологічними і філософськими розвідками, з методологією соціального пізнання.

У виступах аспіранта педінституту В. О. Борбата і робітника заводу «Арсенал» П. І. Сташенка акцентувалась увага на проблемі співвідношення науково-технічного та морального прогресу в її літературному відображенні. Показ розриву між науково-технічним та соціальним розвитком характерний для західного мистецтва, яке здебільшого змальовує майбутнє як просте «продовження» у всесвіті капіталістичного суспільства з його способом життя і цінностями.

Журналіст А. С. Кирєєв, а також робітник Б. В. Седюк підкреслювали несприятимість стихійного розвитку суспільства в добу НТР. Попередження людства про небезпеку, пошук оптимальних шляхів розвитку, їх оцінка з погляду гуманістичних ідеалів, вироблення в суспільній свідомості прогресивної орієнтації на майбутнє — в цьому значну роль може і має відігравати мистецтво.

Літературознавець В. В. Ресенчук (Мінськ) поділився досвідом пропаганди прогностичної літератури на сторінках молодіжної преси Білоруської РСР.

Останнє за часом засідання семінару було присвячене перспективним шляхам виховання людини. В центрі дискусії були варіанти систем виховання, змальовані засобами мистецтва у творах радянських та зарубіжних письменників, а також суспільної та сімейної педагогіки, індивідуального і колективного підходів до виховання. Мистецтво попереджає про небезпеку технократичного підходу до комп'ютерного виховання, до формування системи «людина — машина». Промовці, серед яких були викладачі вищої та середньої школи, підкреслили цінність художнього завбачення як своєрідного «генератора» педагогічних ідей на основі виявлення тенденцій розвитку систем виховання.

Учасники семінару однастипи у тому, що мистецтво ніколи не стояло осторонь проблем розвитку суспільства, передбачення і орієнтації на бажане майбутнє. Нині ці проблеми постали з особливою силою. Тому необхідно дбати про дальше зміцнення наукової обґрунтованості художнього завбачення майбутнього.

С. І. ГРАБОВСЬКИЙ

ОБГОВОРЕННЯ ПРОБЛЕМ БУТТЯ ЛЮДИНИ В СУЧАСНОМУ СВІТІ

У червні 1986 року у Варні (НРБ) відбулася XIV сесія міжнародної Варненської філософської школи ім. акад. Т. Павлова на тему «Людина в сучасному світі». Програма її роботи передбачала насамперед аналіз проблем смисложиттєвої орієнтації людини в умовах сучасного суспільного розвитку.

Відкрив роботу школи директор Інституту філософії АН СРСР проф. М. І. Лапін, який вказав на необхідність філософського осмислення головних тенденцій сучасного світового розвитку з позицій ідеї цілісності людини в цілісному світі. З вітальним словом до учасників сесії звернувся член-кореспондент БАН С. Ангелов.

У доповідях, виголошених на пленарному засіданні, йшлося про гуманізм у кон-

тексті глобальних проблем сучасності, про альтернативу «життя — смерть» у світлі проблеми відчуження від людини результатів її діяльності, відзначалася нагальна потреба гармонізації темпів, змісту і спрямованості науково-технічного і соціального прогресу, підпорядкування їх цілям розвитку самої людини, забезпечення життя на Землі, збереження культури і всієї світової цивілізації (Л. П. Буєва, СРСР). Обстоювалась думка про необхідність здійснення у вивченні людини комплексного підходу, який би поєднував підходи суспільних і природничих наук, піддавались критиці буржуазні інтерпретації питання про соціальну сутність людини (С. Ангелов). Було показано, що відповідь на це питання неможлива без аналізу «світу людини»,

зумовленості життя матеріальною діяльністю, викривались буржуазні концепції людини, які відривають або людську суб'єктивність від об'єктивних соціальних умов, або об'єктивність (яка трактується позаісторично) — від дій людей (Т. Ярошевський, ПНР).

У ході обговорення доповідей розглядалися питання про об'єктивне і суб'єктивне в людині (П. Ган'чев, НРБ), проблема влади за соціалізму в контексті гуманізму (В. Іванов, НРБ), критикувались тлумачення людини в англо-американській філософії (Д. Спасов, НРБ), в християнстві (М. Бичваров, НРБ), у філософії антропологізму (П. Русев, НРБ) і «параантропологізму» (А. Личев, НРБ). Підкреслювалось, що категорія особи — органічний елемент матеріалістичного розуміння історії (Т. Стойчев, НРБ), але необхідно обмежувати кількість факторів, які визначають особистість (про неї можна говорити і поза зіставленням з базисом і надбудовою), а також педагогічний і політичний нормативізм і оптимізм щодо всебічно розвиненої особи, оскільки її формування обмежене поділом праці, структурою влади, доходів та ін. Отже, комплексний підхід до вивчення такої особистості — справа майбутнього (К. Доктур, ПНР). У зв'язку з цим важливого значення набуває аналіз поняття соціальної справедливості, характеристика таких її детермінант, як організація праці, власності, розвиток свідомості, свободи і універсальності самовияву людини, типологізація «справедливих нерівностей» за соціалізму і осмислення шляхів їх зменшення (Т. Фольдеші, УНР).

Людина — істота, діяльність і самовияви якої обмежені суспільством. Філософія повинна ставити проблему людини і як проблему повсякденних життєвих ситуацій. Особливості сучасної ситуації у світі полягають в тому, що суспільство виживає у ній тільки завдяки колективності забезпечення свого життя (В. М. Межуєв, СРСР).

К.-П. Хаусман (НДР) дав філософсько-категоріальний аналіз соціального часу і показав, як у трудящих соціалістичних країн формується культурне ставлення до часу. Акад. Й. Лукач (УНР) сплинився на критиці спіритуалістичних і натуралістичних напрямів сучасної буржуазної філософії, відзначив необхідність глибшого дослідження смислотитетних проблем (народження, смерть, кохання).

А. В. Гайда (СРСР) показав спекулятивність моделі суспільства в уявленні про людину як носія мовних (комунікативних) ролей, у поглядах на суспільство як на інтерсуб'єктивне явище, а також неможливість на основі методологічних принципів мовної комунікації успішно розв'язувати глобальні проблеми сучасності. Акад. С. Гановський (НРБ) зосередився на проблемі взаємовідношення людини і техніки.

На сесії працювали три секції. На першій з них — «Гуманізм і глобальні проблеми сучасності» — головувала Л. П. Буєва (СРСР). Перша група зроблених на цій секції доповідей стосувалась питань гуманізму, особи, НТР.

Д. Гирдев (НРБ) проаналізував особливості розвитку індивідуальних рис людини в умовах НТР. Вільний час особи і формування соціалістичної особистості — ці питання були порушені М. Дунчовською (ПНР). На її думку, головним фактором активізації особи в умовах НТР є «заповнення вільного часу вільною діяльністю». Можливості для гармонійного розвитку здібностей і творчої активності трудящих, відзначив Л. Гогош (ЧССР), створюються застосуванням науки у виробництві.

В другій групі доповідей висвітлювалася суть соціальної революції і проблеми людини в умовах переходу від капіталізму до соціалізму. Відзначалося, що людина несе в собі суперечності різних типів соціальних відносин, що виявляється в її системі категорій, цінностей, установок (П. Ган'чев, НРБ). Техніка сама по собі не розв'язує соціальних проблем. Гуманізм особи формується в кінцевому підсумку в процесі її самоудосконалення (Н. Ніколова, НРБ).

Антиелітарна, демократична культурна роль науки в умовах соціалізму була показана на прикладах і статистичних даних в доповіді І. Апостолової і З. Полова (НРБ), які проаналізували колективний характер діяльності в науці. Про роль учених в сучасному світі йшлося в доповіді акад. Г. Кребера (НДР) і Н. Бичварової (НРБ).

Спробу розрізнення понять «суть людини» і «біологічне існування людини» зробив у своєму виступі Ю. В. Сичов (СРСР); Б. Дянков (НРБ) висловив деякі міркування про інтенсифікацію використання соціальної предметності в духовній діяльності. Вихідні пункти так званої марксистської «філософії життя»

були розкриті в доповіді М. Якуб'яка (ПНР). Гуманізм соціалістичної свідомості було висвітлено у виступі Б. Георгієвої (НРБ); критика деяких помилок положень теоретиків «Римського клубу» містилися в доповіді Р. Краєвського (ПНР). Естетична проблематика в зв'язку з проблемою гуманізму розглядалась у виступі Л. Спасової (НРБ). Різні аспекти гуманізму в контексті культурної історії людства і розвитку технічного відношення до природи аналізувались у доповідях спеціалістів із Чехословаччини, Болгарії, НДР, Монголії, Угорщини, СРВ, Куби.

Керівник третьої секції («Проблема людини в сучасній буржуазній філософії») Т. Ярошевський (ПНР) визначив два головних напрями обговорення: критика релігійних і таких буржуазно-філософських концепцій людини, як екзистенціалізм, структуралізм, феноменологія.

Н. Мизов (НРБ) описав сутнісні риси і особливості віруючої людини. М. Мариннов (НРБ) простежив еволюцію аргументації християнської антропології у бік відмови від деяких традиційних для православ'я ідей. Д. Кулаковська (ПНР) розкрила ідейні джерела сучасної ідеології тероризму (концепції Штірнера, Шопенгауера, Камю та ін.) і показала, що боротьба з тероризмом є важливою умовою утвердження гуманістичних цінностей. М. Янков (НРБ) протиставив ірраціоналізму марксистське розуміння раціональності. Й. Хорват (УНР) підкреслив тісний зв'язок християнської і антропологічної філософії, зосередивши увагу на аналізі неотомізму. М. Голубова (ЧССР) відзначила, що останніми роками в працях буржуазних антрополо-

гів відбувається вихід за межі антропології шелерівського типу. Кирилук О. С. (СРСР) проаналізував такі проблеми світоглядної свідомості, як поняття життя, смерті і безсмертя, подавши їх як елементи складної системи конкретно-історичних типів самоусвідомлення людиною засобів подолання її смертності, надав критиці погляди на це питання Е. Фромма і К. Юнга.

Критичному аналізу сучасних буржуазних концепцій людини були присвячені доповіді З. Парусникової (ЧССР), І. Райнової (НРБ), М. Філіпової (ЧССР), П. Градінарова (НРБ), Р. Кинчева (НРБ), Д. Радева (НРБ). Д. Ондраш (УНР) розглянув інтерпретацію людини у К. Маркса.

На засіданнях «за круглим столом» обговорювались проблеми «Критичний аналіз гносеологічного релятивізму в праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм» (керівник — акад. Т. І. Ойзерман) і «До питання про відношення матеріалістичної діалектики і математико-логічної дедукції» (керівник — чл.-кор. АН ЧССР І. Зелені). В роботі школи взяли участь деякі інші провідні науковці з країн соціалізму.

Підсумки роботи школи будуть надруковані в спеціальному збірнику.

XIV сесія міжнародної Варненської філософської школи показала високий рівень здійснюваного вченими-суспільствознавцями соціалістичних країн теоретичного, логіко-методологічного і філософсько-світоглядного аналізу проблем буття людини в сучасному світі. Водночас вона виявила і малодосліджені, недостатньо розроблені питання, накреслила шляхи їх дальшої поглибленої розробки.

О. С. КИРИЛЮК

СОЦІАЛЬНІ РЕЗЕРВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ УПРАВЛІННЯ ВИРОБНИЧИМ КОЛЕКТИВОМ

Накреслені XXVII з'їздом КПРС завдання дальшого вдосконалення соціалістичного суспільства, прискорення його соціально-економічного розвитку передбачають необхідність активізації людського фактора, виявлення і приведення в дію всіх резервів суспільного прогресу. Вирішальна роль у цій справі належить саме трудовим колективам¹.

У зв'язку з цим важливі й складні дослідницькі завдання постають перед марксистською соціологією. Їх успішне розв'язання передбачає побудову теорії соціалістичного виробничого колективу. Вважаємо, що значний внесок у її створення робить рецензована монографія*, яка вже привернула до себе увагу теоретиків і практиків організації виробництва.

Для цієї колективної праці характерне глибоке розуміння як предмета даної теорії, так і питань логіки й методології її побудови. На думку авторів, метою теорії соціалістичного виробничого колективу є всебічне виявлення внутрішніх резервів підвищення ефективності і якості його роботи. Тому вони акцентують увагу на проблемах розвитку і використання здібностей трудящих, професійного добору, визначення шляхів підвищення ефективності соціалістичного змагання, зміцнення трудової дисципліни, поліпшення морально-психологічного клімату, матеріального і морального стимулювання, вдосконалення планування й управління та ін.²

Прийнята точка зору забезпечує правильне розуміння соціальних резервів як найскрадішої властивості виробничого колективу. Приведення їх у дію у всіх сферах його діяльності, передусім у сфері

управління,—запорука успіху в прискоренні темпів соціально-економічного розвитку як самого колективу, так і суспільства загалом.

Серед актуальних проблем використання соціальних резервів виробничого колективу у монографії розглядаються питання підвищення ефективності стилю керівництва, вдосконалення механізму стимулювання трудової активності працівників, розвитку соціальної інфраструктури колективу та ін. Досліджуючи поняття «тип керівництва» і «стиль керівництва», автори розкривають складну діалектику взаємозв'язку стратегічних і тактичних завдань, прийомів та методів керівництва колективом, формують важливі з практичного погляду висновки, що стосуються проблем прискорення соціально-економічного розвитку (с. 97).

Проведені авторами конкретно-соціологічні дослідження виявили кореляційні зв'язки між економічною, соціально-психологічною та загальною ефективністю роботи колективу. Так, на основі обстеження сорока ділень у різних цехах встановлено, що необхідною умовою економічної ефективності ділень є розвиток у її керівника — майстра — ділових якостей (насамперед професійної грамотності), які забезпечують успішне виконання організаційно-технічних завдань виробництва. Стосовно ж соціально-психологічної ефективності відзначається, що, складно пов'язана з економічною, вона зумовлена не просто увагою керівника до підлеглих, а передусім тим, як його діяльність сприяє формуванню підлеглих як особистостей у процесі спільної трудової діяльності (с. 107).

Дослідники наочно показують, що величезні соціальні резерви приховані у ставленні до праці, в ініціативності працівників, у планованості організації трудового процесу. Виявити цей потенціал допомагає з'ясування ціннісно-орієнтаційних основ, на яких ґрунтується трудова мотивація працівників. У зв'язку з цим становить значний інтерес теоретичний і практичний ана-

¹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 47, 70—71.

* Производственный коллектив: социальные резервы управления (Авт. коллектив: Грищенко К. К., Ручка А. А., Сакада Н. А. и др.) — Киев : Наук. думка, 1984. — 253 с.

² Там же. — С. 9.

ліз ситуаційного потенціалу, об'єктивної і суб'єктивної трудової ситуації. Закономірно, що в умовах соціалізму людина працює не лише задля заробітку; її спонукає і інтерес до своєї праці, і розуміння її суспільної значущості. Останнє зумовлюється насамперед цінностями соціалістичного способу життя, ідеалами нашого суспільства. Формування нового ставлення до праці — це складний, суперечливий процес, і дослідники звертають на це особливу увагу.

Як засіб максимальної активізації соціальних резервів виробництва розглядається у монографії бригадна форма організації праці. Водночас автори застерігають, що запорука успіху її впровадження — у комплексній перебудові всього виробництва, у переході на вищий рівень його організації, відповідно до вимог сучасного науково-технічного прогресу і соціалістичного способу життя (с. 211).

Здобутки дослідників, на наш погляд, могли б стати вагомими, якби автори

докладніше проаналізували роль соціалістичного змагання як джерела значущих (хоч, на жаль, не завжди і не скрізь повною мірою використовуваних) соціальних резервів трудового колективу, в тому числі й резервів вдосконалення управління. Цей же докір можна закинути авторам й стосовно питань морального виховання особи. Говорячи про те, що головна ідея виховання — це, у кінцевому підсумку, самовиховання (с. 70), вони залишають це важливе положення без ретельного обґрунтування і підтверджень. Співавторам рецензованої монографії часто бракує також єдності у стилі викладу матеріалу.

Загалом же дана праця є актуальним науковим дослідженням, виконаним на високому теоретичному рівні й на основі цінних конкретно-соціологічних даних. Методологічні, теоретичні й практичні висновки, що містяться у книзі, зумовлюють її безперечну корисність для широкого кола читачів.

М. П. ЛУКАШЕВИЧ, А. А. САЄНКО

ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ МАТЕРІАЛЬНОГО І ДУХОВНОГО В СУСПІЛЬНОМУ РОЗВИТКУ

З'ясування механізму співвідношення матеріального і духовного в історичному процесі — ключове завдання соціально-філософського аналізу. Особливої актуальності зазначене завдання набуває за умов прискорення соціально-економічного розвитку нашої країни, перебудови всіх сфер життя радянського суспільства.

З огляду на це зрозумілим стає чималий інтерес, який становить книга наших колег з Київського держуніверситету, присвячена вивченню діалектики матеріального і духовного в суспільному житті*.

Рецензоване дослідження виконане досить великим колективом. У ньому взяли участь 14 авторів, причому кожний з них вів свою «сольну партію» (лише в одному випадку — розділ третій — читач матиме справу з творчим доробком дослідницького «дуету»). За такої ситуації перед керівником авторського колективу (О. О. Лисенко) постало величезне складне композиційне завдання — привести до «спільного

знаменника» зусилля всіх дослідників, з урахуванням рівня світоглядної та методологічної культури, досвіду і вподобань кожного, в рамках спільної наукової праці, покликаної мати цілісний, монографічний характер.

Загалом з цим нелегким завданням укладала впорався непогано. Книжка містить вступ і чотири основні розділи, які розчленовані на дрібніші структурні утворення.

Вступ вдало поєднує досить стисло, але — це дуже важливо — панорамну характеристику проблематики взаємодії матеріального і духовного в процесах планомірного і всебічного вдосконалення соціалізму з обґрунтуванням особливої актуальності тих питань, що становлять предмет спеціального розгляду авторів рецензованої монографії.

Продуманістю відзначається розташування розділів. В першому з них розкривається провідне значення матеріального начала кореляції «матеріальне — духовне» в структурі діяльності, практиці, виробничстві й культурі. В другому — зворотна, ак-

* Материальное и духовное в социальном развитии — Киев : Вища шк. 1986. — 208 с.

тивна роль суспільної свідомості в соціальних процесах. Третій розділ, присвячений розгляду впливу матеріальних і духовних факторів на розвиток особи, виступає своєрідним «зняттям», синтезом перших двох. Завершує дослідження розділ, в якому йдеться про неспроможність буржуазних концепцій духовної культури.

Водночас композиція книги не позбавлена й вад. Скажімо, останній розділ чомусь складають статті з критичного аналізу лише концепцій духовної культури. Подібна постановка питання помітно порушує логічну стрункість викладу. Адже, виходячи з теми, доречніше було б дати критичний розгляд інтерпретації співвідношення матеріального і духовного в контексті соціального розвитку буржуазним суспільствам. Або ж, якщо й обмежити коло питань, — розкрити ненауковість їх тлумачення не духовної культури самої по собі, а її зв'язку з культурою матеріальною.

Відкритим для читача лишається питання про критерії поділу деяких розділів на підрозділи. Ці підрозділи за тематикою переважно дрібнуваті. Тому, хоча їх у структурі того чи того розділу, як правило, чимало, вони інколи (наприклад, в розділі другому) виглядають розпорощеними і не охоплюють «семантичного поля» проблеми розділу. Звичайно, ці недоліки мають локальний характер, однак псує загальне позитивне враження про структуру рецензованої колективної праці.

В змістовому відношенні рецензоване дослідження відзначається досить високим рівнем виконання, а також — нестандартністю та комплексністю підходу до теми і як наслідок — помітним приростом нових знань про закономірності її форми взаємозв'язку матеріального і духовного у різних сферах, процесах і явищах життя суспільства, передусім — суспільства соціалістичного. Кожен з авторів зробив свій внесок у спільний доробок. Але внесок цей неоднозначний. Виділяються, передусім, статті О. О. Лисенка, Г. І. Горак, Т. І. Яшук, С. М. Гатальської, Б. А. Головка та О. І. Погорелого.

У розробці, що започатковує перший розділ, Г. І. Горак здійснила загально-теоретичний аналіз співвідношення матеріального і духовного як неодмінних складових суспільного життя, органічно пов'язаних між собою, простежила, як саме вихідні положення діалектико-матеріалістичної філософії про взаємодію матеріального і духовного в суспільному процесі кон-

кретизуються кризь призму сучасних запитів соціалістичного і комуністичного будівництва, розкрила не тільки спільні, а й деякі специфічні змістові характеристики понять «матерія», «матеріальне», «суспільне буття», «спосіб виробництва», «базисні відносини» — з одного боку; «свідомість», «суспільна свідомість», «дух», «духовне», «духовне життя», «духовна сфера», «духовне виробництво», «духовно-практичне освоєння», «ідеальне» — з іншого.

Цей аналіз конкретизується в наступних підрозділах даного розділу, присвячених з'ясуванню особливостей практики як діалектичної єдності матеріального та ідеального (Є. М. Сирцова), діалектики матеріального і духовного в соціальній практиці (Т. І. Яшук), матеріального і духовного в суспільному виробництві (З. Д. Денікіна), культури та її предметних форм (С. М. Гатальська), а також у наступних розділах книги.

Так, у першій статті другого розділу на основі результатів, отриманих нею ж та іншими авторами у першому розділі, Г. І. Горак простежує матеріально-практичні детермінанти духовних форм — науки, ідеології, соціальної психології, форм суспільної свідомості та свідомості буденної. Стаття написана на високому професійному та ідейно-теоретичному рівні. Тут дістає своє обґрунтування і дальший розвиток ряд положень і висновків, до яких авторка дійшла у процесі багаторічної роботи над зазначеними питаннями. З цього погляду перед нами — один з кращих підрозділів монографії.

Водночас не можна лишити поза увагою, що за своєю темою матеріально-практичні детермінанти духовних утворень — цей підрозділ доречніше було б помістити у першому розділі. Оскільки ж у першому параграфі, покликаному забезпечити концептуальну єдність цього розділу, основний акцент — не на активності свідомості, а на її матеріально-практичній зумовленості, його інтегративна функція реалізується недостатньою мірою. В результаті — певна дезагрегованість параграфів цього підрозділу. В ньому вміщено цікаві теоретичні розробки питань, важливих як у теоретичному, так і в практичному відношенні, — про взаємозв'язок світогляду і творчості (Л. О. Ярош), вплив ідей на перетворення дійсності людиною (О. І. Колос), співвідношення політичної свідомості та політичної діяльності. (С. Г. Рябов), про суспільний ідеал як регулятивний принцип діяльності (О. І. Кошелев). Хоча ці розробки,

на жаль, не дають у підсумку системного аналізу активної ролі суспільної свідомості в соціальних процесах, проте вони, безперечно, є влучним кроком вперед у дослідженні важливих аспектів згаданої проблеми.

Своєрідним смисловим фокусом монографії є написаний О. О. Лисенком за участю Л. В. Губерського третій розділ, в якому йдеться про матеріальні і духовні фактори в розвитку особи. І це закономірно, оскільки над питаннями формування нової людини О. О. Лисенко працює вже тривалий час. Ефективність запропонованого підходу значною мірою зумовлюється прагненням розв'язувати обрану проблему крізь призму співвідношення загального і одиничного, пов'язуючи загальносоціологічний рівень її аналізу з конкретно-практичними цілями і завданнями перебудови, прискорення, досягнення нового якісного стану нашого суспільства. Саме під цим кутом зору в розділі розглянуто соціальний аспект взаємозв'язку матеріального та ду-

ховного в розвитку особи, проблеми формування, задоволення і цілеспрямованого вдосконалення матеріальних і духовних потреб та інтересів радянської людини, механізм впливу науково-технічного та культурного прогресу на формування і розвитку особистості.

Інтерес читача викличе, звичайно, і досить аргументована критика буржуазних концепцій духовної культури. Зауважимо, проте, що й тут у дослідників є ще невикористані резерви. Виконане авторами критичне дослідження інколи відстає «за фазою» від реального розвитку буржуазної філософії, не завжди враховує саме сучасні тенденції даного розвитку.

Загалом же рецензована книжка становить вагомий внесок у розробку актуальних проблем суспільного розвитку і, гадаємо, буде корисною не тільки для фахівців, а й для пропагандистів, студентів, широкого читачького загалу.

В. І. КУЦЕНКО, І. В. БОЙЧЕНКО

ФІЛОСОФСЬКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ НАУК

Взаємодія наук на сучасному етапі розвитку пізнання є вузловою проблемою, котра і зумовлює широке коло проблем розвитку науки, культури і суспільної практики. За останні роки видано чимало праць, проведено ряд дискусій, присвячених цій темі, розглянуто різні її аспекти: філософсько-методологічні, наукознавчі, соціальні, теоретичні й практичні. Частіше за все обговорюються питання: передумови взаємодії суспільних, природничих і технічних наук; інтеграція наук як тенденція НТР; комплексні науково-технічні дослідження; загальнонаукові поняття і концепції, їх роль в інтеграції наукового знання.

У рецензованій книзі* поряд із висвітленням цих питань головним для автора було прагнення дати цілісну, систематизовану картину предметної взаємодії суспільних, природничих і технічних наук. М. А. Маковський ставив перед собою завдання визначити інтегративну роль

марксистсько-ленінської філософії в умовах сучасної НТР, дати виклад основних ідей основоположників марксизму-ленізму з даної проблеми, розкрити наукову неспроможність сучасних буржуазних концепцій, розглянути об'єктивні умови, зміст і структуру процесів взаємодії наук, враховуючи роль системоутворюючих факторів, а також виявити значення структурних елементів міждисциплінарної взаємодії наук для аналізу цільових науково-технічних програм, комплексних досліджень, інтегративних процесів у вищій освіті. Це завдання й зумовлює загалом структуру роботи.

Найцікавішою нам видається глава, де пошук основ взаємодії наук автор розпочинає з виявлення її філософських передумов — принципу матеріальної єдності світу, розкриваючи саморух матерії через взаємодію її форм. Відповідно, категорія взаємодії розглядається ним як «жива», «сплова» характеристика матерії, тоді як поняття інтеграції і диференціації відображають або причини взаємодії, або наслідок.

* *Маковський Н. А. Взаимодействие наук (философско-методологические проблемы).* — Харьков : Вншшк. — 1984. — 137 с.

З розвитком матерії відбувається збільшення різноманітності її елементів (диференціація) і ускладнення їх зв'язків (інтеграція). Суперечності між диференціацією і інтеграцією, їх розв'язання є одним з механізмів переходу від нижчого до вищого. Цей процес відбувається у двох напрямках: структурно-просторовому і генетично-часовому. Автор доходить висновку: «Єдність матеріального світу, взаємозв'язок, взаємопереходи видів, рівнів і форм його руху з необхідністю викликають взаємозв'язок, наук, де цілісність і єдність відповідних сторін, ступенів і форм пізнання світу, тобто зв'язок, виражає інтеграція наук, а розчленування його, тобто відношення, — диференціація наук» (с. 42). Наводячи думку про зумовленість вказаного процесу суспільною діяльністю, автор підкреслює тим самим уже не об'єктно-речову, а діяльнісну «стратегію» об'єднання наук. Для обґрунтування наведених положень використовуються поняття доцільної діяльності, її суб'єкта, предмета і засобів. Синтезуюча предметно-практична діяльність людини, комплексний характер науково-технічних програм постають безпосередньо соціальною основою взаємодії суспільних, природничих і технічних наук.

Цікавим у книзі є розгляд системоутворюючих факторів (інтеграторів), які визначаються автором як критерії класифікації способів, різновидів, типів і форм взаємодії наук. До способів належать, наприклад, математизація, кібернетизація та ін. Різновиди взаємодії наук, взятої у її горизонтальному зрізі, визначаються зв'язками між окремими науками всередині суспільних, природничих, або технічних наук, а у вертикальному зрізі — встановлюються між науками суспільними, природничими і технічними. Типи розрізняються за об'єктом, проблемою і методом дослідження. Формою взаємодії може виступати узагальнююча теорія (сукупність таких теорій). Різні способи, види, типи і форми взаємодії сучасних наук перебувають у відношенні координації і субординації, створюють її систему і структуру (с. 52).

У наступних главах автор розкриває зміст основних способів, різновидів, типів і форм взаємодії наук, використовуючи конкретний наочний матеріал. Тут він окреслює теоретичне і практичне значення взаємодії суспільних, природничих і технічних наук, її вплив на систему вищої

освіти, на розробку і реалізацію цільових, комплексних наукових і науково-технічних програм.

Щодо структури предметної взаємодії наук, автор виділяє два напрями її дослідження: у межах певного інтегративного, системоутворюючого фактора і на рівні взаємодії наук загалом, враховуючи взаємозв'язок усіх різновидів, способів, типів і форм. Використання спеціально-наукових знань поряд із філософським категоріальним апаратом дає змогу вийти на практику й розглянути перспективи досліджуваних галузей.

Постановка М. А. Маковським питання про систему і структуру взаємодії наук, безперечно, правомірна, і запропонований спосіб його розгляду заслуговує на увагу як одна зі спроб розв'язання проблеми, що потребує дальшого дослідження. Водночас монографія не позбавлена хиб. Це насамперед — відсутність чіткої демаркаційної лінії між поняттями інтеграція, синтез, взаємодія. Не випадково, що в ряді моментів помітне змішування різних аспектів досліджуваної проблеми, пов'язане з отождошенням змісту вказаних понять. Висвітлення інтегративної функції світоглядного змісту марксистсько-ленінської філософії має часто безпредметний характер, здійснюється без урахування сучасного трактування самого світогляду. Другий параграф другої глави написаний схематично, і обіцянка розкрити специфіку системоутворюючих факторів не виконана. Викликає подив звернення автора до питання про пошуки позаземних цивілізацій, спроба пов'язати з цим взаємодію природничих і суспільних наук. Мабуть, тенденція до космоїзації наукового знання зумовлюється, як це показано у наступних розділах монографії, не пошуками позаземних цивілізацій, а конкретними потребами освоєння космосу.

Монографія занадто перенасичена цитатами, констатацією різних точок зору, котрі часто наводяться без всякого аналізу.

Загалом книга М. А. Маковського заслуговує на позитивну оцінку — як вдала спроба узагальнення і цілісного подання значного конкретно-наукового матеріалу з метою розкриття актуальної теми взаємодії суспільних, природничих і технічних наук, філософського осмислення цього процесу.

І. В. ОГОРОДНИК,
С. П. ЦЕСАРСЬКА

ПОШУКИ КВАНТОВОЇ КОНЦЕПЦІЇ СВІДОМОСТІ

Бурхливий розвиток наукового знання в ХХ ст. виявляє нові грані традиційних проблем філософії. Якщо в минулому столітті матеріалістичне розв'язання основного питання філософії обґрунтовувалося головним чином даними фізіології органів чуттів, то тепер настав час лідера сучасного природознавства — фізики.

Книжка І. З. Цехмістра*, що вийшла ще 1981 року, була першою (і поки що лишається єдиною) спробою філософсько-методологічного дослідження фізичних основ свідомості. Ця обставина зумовила і її безперечні достоїнства, і неминучі в таких випадках хиби.

Головна удача праці полягає в послідовному утвердженні ідеї граничності множинного уявлення про світ і в конкретній фізичній реалізації її на матеріалі квантової механіки (стосовно феномена свідомості). Основна хиба наявних досі спроб фізичного тлумачення природи свідомості, на думку І. З. Цехмістра, полягає в тому, що вони випливають з ідеї множини і елементів, які можуть бути як завгодно точно деталізовані. Виходячи з постулату Планка, автор підкреслює, що «ні довірливий ступінь деталізації фізичних процесів, ні абсолютно точно відокремлення одного елемента від іншого (їх абсолютна локалізація) в принципі недосяжні» (с. 131). Ця «дивовижна властивість світу як неподільного цілого» є основою ефекту несплохової кореляції у поведінці систем. Щоправда, твердження про те, що «в кінцевому підсумку світ зовсім не є чимось множинним, а існує як неподільна одиниця» (с. 133), є певним перебільшенням. Однак автор не заперечує множинність на рівні чуттєвого сприйняття макросвіту. Що ж стосується світу елементарних частинок, то матеріал сучасної фізики засвідчує, що образ елементарної частинки як індивідуума має значною мірою ефемерний характер (с. 133). Мабуть, найточнішим є те формулювання автора, коли він говорить про діалектику доповняльності множинності й нерозкладуваності буття як протилежних рис реальності. Але в цьому разі безглуздо ставити питання про те, яка з цих сторін є більш фундаментальною.

На основі концепції цілісності мозку, використовуючи ідеї Е. Уокера, І. З. Цех-

містро прагне пояснити переживання цілісності й нерозкладуваності Я. Одержане пояснення не можна визнати завершеним. Автор і не претендує на це. Головним результатом своєї праці він вважає розробку методологічних основ квантової концепції фізичних основ свідомості. Однак не все в книзі І. З. Цехмістра безперечне.

Так, він починає своє дослідження з критичного аналізу операціональної теорії формування мислення Ж. Піаже і наявних у літературі спроб фізичного пояснення феномена свідомості, зокрема термодинамічної моделі М. І. Кобозева, квантових концепцій В. Чавчанідзе і Е. Уокера, ідей нерівноважної термодинаміки, які розвивалися школою І. Пригожина.

Розглядаючи погляди Ж. Піаже, який виявив формально-логічні структури, що характеризують мислення підлітка, І. З. Цехмістро підкреслює, що мислення «зрілого мужа або мудрого старця... не зводиться до жодної формальної структури (через це в принципі не може бути повністю формалізоване)... Мислення немов ширше над формально-логічними побудовами і за своєю сутністю діалектичне» (с. 32). Потрібно б визнати, що це стосується і мислення підлітка. Однак автор, незважаючи на своє зауваження, насправді обмежується уявленнями операціональної теорії і зводить, тим самим, багатосторонній феномен свідомості до інтелекту як апарата мислительних операцій. Гадаємо, дослідження фізичних основ свідомості як цілісності доцільно проводити на ширшій психологічній базі.

Викладаючи концепцію М. І. Кобозева, який запропонував термодинамічну модель інформаційних процесів, І. З. Цехмістро пише: «Закон тотожності, основоположний для дискурсивного мислення, виражає відмітну властивість усякого формально-логічного висновку — його повну безентропійність: побудова силогізмів і доведення теорем, неомбжежено повторені, дають абсолютно незмінні результати. Припустити тут можливість відхилення — отже, зруйнувати всю науку, логіку, можливість спілкування і логічного обміну між людьми» (с. 58). При цьому той факт, що задалегідь ентропійна система — мозок — здатна відтворювати безентропійне явище, він розглядає (слідом за Кобозевим) як реально існуючий термодинамічний парадокс мислення, який наука покликана роз-

* Цехмістро І. З. Поиски квантовой концепции физических оснований сознания. — Харьков: Вища шк., 1981. — С. 174.

в'язати. Мабуть, у таких міркуваннях відбувається змішування реального процесу мислення і сукупності норм, яким має відповідати цей процес.

Відзначимо, що відмова від абсолютності «термодинамічного парадоксу мислення» не потребувала б істотного перегляду всієї системи міркувань автора, хоча їх і слід уточнити. Зокрема, згідно з І. З. Цехмістром, свідомість або загалом є, або її зовсім немає. Але стосовно сплячої людини, яка бачить сні, можна говорити про деякий рівень свідомості. А, скажімо, феномен самосвідомості передбачає пам'ять. Без пам'яті не буде відчуття цілісності Я, хоча можливі сприйняття і різні дії, тобто свідомість у певному розумінні працюватиме. Все це говорить про те, що для розкриття сутності свідомості недостатньо розглянути лише мислення.

Питання про цілісність свідомості треба ставити ширше, можливо, з залученням уявлення загальної теорії систем, яка дозволяє виділити й інші системні параметри, що мають певне значення для виявлення матеріальних основ свідомості, наприклад, параметр складності.

Однак автор помилково гадає, що в рамках цієї теорії передбачається, що ці-

лісність в системі завжди виникає з «початково відокремлених елементів» (с. 49). Це тільки одна із точок зору системного підходу. Нині припущення про наявність множини елементів не є основою системного уявлення, а пов'язане лише з однією із системних моделей¹. Згідно з іншою концепцією системний підхід не ґрунтується на теоретико-множинному, а протиставляється йому². Тому системний підхід є досить адекватним засобом для дальших пошуків фізичних основ свідомості, на які нас спрямовує праця І. З. Цехмістра.

Написана з використанням багатого фактичного матеріалу з галузі теоретичної фізики, ця монографія становить безперечний інтерес як з погляду оригінального конкретно-наукового обґрунтування діалектико-матеріалістичного розв'язання основного питання філософії, так і з погляду дослідження питань методології природничих наук.

А. І. УНОВОВ, В. І. КУДАШОВ

¹ Див., напр.: Принципы дополнительной и материалистическая диалектика. — М., 1976. — С. 92—101.

² Див., напр.: Уемов А. И. Системный подход и общая теория систем. — М., 1976.

ВІД ІСНУЮЧОГО ДО ВИНИКАЮЧОГО: В ЧОМУ ПОЛЯГАЄ ФІЛОСОФСЬКЕ ЗНАЧЕННЯ НОВОЇ ФІЗИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ?

Книжка бельгійського ученого, спеціаліста в галузі фізичної хімії І. Пригожина «Від існуючого до виникаючого», опублікована російською мовою 1985 року*, не є власне філософською працею. Однак вона привертає увагу філософів і методологів, оскільки розглядає фундаментальні питання: про природу часу, характер еволюції неорганічного світу, співвідношення необхідності й випадковості. Більше того, пошук відповідей на традиційні онтологічні питання спонукає автора вийти у сферу теорії пізнання і приводить до розуміння необхідності революційних змін в оцінці «місця і самої суті наукового підходу» (с. 11).

* Пригожин И. От существующего к возникающему: Время и сложность в физических науках. — М.: Наука, 1985. — 328 с.

Що ж не влаштовує цього вченого в традиційних основах науки? Насамперед — «позачасовість» класичної фізики, в якій час (як і простір) стверджується як пасивне «вмістнище» матерії, що має своє власне буття і не залежить від процесів, які відбуваються в ньому. Але, якщо течія «річки часу» не залежить від руху матерії, то й рух не залежить від часу (основні закони класичної фізики інваріантні щодо часового обернення або зрушення початку відліку). «Позачасовість» дістала наочну інтерпретацію, яка сягає давнини, в ідеї фундаментального мікроскопічного — абсолютного незмінного, не зачепленогоплинністю часу — рівня реальності. Найпліднішим для класичної науки виявилось її вираження в ученні про атоми. З цього випливає і ідея необхідного

характеру руху атомів. Погодження вимог необхідного характеру руху і законів класичної механіки неможливе без важливого припущення про об'єктивність точних значень динамічних величин атомів (сил взаємодії, прискорень, швидкостей та ін.). Це твердження так само як і припущення про абсолютно точне і докладне вимірювання об'єктивних характеристик тіл, входить в ядро класичної науки.

Уявлення світу як ієрархії множин атомів, які мають точні значення динамічних величин, у рамках ньютонівської механіки природно привело до висновку про «цілком детерміновану» еволюцію будь-якого об'єкта. Пого теперішнє містило в собі всі тенденції розвитку, саме майбутнє. В цьому розумінні нічого принципово нового виникнути не могло; світ видавався існуючим, але не виникаючим. «З часу Ньютона, — підкреслює І. Пригожин, — фізика вбачає своє завдання в досягненні незалежного від часу рівня реальності, на якому не відбуваються істинні зміни, а лише цілком детермінованим чином еволюціонує початковий стан». «Глибокий переворот у нашому мисленні, викликаний теорією відносності та квантовою механікою, — пише він далі, — не зачепив основні установки класичної фізики. В динаміці, хай то буде класична, квантова або релятивістська динаміка, час виступає лише як якийсь зовнішній параметр, що не має виділеного напрямку. В динаміці немає нічого такого, що дозволяло б відрізнити минуле від майбутнього...» (с. 217). Якщо перша частина наведеного фрагмента досить зрозуміла, то друга може викликати подив, якщо згадати і відому в сучасній фізиці реляційну концепцію простору і часу, і відмову від лапласівського детермінізму, стимульовану квантовою механікою. Автора аж ніяк не можна докоряти в ігноруванні цих досягнень (с. 252, а також 68—69, 88), але треба, мабуть, визнати, що вони, хоча і послабили класичну «позачасовість», усе-таки не ліквідували її остаточно. Значна частина сучасних теорій не тільки лишається в рамках «фізики існуючого», а й стверджує цей абсолютизований класичний ідеал як єдино можливий.

Погоджуючись з критикою І. Пригожина на адресу сучасної квантової механіки, можна висловити надію, що вона ще не вичерпала своєї ролі. Відзначимо, що в рамках квантової механіки виявляється необхідність обмеження традиційного уявлення світу як множини індивідуальних елементів, пов'язаних деяким зовнішнім

силовим впливом. Квантово-механічні уявлення лежать в основі висновку про неадекватність опису часу як континууму точок-миттєвостей, в основі вимоги послідовно ураховувати його цілісність, неподільність, що, на думку І. Пригожина, ближче до ідеї нелокальності простору-часу (с. 252—253, 241).

Отже, критичний пафос автора спрямований проти абсолютизації основних принципів класичної фізики, піднесених колись до рівня універсальних світоглядних і методологічних установок. В ширшому, гносеологічному, плані критика І. Пригожина спрямована проти метафізики і її рецидивів у сучасному науковому пізнанні. Щоправда, сам автор такої оцінки явно не дає (і взагалі не звертається до терміна «метафізика»).

У чому полягає суть конструктивної програми бельгійського вченого? Щоб відповісти на це питання, згадаємо, як сам він виділяє і оцінює відображення теми еволюції фізичної форми руху матерії у спадщині Л. Больцмана і А. Ейнштейна. «Ідея еволюції мала для Больцмана надзвичайну принадисть, і його честолюбною мрією було стати «Дарвіном еволюції матерії», — пише І. Пригожин (с. 161). В іншій праці знаходимо: «У певному розумінні Ейнштейн став Дарвіном фізики... Ейнштейн пояснив нам, що ми належимо до еволюціонуючого всесвіту»¹.

Принципові інтереси автора лежать в ідейному руслі, накресленому його великими попередниками. Головна проблема його книжки — створення «фізики виникаючого», тобто побудова концепції еволюції неорганічного (фізико-хімічного) світу, вільної від метафізичної обмеженості на концептуальному рівні й коректної на рівні конкретно-наукового вираження.

Щоб розв'язати цю проблему, треба остаточно поновити у правах час як активного учасника змін фізичної реальності: обмежити абсолютизацію оборотності, виявити основні відмінності моментів часу минулого і майбутнього. Це досягається за допомогою обґрунтування меж застосовності опису реальності в термінах траєкторій і хвильових функцій і завдяки відмові від універсальності розкладення світу на множини індивідуальних елементів з точно визначеними характеристиками (с. 12, 38—39, 87, 198).

¹ Пригожин І. Ейнштейн : триумфи і колізії // Ейнштейнівський збірник. — 1978/1979. — М., 1983. — С. 115.

Маючи на увазі зростання ентропії в замкнутих системах, І. Пригожин констатує: «Термодинаміку, на відміну від динаміки, потрібно б назвати фізикою виникаючого. Друге начало термодинаміки підтверджує реальність змін і вводить фізичну величину (наприклад, ентропію), що наділяє час виділенням напрямом... Ентропія встановлює відмінність між минулим і майбутнім» (с. 216). Але традиційно ентропія діставала макроскопічну інтерпретацію, яка не зачіпала мікроскопічний — фундаментальний — рівень реальності. Тому принципово важлива розробка І. Пригожиним поняття мікроскопічної ентропії і відповідне переформулювання другого начала термодинаміки.

Таким чином долається велика класична ідея незмінності фундаментального рівня реальності.

Розробка концепції нетривіальної еволюції фізичних об'єктів, пов'язаної зі ствердженням внутрішньої випадковості й внутрішньої необоротності їх зміни (с. 227), не вичерпує багатства ідей автора книжки, але виявляє філософське значення його фізичної концепції. «Фізика виникаючого» демонструє дедалі глибше проникнення діалектики в основи наук про неорганічну природу.

Було б великою натяжкою залічити І. Пригожина до табору свідомих діалектиків, хоча він блискуче демонструє зміцнення діалектичної тенденції в розвитку сучасного природознавства. Але, можливо, для розв'язання поставлених ним проблем цілком достатньо стихійної діалектики? Мабуть, так, — якщо говорити лише про розвиток фізичної концепції. Щодо цього мають сказати своє слово природознавці-марксист. (Причому, відзначимо, І. Пригожин дуже високо оцінює уже проведені дослідження А. М. Колмогорова, В. І. Арнольда, Я. Г. Синая, інших радянських учених). Ми обмежимося тільки одним зауваженням. Книжка згаданого автора насправді доводить необхідність не якогось зовсім нового наукового підходу. Вона підтверджує об'єктивне посилення в природознавстві діалектико-матеріалістичної лінії, яка виступає адекватним засобом розуміння цілісної системи світу, зокрема дійовим інструментом для осмислення такої нової фізичної концепції світу, як «фізика виникаючого». Вивчення ідей І. Пригожина і його школи, безперечно, має посісти своє місце в роботі методологічних (філософських) семінарів фізиків, хіміків, математиків, біологів, інших спеціалістів.

О. В. ТЯГЛО

ФІЛОСОФСЬКО-ЕСТЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ВЗАЄМОДІЇ МИСТЕЦТВА І РЕЛІГІЇ

Уже давно припинилися гострі, однак досить наївні суперечки про те, чи належить релігія до сфери культури, чи є вона якимось позакультурним явищем. Тепер ставиться питання пояснити і оцінити реальний факт впливу релігії на культуру і, зокрема, на художню культуру, виходячи з Марксового положення про функціонування мистецтва та релігії як способів духовно-практичного освоєння світу.

Найвдалішою у радянській літературі останніх років за глибиною і масштабністю підходу спробою розкриття названої проблеми є монографія Є. Г. Яковлева. Друге видання книги* становить підсумок багаторічних досліджень. Перша праця автора з даної проблематики — «Мистецтво

і релігія» — опублікована 1959 року, перше видання рецензованої монографії — 1977 року.

Важливе місце у монографії відводиться критиці сучасних буржуазних теорій, що спотворюють реальний зміст взаємодії художньої і релігійної свідомості, абсолютизуючи такі тенденції, як перетворення мистецтва на нову «сучасну релігію», або естетизацію релігії, яка начебто перетворюється на «нове мистецтво». На противагу таким концепціям автор докладно простежує історичний процес становлення таких двох специфічних форм суспільної свідомості, якими є мистецтво і релігія.

Рецензована книга відзначається прагненням до широкого, панорамного зображення взаємодії релігії та мистецтва, чіткістю розв'язання принципових, методологічних питань. Заслуговує на увагу енциклопедич-

* Яковлев Е. Г. Искусство и мировые религии. — 2-е изд. — М.: Высш. шк., 1985. — 286 с.

ність культурно-історичних і релігійнознавчих знань автора, його надзвичайна обізнаність у специфічних рисах культур різних епох, країн, народів. Перед читачем постає яскрава, велична панорама розвитку художньої культури, розкрити в аспекти впливу на неї релігії як сфери суспільної свідомості і як складного соціального феномена.

У першому розділі «Світові релігії і система мистецтва» слушно підкреслюється, що в первісній (міфологічній) свідомості вже було закладено основи як художності, так і релігійності. Отже, немає підстав говорити про появу мистецтва з релігії чи релігії з мистецтва, або про повне «поглинання» мистецтва релігією чи релігії мистецтвом. У ході історичного розвитку можна світова релігія намагається створити найбільш відповідну для себе художню систему, але поступово (це докладно розкрито в монографії на багатому фактичному матеріалі) релігійні домінанти у будь-якому художньому різновиді й жанрі втрачаються, оскільки позиції релігії і мистецтва щодо людини є несумісними. «Релігія намагається створити ілюзорну модель існування в потойбічному світі, мистецтво ж повертає людину на землю, у світ реальних проблем» (с. 78).

Другий розділ присвячено своєрідності принципів художнього мислення в культурі країн, де поширений буддизм. Найважливішим з них автор вважає принцип незавершеності («non-finito»), який у XX ст. набув поширення і в європейській художній культурі. У третьому розділі ґрунтовно розглянуто ставлення ісламу до просторових мистецтв, висвітлюються процеси пристосування релігійних вимог до своєрідності художніх культур тих народів, де іслам був панівною релігією. Автор переконливо довів, що відбувалося не тільки підкорення художньої свідомості догматам ісламу, а й певна переробка цієї догматик під впливом місцевих культурних традицій.

Четвертий розділ привертає увагу насамперед аналізом складної взаємодії релігійного символу і художнього образу в культурі, так чи інакше пов'язаній з християнством. Тут поставлено важливу проблему цілісного впливу мистецтва на людину, який протистоїть ілюзорному «універсалізму» релігійної свідомості.

У прикінцевій частині книги показано взаємодію сучасних західноєвропейських ху-

дожних течій і релігійної свідомості, простежено, як в умовах сучасного буржуазного суспільства неминуче з'являються містичні елементи у художній продукції, як відсутність прогресивних соціальних ідеалів призводить до пошуків ілюзорних ідеалів у релігії.

Автор рецензованої монографії розкриває маловивчені, але надзвичайно важливі аспекти проблеми. Серед них — питання про специфіку естетичного та релігійного сприйняття світу. Якщо для естетичного сприйняття властива тенденція до збереження і відтворення цілісності та універсальності людини, то «у релігійно-конструйованому сприйнятті світу панує лише один рівень — момент невиправного передчуття об'єкта, і тому гармонія людської суб'єктивності тут розірвана» (с. 89). Різниця є і особливості сприйняття культового мистецтва релігійною людиною та атеїстом, що зумовлено фундаментальними відмінностями світоглядів (с. 101). Поглиблений аналіз цих та інших питань дозволяє авторові піднятися до рівня широких узагальнень законів і принципів буття художнього життя суспільства.

Відзначивши позитивні особливості праці, вкажемо і на окремі притаманні їй хиби. Розглядаючи роль канону в культовому мистецтві, автор не звертає уваги на його негативний вплив на розвиток мистецтва, на перетворення канону на певному етапі на фактор, що стримує розвиток зображальних засобів мистецтва.

На жаль, явно мало уваги приділено розкриттю тенденцій розвитку світської художньої культури та антирелігійних і атеїстичних можливостей мистецтва.

Нарешті, хоча автор і виходить з абсолютно правильних позицій щодо незалежного виникнення мистецтва і релігії в цілому, у праці подибуємо тези, які сприймаються якось неоднозначно і в деяких аспектах суперечать основній думці. Такою є, наприклад, теза про появу в кожній світовій релігії певної системи мистецтва, що функціонує в її рамках. Гадаємо, тут точніше говорити про використання в релігійному культі відповідної системи мистецтва.

Однак ці зауваження аж ніяк не зніжують загалом високої оцінки монографії. Вона є вагомим внеском у розробку філософсько-естетичних і науково-атеїстичних проблем.

Н. О. ЯРАНЦЕВА, М. І. КИРЮШКО

V. S. PRAVOTOROV. Problems in Formation of Professional Interests of Socialist Personality

Profound study and goal-directed regulation of reasons and stimuli of the Soviet people's labour activity is a significant condition for increasing the role of the human factor in acceleration of the socioeconomic development of our country. Revealing, consideration and practical use of objective-subjective characteristics for labour activity stimuli, interest to the working process and professional interest, the role of person's talents and bents in transformation of labour into the creative process and the most important vital need of a person have a paramount significance for realization of this problem.

V. F. SUKHINA. Concerning the Subject of Informatics

Formation and development of informatics is a natural result in the development of social practice and scientific knowledge. It has been formed due to integration of disciplines of the information-engineering (cybernetic) cycle and studies theoretical and applied aspects of information technologies built in social (productive, managerial etc.) structures as well as technical aspects of development and realization of these technologies. It has become urgent at present to give a deeper theoretical account of subject, to elaborate the theory and methods of this complex field of knowledge and practical activity, and to disclose its connection with cybernetics, information theory, its social and communicative functions in society.

V. S. BAKIROV. Human Values of Socialism as an Object of Sociological Analysis

Enrichment of value-oriented, profound characteristics of social and individual consciousness, transformation of socialist values into efficient stimuli of labour and socio-political activity of workers present an important problem of the ideological and educational activity at the stage of reconstruction and acceleration.

Profound general sociological analysis of peculiarity, essence, structure and functions of the system of material and intellectual values inherent in the socialist society serves as a theoretical-methodological foundation of its solution. Performing this analysis it is important to proceed successively from the fact that under socio-philosophic approach intellectual values functioning in the general human sense come to the foreground, under general sociological approach — the values significant for large social communities, first of all classes, under concrete-sociological approach — values significant for particular individuals.

Comprehension of interaction mechanisms of value consciousness and real behaviour of personality permits a deeper understanding of sense-of-life characteristics of self-consciousness of our society, a measure of practical application of propositions from the Marxist-Leninist theory of intellectual values when defining a sense of life in the course development and realization of socialist ideals.

O. N. KRUTOVA. Marxist Socio-Philosophical Humanism: Theoretical Statement and Practical Significance of the Problem

Problems on human status in the social system, its characteristics, its place and role in socio-historical development acquire a particular practical significance during reconstruction and acceleration. It actualizes methodological development of ways and means to solve these problems, construction (considering modern achievements and requirements of social science and practice) and effective practical use of the socio-philosophical theory of man. The main purpose of such a theory is to expose sources and nature not only of masses, but also personality's creative activity to comprehend potentialities and limits of relative independence of the personality in the process of historical creative activity, to understand its social quality as a way of existence for human subjectivity. Practical problems of the human theory are inseparably connected at present with the development of human factor problems, with consideration of improvement of human subjectivity forms, progressive change of social activity types of Soviet people, all these being conditions and components of increasing significance of the human factor.

Yu. F. BUKHALOV. Specificity of Philosophical Categories and Laws

Specificity of philosophy, of its categories and laws is frequently defined via the universal. That is why a correct understanding of the problem of the universal has a principle significance for disclosure of the essence of philosophical knowledge and its categoric-notional body.

When elucidating the content of the universal in dialectics, unlike formal logic, it is necessary to take into account that dialectics is not so much the theory of universal relation but the general theory of development. Alongside it is important to consider that the universality as a typical feature of development is amply disclosed only in the specific form, i. e. in practice as in the highest social form of the external world development. Practice is the ground for singling out the universal and its criterion. Thus in philosophical categories and laws as in an ultimate form for expression of the universal not only subject-object character of the activity relations is reflected but also (in concise, *weltanschauung* form) the "man-world" relation. That is why philosophical categories and laws perform not only methodological but also *weltanschauung* functions in cognition.

B. Ya. PUGACH. Problem of Observableness and Nonobservableness Unity in the Scientific Knowledge

Methodological significance of observableness and nonobservableness principles is analyzed on the basis of data from the sphere of history of science and modern scientific problems. In its one-sidedness the principle of observableness manifests in abstraction from the essential, necessary (nonobservable) while a principle of nonobservableness — in abstraction from external manifestation of essential and sufficient connections. In their unity the above principles act as regulatives of cognition, as structural factors of knowledge development expressing specificity of its different historical forms and levels, its actual problems.

V. I. SHTANKO. Theoretical and Informational Approach and Dialectical Nature Thought

Potentialities and applicability bounds of the theoretical and informational approach in the study of thinking are analyzed. It is shown that theoretical and informational representations and methods, being multiple in its base, are legitimate when investigating only those sides of complicated and dialectically contradictory process of thought, which can be represented as a set of relatively invariable, stable elements. But outside the explaining force of thought there remains the fundamental integrity in its bases which cannot be simply and exhaustively described in the language of actually multiple structures and processes, as is required by theoretical and informational representations.

N. T. SINITSYN, I. Z. TSEKHMISTRO. Dialectics of Determinism and Management Types in Systems

Methodological analysis of the notion of management is performed as based on the interpretation of principles of dialectic determinism suggested by the authors. The management is determined as a method which is specific for the given type of systems and intended to organize their state, mutual coordination of elements, properties and characteristics. The authors' own classification of the types of management and determination in systems is reported.

V. V. SHKODA. Three Aspects of Cognition

The process of cognition as integrity combines three moments — perceptive, operational and communicative which manifest at all stages of science development and at different levels of scientific knowledge organization. Theoretical substantiation and historical justification of "additionality" of the distinguished aspects of cognition are attempted in the paper.

A. A. GORSHKOV. Practical Organization of Counter-Propaganda in Big City

Experience in organization of the counter-propaganda system in conditions of big city is reported. Components of this system, their functions as well as problems arising in the course of its formation are analyzed.

M. A. SKRYNNIK. Philosophic Content of the World of the "Man in the Street" in Creative Activity of V. Stefanik

Philosophical analysis of intellectual world of the "man in the street" in the creative activity of V. Stefanik permits concluding that problems of the sense of life, attitude of man to death, problem of freedom are solved by the writer, as a rule, through involvement of characters into crucial situations. Here tensivity of sensual-emotional sphere of intellectual world of characters is released by the transition not on the cognitive level (e. i. not as logical reflection) but on the regulative-behavioural level. It allowed Stefanik to comprehend "eternal" problems of being in their inseparable connection with human labour, every day life of people.

L. P. BOIKO. Natural Sciences and Mathematical Terminology in G. S. Skovoroda's Philosophical Works

Natural sciences and mathematical terminology in G. S. Skovoroda's works which unites old Slavonic, Ukrainian, Russian, ancient Greek and Latin elements is a noticeable phenomenon in the history of home intellectual culture. Most traditional terms are introduced by the thinker into the literary language without changes, some of them he tried to improve adapting them for his system of philosophical views. In a number of cases he created also new terms for a more precise rendering of the sense of scientific notions. G. S. Skovoroda's progress in the field of scientific terminology not only reflected the process of development of home natural sciences and mathematics (particularly owing to the activity of the Kiev-Mogilyanin Academy) but also promoted enrichment of the Ukrainian literary language of the 18th century and play a significant role in dissemination of ideas of humanism and enlightenment in the Ukraine.

M. E. DOBRUSKIN. "New Class" Doctrine Serves for Antisovietism

Originating in forties of the past century in the circles of anarchists a fiction of a 'new' despotic class hostile to people into which proletariat would inevitably be converted in case of its power conquest was directed against it as a leading revolutionary force of the epoch. After the victory of the Great October Socialist revolution and formation of the world socialist system the doctrine of a "new class" changing its forms and "arguments" has become an immutable weapon of antisovietism and anti-Communism and claims today a role of the "theoretical core" of sovietology. This wrecking ideological scheme with its unrestrained and sophisticated speculation in difficulties and problems of the socialist society formation and development, in particular, in problems of struggle against bureaucratism, strengthening of the socialist self-government of people, etc, is actively employed by the bourgeois propaganda for the capitalism apology, discrediting socialism at any cost, for their attempts to impair the unity and solidarity of the Soviet people.

It is important to criticize this doctrine theoretically and to expose it by publicity means. But ever manifesting ability of the socialist society to the rapid and effective solution of arising problems, to reconstruction and self-renewal, to increasing rates of development in the interests of general public is its best refutation of this doctrine.

I. N. GAVRILENKO. Conception of the Human Capital — Bourgeois Utopia of the Social Equality

One of the widespread conceptions in the bourgeois sociology — a conception of the "human capital" — is criticized. Its socioeconomic and cultural-ideological prerequisites are studied, its methodological unsoundness and class narrowness are disclosed. A role of the "human capital" conception in the modern ideological struggle is considered.

V. A. ZVIGLYANICH. Dialectics of Science and Culture

In the reflections on the contents of the book "Science and Culture" the problem of knowledge relation with the socio-cultural sources of its development and functioning is elucidated as an interdisciplinary problem of the contemporary science whose adequate solving needs join efforts of linguists, economists, historians, and methodologists of science. The latter is treated not only as a crucial element of productive activity of a man but also as a fundamental presupposition of his creative initiatives and as a form of world assimilation.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК
(головний редактор)
В. Г. АНТОНЕНКО
В. Л. ВАСИЛЕНКО
В. І. ВОЛОВИЧ
І. П. ГОЛОВАХА
А. Т. ГОРДІЄНКО
В. І. ДАНИЛЕНКО
В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО
В. П. ІВАНОВ
В. І. КУЦЕНКО
Б. О. ЛОБОВИК
В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ
І. Ф. НАДОЛЬНИЙ

В. М. НІЧИК
О. С. ОНИЩЕНКО
В. С. ПАЗЕНОК
М. О. ПАРНЮК
Я. Б. ПОПОВА
(відповідальний секретар)
М. В. ПОПОВИЧ
Ю. Д. ПРИЛЮК
(заступник головного редактора)
В. М. СВІНЦІЦЬКИЙ
Л. В. СОХАНЬ
В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ
В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО

Редакція журналу

Завідуючі відділами

І. В. Бойченко — історичний матеріалізм
В. О. Звіглянич — діалектичний матеріалізм, методологія науки
С. М. Іващенко — логіка, філософські питання природознавства, етики, естетики
Ю. А. Іщенко — науковий комунізм, соціальна психологія
С. О. Кошарний — історія філософії, критика буржуазної ідеології, релігієзнавство
С. Л. Лавриченко — конкретна соціологія, етика, питання контрпропаганди, атеїзм

Наукові редактори: І. В. Бойченко, С. О. Васильєв, В. О. Звіглянич,
Н. Б. Вяткіна

Редактори: Т. С. Громова, Л. Г. Малишевська

Телефони: 228-39-78; 228-48-55

Адреса редакції: 252001, Київ 1, Героїв революції, 4.

Художній редактор А. С. Заєць
Технічний редактор Л. М. Кравченко

Коректор Л. П. Захарченко

Здано до набору 04.05.87. Підп. до друку 19.06.87. БФ 21084. Формат 70/108/16. Вис. друк. Ум.-друк. арк. 11,9. Ум. фарбо-відб. 12,4. Обл.-вид. арк. 13,68. Тираж 1250 пр. Зам. 0-65.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкинг», 252030 Київ-30, Леніна, 19.

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 4, 1987. ИЮЛЬ—АВГУСТ. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит один раз в два месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев, Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги. 252004 Киев-4, Репина, 4.